İRAN TÜRKLERİNİN ESKİ TARİHİ

Şimdiye kadar, Bazı tarihçiler, dünya tarihçilerinin genelinin aksine, İran Türklerinin eski tarihi hakkında ya hiç konuşmadılar, ya da gerçekleri tersine çevirerek yurdumuzun tarihini Akamenitlerle başladığını iddia ettiler.

Halbuki, bugün tarih bilimi, Hint-Avrupa dilli Perslerin, 10 boyunun milattan 900 yıl önce doğu yönünden İran çölüne geldiklerini ve Elam şehzadelerinin egemenliği altında olan çağdaş Fars ve Kirman vilayetlerinde, Elam yönetiminin izniyle, yurt edinerek yaşadıklarını kesin olarak göstermektedir. Onlardan yaklaşık 3500 yıl önce Türkler, İran topraklarında uygarlıklar ve devletler kurmuşlardır.

"Biz konuşmuyoruz!...
Kitaplarımız anlatıyor..."

BİLGİLİ İNSAN BİLGİLİ TOPLUM

ISBN 978-975-255-

IQ KÜLTÜR SANAT YAYINCILIK

www.iqkultursanat.com

E-mail: info@iqkultursanat.com

Ferhad RAHİMİ

Prof. Dr. Muhammed Taki Zehtabi (Kirişçi)
İRAN TÜRKLERİNİN ESKİ TARİHİ

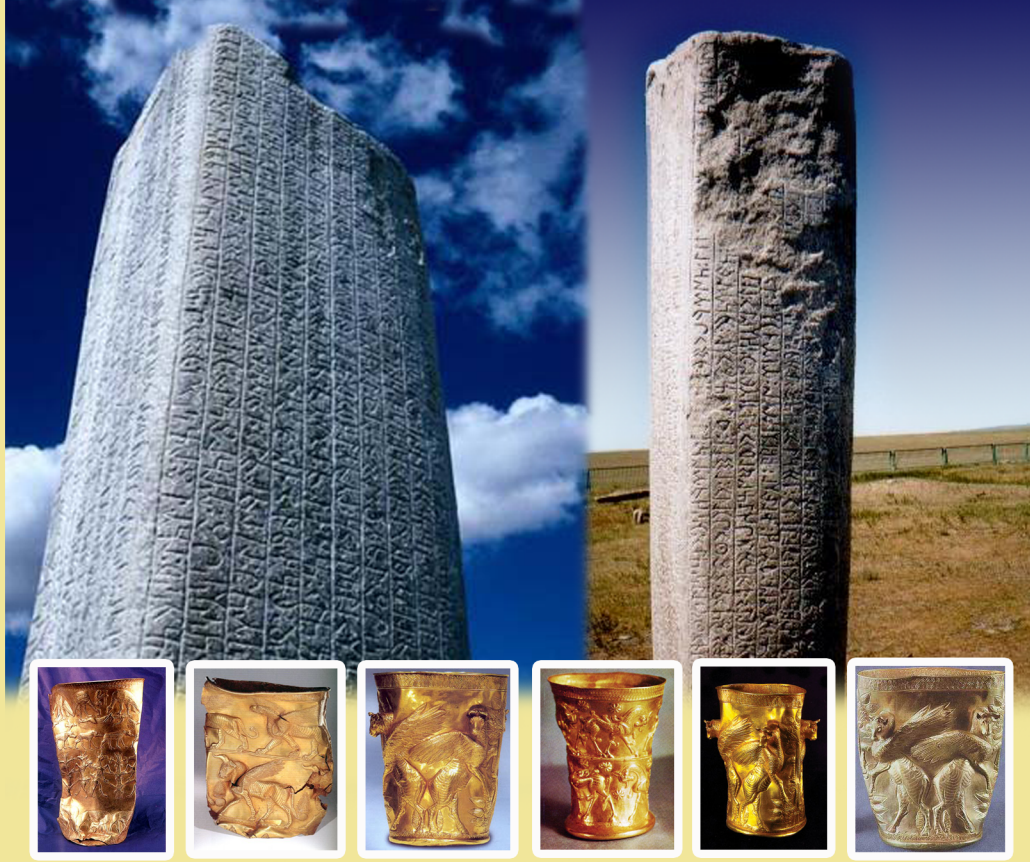

Prof. Dr. Muhammed Taki Zehtabi (Kirişçi)

İRAN TÜRKLERİNİN ESKİ TARİHİ

İNCELEME ARAŞTIRMA

Ferhad RAHİMİ

IQ®

Prof. Dr. Muhammed Taki Zehtabi (Kirişçi)

İRAN TÜRKLERİNİN ESKİ TARİHİ

Ferhad Rahimi

IQ KÜLTÜR SANAT YAYINCILIK

IQ Kültür Sanat Yayıncılık: 403
Şiir Dizisi: 350

İRAN TÜRKLERİNİN ESKİ TARİHİ

Ferhad Rahimi

Kitabın tüm yayın hakları IQ Kültür Sanat Yayıncılık ve Uluslararası Tanıtım Hizmetleri Ticaret Limited Şirketi'ne aittir.
Yayınevinden yazılı izin alınmadan kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz, hiç bir şekilde kopya edilemez, çoğaltılamaz ve yayımlanamaz.

1.Baskı: Aralık 2010 İSTANBUL

ISBN: 978-975-255-303-3

Sertifika No: 12446
Genel Yayın Yönetmeni: Adem Sarıgöl
Editör: Şerafettin Aybars
Kapak Tasarımı ve Mizanpaj Montaj: Ahmet Sekendiz
Halkla İlişkiler ve Dağıtım Sorumlusu: Bülent Birkan
Baskı-Cilt: Yusuf Sarıgöl
Kilim Matbaası
Orta Mahalle Fatin Rüştü Sokak
1/3-A Bayrampaşa / İstanbul
Tel: 0212 612 95 59

Copyright © 2010, IQ Kültür Sanat Yayıncılık Uluslararası Tanıtım Hizmetleri Ticaret Limited Şirketi
Copyright © 2010, Ferhad Rahimi

IQ KÜLTÜR SANAT YAYINCILIK,
Toplumu ***"Bilgi Işığında Aydınlanmaya"*** çağırıyor.

"Bir* Kitap *Bin* Silahı *Susturur"

GENEL DAĞITIM:

www.iqkultursanat.com

TOPLU ALIMLARDA İSTEME ADRESİ
IQ KÜLTÜR SANAT YAYINCILIK ve
ULUSLARARASI TANITIM HİZMETLERİ TİC. LTD. ŞTİ.
Alemdar Mah. Ticarethane Sokak, Fetih Han
No: 33/47-48 Cağaloğlu-İstanbul
Tel: 0212 519 56 83 Belge geçer: 0212 520 91 12
Cep: 0544 608 58 58

İÇİNDEKİLER

Hazırlayandan bir kaç söz 7
Yazarın hayatı ve eserleri 8
Kitapla ilgili bir kaç söz 12
Monteskiyu Türkler hakkında 14
Vildorant 16
Tarih bilimi 17
Güney Azerbaycan'da tarih bilimine bir bakış 26
Giriş 31
Tarih kaynakları 34
Eski Azerbaycan tarihine giriş 39
Sümerler 41
Sümerlerin dini düşüncesi 42
Sümerler insanlığın ilk yüksek uygarlık yaratanları ... 43
Sümerler insanlığın ilk kural koyanları 44
Sümerlerin yazısı 47
Sümerlerin insan hayatı ve uygarlığına hizmeti 47
Sümerlerin çöküşü 48
Akkadlar ve Samiler 50
Elamlar 52
Elamların uygarlığı ve sanatı 55
Elamların dili 58
Hititler 62
Kassiler 65
Kassilerin uygarlığı 66
Kassilerin dili 66

Asuriler 68
Dünya tek dilliliğe doğru gidiyor mu? 70
Asiyani halkların dili (Asiyanik) 74
Asyani halkın dili ile Çağdaş Türkçenin karşılaştırılması 76
Sonuç 82
Azerbaycan topraklarında ilk insan izleri 84
Batı Azerbaycan'ın (Erette) doğası ve doğal varlıklılığı-Hurriler 101
Hurriler (Mitanniler) 105
Hurrilerin dili 106
Hurrilerin uygarlık ve sanatı..... 106
Aratta-Urartu-Ararat sözü..... 108
Hint-Avrupalı halkların bölgemize gelmesinden önce Azerbaycan topraklarında ilk insanlar ve halklar..... 110
Lullubiler 115
Guttiler..... 119
Guttilerin dili 124
Gutti kraliçesi Navar Hanımın hakimiyeti..... 128
Urartular..... 129
Urartuların uygarlığı ve dili 131
Mannalar (küçük beyliklerin birleşmesi. D.Ö.10-8. Yüz yıllıklarda)..... 140
Asurilerin sürekli saldırıları 141
Urartuların ve gene de Asurilerin saldırıları 143
Manna hükümetinin sosyal ve devlet kuruluşu 153
Mannaların yazı, dil, musiki, edebiyat, din ve sanatı... 154

Manna halkı ve uygarlığı konusunda neden susuyorlar? 169
Manna ve Med halkları bağımsızlık ve birliğe doğru 194
İşguzlar (İskitler)-Sakalar 197
Aratta-Urartu-Ararat sözü 199
Medler 207
Bazı adların kökü 211
Türk sözü 213
Med hükümetinin kurulması 214
İşguz devleti (D.Ö.653-625) 219
Kiaksar 222
Astiak 225
Berdiya (Geumata)'nın başkaldırısı 230
Fraurtiş'in başkaldırısı 233
Çitrantahme'nin başkaldırısı 235
Med imparatorluğunun sosyal-milli yapısı ve devlet kuruluşu ve genişliği 237
Büyük Med devletinin uygarlığı, dili, yazısı ve edebiyatı ve milli siyaseti 239
Büyük Med devletinin dini 245
Nevruz (Oğuz) bayramı ve onunla ilgili törenler 252
Büyük Med devletinin beceri ve sanatı 255
Ekbatan 271

Kısaltmalar

. bin yıl	: inci bin yıl
. yıl	: inci yıl
. yüz yıl	: inci yüz yıl
. yy.	: inci yüzyıl
a.g.e	: adı geçen eser
Bk	: Bakınız
C	: Cilt
cm.	: santimetre
D.Ö.	: Doğumdan önce (Milattan Önce)
Dr.	: Doktor
Hz.	: Hazret
km.	: kilometre
Örn.	: Örneğin
Prof.	: Profesör
R.	::Resim
S	: sayfa
Ş.	: Şemsi
vs	: ve saire

Hazırlayandan bir kaç söz

Sayın okuyucular bu kitapta Azerbaycan sözü, tarihi Azerbaycan'a işaret etmektedir. Bu tarihi Azerbaycan'ın büyük bir kısmı İran topraklarındadır. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin nüfus bakımından 4-5 katı olan ve İran coğrafyasında olan bu İran Azerbaycanı, tarihi Azerbaycan'ın bir parçasıdır ki Güney Azerbaycan biçiminde de adlandırılmıştır. Azerbaycan Cumhuriyeti, Kuzey Azerbaycan olarak da ifade edilmiştir. Dolayısıyla tarihi Azerbaycan, Güney Azerbaycan+Kuzey Azerbaycan (İran Azerbaycanı+Azerbaycan cumhuriyeti) olarak karşımıza çıkmaktadır. Tabii İran Türkleri bununla da sınırlı değildir ve Güney Azerbaycan dışında birçok bölgede ve İran'ın yaklaşık bütün vilayetlerinde yerli olan Türkler yaşamaktadırlar. Buna örnek olarak Halaç Türkleri, Kaşkay Türkleri, Türkmenler, Horasan Türkleri, İsfahan Türkleri, Kirman ve Yezd Türkleri vs'yi gösterebiliriz.

Bu kitapta Pehlevilerden maksadımız Rıza Şah ve Muhammed Rıza Şah zamanıdır.

Bu kitap, aslı Azerbaycan Türkçesiyle ve İran'da kullanılan Arap alfabesiyle yazılan kitabın özetidir. Bu değerli kitap çevrilirken önemli ve ünlü tarihi özel adlar ve sülaleler ve ya coğrafi adlar anlaşılmak için bugünkü Türkiye tarih kitaplarında yazılan şekle çevrildi. Örn. Hehameniş > Akamenit, Ekked > Akkad, Daryuş > Darius, Kuruş > Kirus, Sumer > Sümer, İlam > Elam gibi. Bazı adlar ise yazara sadık kalmak için değiştirilmeden yazıldı. Bunlardan bir kısmı ünlü tarihi adlarıydı ki değiştirilmemesi tercih edildi, mesela Gutti kelimesi Türkiye tarih kitaplarında Guti şeklinde yazılmasına rağmen asıl şekliyle yazıldı. Bundan başka özel adların çoğu yazarın yazdığı biçimiyle verildi. Haşayarşa, Kiaksar gibi.

Bu kitabı Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin ölümsüz önderi ve direniş simgesi olan Rauf Denktaş, tam Türk gibi yaşayan ve Türklükten caymayan Turan Yazgan ve Turgay Tüfekçioğlu'na armağan ediyorum.

Yazarın hayatı ve eserleri

Prof. Muhammed Taki Zehtabi (Kirişçi) Ş.1302. yıl (1923) Azer ayının 22'sinde Şebister'de Kirişçi ailesinde doğdu. Ş.1309. yılda (1930) yeni açılmış devlet okuluna gitti, Ş.1315. yılda (1936) ilk okulunu bitirdi. Öğretimini sürdürmek için Tebriz'e giden Kirişçi 1317. yılda (1938) Tebriz'de Füyuzat okulunda 3 yıllık orta okuluna başladı. Ş.1320. yılda (1941) Tebriz Öğretmen Okulu'na girip orayı bitirdikten sonra Ş.1322-1323. yıllarda (1943-1944) Rüşdiye ortaokullarında öğretmenlik yaptı. Ş.1320-1324. yıllarda (1941-1945) Tebriz'de Hacı Yusuf Şiar'ın derslerinde Arapça, Katolikler kilisesinde ise Fransızcayı öğrendi.

Ş.1324. yılda (1945) yeniden yayımlanan Azerbaycan Gazetesi onu ana diline sıkı sıkıya bağlıyor ve o, bu gazetede yazmağa başlıyor.

Ş.1325. yılda (1946) Azerbaycan Demokrat Partisi aracılığıyla açılan Tebriz Üniversitesi'nde Edebiyat Fakültesini kazanan ilk öğrencilerden olur. Ancak kısa süre sonra bu bölüm kapatılır ve onun öğretimi de yarıda kalır. Bilindiği gibi Azerbaycan Demokrat Partisi'nin kurduğu özerk Azerbaycan, Tahran yönetimi tarafından acımasızca ve birçok insan katledilerek ve Türkçe kitaplar yakılarak son verilir. Onun Bu dönemlerde söylediği bir şiirinde şöyle okuyoruz:

Su deyipdir mene evvelde anam ab ki yok
(Su demiştir bana ilk başta annem ab değil)
Yuku öğretti uşaklıkta mene hab ki yok...
(Uyku öğretti çocuklukta bana ab değil)
Beli, daş yağsa da göyden sen o'san men de buyam
(Evet taş yağsada gökten sen o'sun ben de buyum)
Var senin başka anan vardı menim başka anam
(Var senin başka annen vardır benim başka annem)
Özüme mahsus olan başka elim vardı menim

(Kendime özgü olan başka elim vardır benim)
Elime mahsus olan başka dilim vardı menim...
(Elime özgü olan başka dilim vardır benim)

Kirişçi, Azerbaycan Demokrat Partisi'nin bu hareketiyle ilgili yazdığı bir makalede şöyle diyor: "Bu hareket ikinci dünya savaşından sonra İran ve Azerbaycan özgürlük hareketlerinin zirvesidir. Ona karşı olanların söylediklerine karşın bu hareket hiçbir yabancı ülkenin aracılığıyla değil, dönemin sosyal olaylarının etkisiyle meydana gelmiştir. Bu hareketin temel meselelerinden biri de milli hukuk meselesiydi, ancak o, bu hukuku yalnız Azerbaycanlılar için değil, bütün İran'da yaşayan halklar için istiyordu. Bu hareket ikinci dünya savaşından sonra dünyada galebe çalan ilk milli özgürlük hareketiydi. Bunun için de bütün dünya halklarının dikkatini çekmiştir. Bu hareket bütün Doğu ve Afrika halkları, özellikle de Irak, Cezayir ve Tunus gibi Yakın ve Ortadoğu bölgesi halklarının milli mücadele ruhlarının güçlenmesinde çok etkili ve umut verici olmuştur."

Ş.1327. yılda (1948) Sovyetler Birliği'ne kaçmak zorunda kalan Kirişçi, oradan Sibirya'ya sürgün edildi ve 3 yıl orada çok ağır durumda yaşadı. Daha sonra 3 yıllığına Düşenbe şehrine sürgün edilen bilginimiz oradan Ş.1333. yılda (1954) Bakü'ye gelip Bakü Devlet Üniversitesi'nde Azerbaycan Dili Ve Edebiyatı Fakültesi'ni bitirdi. Aynı zamanda bu üniversitenin Doğu Bilimler Fakültesi'nde Arapçayı öğretmeğe başladı. daha sonra 'Ebu Nuras'ın Hayatı Ve Yaratıcılığı' adlı doktora tezini savunup 3 yıl sonrası da doçent oldu. Ancak Bakü'de hiçbir eser yayımlamasına izin vermediler.

Kirişçi, Ş.1350. yılda (1971) Irak'a gidip Bağdat Üniversitesi'nde Farsça ve eski Türk dilini okutmağa başladı ve orada üniversite tarafından ona yazdığı bilimsel yapıtlardan dolayı profesörlük unvanı verildi.

Kirişçi, Ş.1358. yılda (1979) İran'a dönüp Tebriz Üniversitesi'nde Arapça ve kendisinin açtığı Türk Dili Ve Edebiyatı Bölümü'nde Azerbaycan Türkçesini okutmağa başladı. ancak 2 yıl sonra görevine son verilip temelsiz bahanelerle 4 yıl ceza evine gönderildi. Ondan sonra da üniversitede ders vermesine yasak konuldu.

O, ister öğretmenlik yılları, isterse de üniversitesini bitir-

dikten sonra yazdığı bütün eserlerinde ana dilimizi öğretmek ve tanıtmağa çalışıyor, halkımızın geçmiş tarihinden söz açıyor, okuyucuların ilgisini kendi ana dillerine artırıp onları kendi milli kimliklerine bağlamaya çalışıyordu. O, 1981. yılda ilk kez olarak 'Müterakki İran Türklerinin Ruşenfikirler (Aydınlar) Cemiyeti'ni kurdu ve Birlik adında aylık Farsça ve Türkçe dergi yayımlamağa başladı. Zehtabi yurt dışında olduğu zamanlar ilk kez olarak ana dilimizde 'İran Türklerinin Sarfı-Morfolojisi' adlı eserini yayımladı.

Zehtabi Tebriz'de 'Azerbaycan Medeniyet Ocağı'nı kurmuş ve yıllar boyu bu ocağa katılanlara halkımızın edebiyat ve eski tarihini tanıtmıştır.

Bu büyük bilgin Ş.1377. yılda (1998) evinde gizemli bir şekilde öldürülmüştür.

Kirişçi'nin yayınlanmış olan başlıca eserleri şunlardır:

İran Türklerinin Eski Tarihi, 2 cilt; İttihad Yolu Dergisi, Bağdat; Pervanenin Sergüzeşti (kelebeğin serüveni), şiir mecmuası, Bağdat; Bağban Eloğlu (şiir mecmuası); Çerik Efsanesi (şiir), İstanbul; Bez Kalesinde (şiir), Berlin; Bahtı yatmış (şiir), Bağdat; Erk Dergisi, Berlin; Hesti-i Nesim (nesimin varlığı), şiir mecmuası, Bağdat; Cinayat-i 2500 Sale-i Şahan (kralların 2500 yıllık cinayetleri), Bağdat; Aya Zeban-i Farsi Be Zeban-i Milel-i Diger Berteriyet Dared? (Farsça başka dillere üstünlüğü var mıdır?), Bağdat; Kavaidü'l-Farsiye, Bağdat; Zeban-i Azeri-i Edebi-i Muasır, ses ve yazılış özellikleri; Muasır Edebi Azeri Dili, ses ve biçim bilgisi; İlmü'l-Maani, Leksikoloji; Koy Olsun On (hikaye mecmuası); Şahin Zincirde (şiir mecmuası); Azerbaycan Türkçesinin Nahvi; Kaşkayi Yaylağa Göçür, Ümid-i Zencan Gazetesi (şiir); İslam'a Kadar İran Türklerinin Dili Ve Edebiyatı; Ali Ağa Vahid'den Hatıralarım; Aruzun Türk Folklorunda Kökleri (Mehd-i Azadi Gazetesi); İnci Dilim, Edebi Azerbaycan Dilinin Kaydaları; Varlık ve Peyam-i Urmiye gibi İran'ın gazetelerinde makaleleri; Türkçe Menim Ses Bayrağım vs.

Onun yayınlanmamış olan başlıca eserleri ise şunlardır:

Kuran'da Milli Mesele; Şeyh Muhammed Hiyabani (şiir); Saray Ve Muhammed, Oyun Eseri; Melik Muhammed Ve Rubabe Hala'nın Nağılı (rivayeti); Ebedi Dostluk (şiir mecmuası); Azerbaycan Yer Adları; Şukuhi Marağai hakkında; Gençler Çe-

lenki; Telim Han'ın Hayatı Ve Yaratıcılığı; Ağız Edebiyatı Ve Layla (ninni); Bir Okta Neçe (kaç) Nişan, Oyun Eseri; Göz Yaşında Kahkahalar (şiir); Birce Cüt (çift) Göz; Mirze Ali Muciz'in Şiirleri vs.

Kitapla ilgili bir kaç söz

Sayın okuyucular! Elinizde bulunan "İran Türklerinin Eski Tarihi (İslam'a kadar)" kitabı esas itibariyle yurdumuz İran'ın doğumdan 4500 yıl önceden İskender'in saldırısına kadarki döneminin tarihini kapsıyor. Şimdiye değin yurdumuzun bu dönemi tarihinin birçok meselelerinden, bütün dünya tarihçililerin tersine olarak, bazı tutucu tarihçiler ya hiç konuşmamış, ya da gerçekleri tam tersine göstermiş ve yurdumuzun tarihini Akamenitlerle başladığını göstermişler.

Halbuki, bugün tarih bilimi, Hint-Avrupa dilli Perslerin 10 boyunun ilk kez doğumdan 900 yıl önce doğu yönünden İran çölüne geldiklerini ve Elam şehzadelerinin egemenliği altında olan çağdaş Fars ve Kirman vilayetlerinde, Elam yönetiminin izniyle, yurt edinip, yaşadıklarını kesin olarak gösteriyor. Onlardan yaklaşık 3500 yıl önce Türkler İran topraklarında uygarlıklar ve devletler yaratmışlardır. Bu kitapta İran Türklerinin eski tarihi iki dönemde araştırılır:

1- Hint-Avrupa dilli ellerin doğumdan 900 yıl önce İran'a gelmesine kadarki yaklaşık 3.5 bin yıllık tarihi.

2- doğumdan 900 yıl önceden İskender'in saldırısına kadarki dönemde yurdumuzun eklemeli dilli halklarının tarihi, yaşamı ve uygarlığı.

1. Pers boylarının gelmesine değin bugünkü Irak ve İran'ın bütün batısı, merkezi ve Hazar'ın güneyi, Kuzey ve Güney Azerbaycan'da, tarihin gösterdiğine göre, insanlığın ilk ileri ve parlak uygarlığı yaratılmıştır. Bu uygarlığı yaratanlar Irak'ta Sümerler, İran'ın batısı, merkezi, bütün Azerbaycan ve Hazar'ın güneyinde Arattalar, Elamlar, Kassiler, Hurriler, Guttiler, Lullubiler, Gilzanlar, Emredler, Kaspiler, Mannalar, Urartular olmuşlardır. Eski tarih uzmanları eski tarihler ve bilimsel kazılardan elde edilmiş belgelere dayanarak şunu gösteriyorlar ki, bütün bu eller ve halklar eklemeli dilli olmuş, kendileri de Orta Asya'dan, Hazar'ın kuzeyi, Derbend ve Daryal geçidi ile Azerbaycan, Zagros Dağları, çağdaş Türkiye'nin doğu topraklarından geçip, bazı el ve obaları bu yerlerde kalıp yerli eklemeli dilli topluluğa karışmış ve ana kütleleri Irak, Huzistan, Loristan yerlerinde yurt tutup, insanlığın ilk uygarlığını yaratmışlardır. Bu eklemeli dilli el-

lerin bu yerlerde kurdukları uygarlıklar, yaklaşık bin yıl sonra çağdaş Arabistan'ın batı ve güneybatı yerlerinde yaşamış Sami ellerini de kendine çekmiştir. Samiler tarih boyu Irak topraklarından doğuya doğru ilerleyememişlerdir.

Demek ki bugünkü Irak, İran'ın batısı, merkezi, Zagros dağları ve bütün Azerbaycan, doğumdan 4500 yıl önceden dilleri çeşitli lehçelerde eklemeli dilli (bugünkü Türk dilinin babası) boylar, eller ve halkların yurdu olmuş ve yaklaşık bin yıl sonra Samiler de bu uygarlığa katılıp, birlikte Yakındoğu uygarlığını yaratmışlardır. Yani doğumdan 900 yıl önce, Perslerin gelmesine değin Yakındoğu'da eklemeli dilli ve Sami elleri yaşamış, kurulmuş uygarlık onların ürünü olmuş ve Hint-Avrupalı halklardan bu yerlerde bulunmamışlardır.

Kitapta Perslerin gelmesine kadarki dönemde Yakındoğu'da yaşayıp uygarlık kurmuş eklemeli dilli ve Sami dilli halklardan topluca bilgi verilir ve eklemeli dillerin dil bilgisi bugünkü Türk dilleriyle karşılaştırılır. Ancak çağdaş İran'ın batısı, merkezi ve Azerbaycan torpaklarında yaşamış insanlardan, uygarlık kurmuş Arattalar = Eretteler, Lullubiler, Guttiler, Kassiler, Hurriler ve Mannalardan özel bölümlerde söz edilir, uygarlıkları araştırılır ve özellikle Sami halklarından olan Asurilerin Güney Azerbaycan devleti ve halklarına karşı yaklaşık 700 yıl süresince saldırıları ve halkımızın direnişinden, Asuri kaynaklara dayanılarak, geniş bilgi verilir.

2. Doğumdan 900 yıl önce Pasargad kabilesinin kılavuzluğu altında olan 10 Pers boyu doğudan İran çölüne gelmiştir. Onlardan yerleşik yaşam sürdüren üçü, Pasargad boyu gibi Fars vilayeti ve öteki 7 boy ise Kirman'da yerleşmiştir. Bu 10 Hint-Avrupa dilli el, Firdevsi'nin Şehname'de gösterdiği gibi, İran çölüne geldiğinde, tam ilkel yaşam sürdürmüş ve yerleştikleri İran yerlerinde yüksek uygarlığa iye olan yerli eklemeli dilli halkların (Elamlar, Kassiler, Ellipiler) yönetimi altında yüz yıllarca yaşayarak, onlardan uygarlık, ileri yaşayış ve yaşam biçimi, alfabe, yazı vs öğrenmişlerdir. Perslerin İran'a gelmesinden D.Ö.550. yıla değin, yani Akamenitlerin iş başına gelmesine değin, Manna devleti Asurilerin karşısında direnmiştir. D.Ö.673. yılda Med ayaklanması ile Med imparatorluğu kurulmuş ve Manna devleti ona katılmıştır.

Kitabın bu bölümünde Oğuzların-Sakaların Azerbaycan'a ilk kez gelmesi, devlet kurması ve Med kralı büyük Kiaksar'ın Asuri militarizmine son vererek Yakındoğu halklarını Asuri zulmünden kurtarıp, onların ilerleme ve gelişme yollarını açması, gereğince açıklanır.

Kitabın sonraki bölümü Med kralı Astiak zamanında, Med ordularının başbuğu Harpak'ın satkınlığı sonucu Med imparatorluğunun düşmesi ve Akamenit sülalesinin iş başına gelmesi ve Kirus'un Tumrus hanımla savaşıp ölmesi açıklanır.

Kitabın sonraki bölümü Med kahramanlarının Akamenitlerin milli zulmüne karşı kanlı ayaklanmalarına ayrılmıştır ve daha sonra İskender'in İran'a saldırısı ve onun nedenleri açıklanmıştır.

Kitabın son bölümünde Manna-Med uygarlığı, dili, folkloru, edebiyatı, Zerdüşt dini, Avesta kitabı, Nevruz (Oğuz) bayramı, onun kökleri ve törenleri, üstelik doğumdan 4000 yıl önceden İskender zamanına değin, hatta Akamenitler döneminde bile, bugünkü İran'ın yaklaşık her yerinde ve çeşitli dilli milletleri içerisinde Elam dilinin genel, resmi devlet dili olması, kütleler içinde kullanılması ve Elam uygarlığının biricik sanat ve uygarlık ortamının merkezinde durması açıklanır. Burada İran Türklerinin Eski Tarihi'nin birinci kısmı sona eriyor ve ikinci bölümü "İskender'den İslam'a kadarki dönem" daha sonra ayrıca basılacaktır.

Monteskiyu Türkler hakkında

Monteskiyu bir takım büyük Fransa bilgin ve düşünürler, örneğin Volter (1694-1778), Jan Jak Ruso (1712-1787) gibi, büyük Fransa Devriminin kuramsal temellerini atanlardan biridir. Monteskiyu (1689-1755) Fransa'nın Bordo "Bordeaux" şehrinde doğmuş ve bir kaç derin toplumsal içerikli eser, örneğin "İranlının Mektupları"nı 1721. yılda, "Kurallar Ruhu"nu 1748. yılda kaleme alarak, dünya ünü kazanmış ve Fransa Akademisinin üyeliğine seçilmiştir. Monteskiyu kendi eserleri özellikle de "Kurallar Ruhu" adlı derin toplumsal içerikli eseri ile 1789. yılda büyük Fransa Devriminin kuramsal temellerini atan büyük düşünürlerden biri sayılmıştır.

Monteskiyu "İranlının Mektupları" adlı eserinde, eserin bir kahramanı olan "Naarkum"un dilinden "Özbek"e yazdığı mektupta Türk milletleri ve halkları ile ilgili şöyle yazmıştır:

"Sevgili arkadaşım Özbek! Dünyanın hiçbir halkı fatihlik ünü ve ululuk ile Tatarlarla yarışamaz. Bu halk, evrenin asıl egemenidir. Bütün başka halklar sanki onlara kulluk etmek için yaratılmışlar. Bu halk aynı zamanda hem imparatorluklar yaratıyor hem de onları dağıtıyor.

Tarihin bütün dönemlerinde dünyayı kendi gücüyle sarsmış, her zaman halkların düşmanı olmuştur. Tatarlar iki kez Çin'i ele geçirmişler ve hala onları kendi boyundurukları altında tutuyorlar.

Onlar büyük Moğolların sonsuz topraklarında şimdi de egemenlik yapıyorlar. İran'ın egemenleri onlardır. Kirus ve Kistapsin'in koltuğunda oturan onlardır. Onlar Moskova'yı dize getirmişlerdir.

Onlar Türk olarak adlanmış, Avrupa'da, Asya'da ve Afrika'da çok büyük fetihler yapıp dünyanın üç kıtasında beylik ve ağalık yapıyorlar. Eski çağlara göz attığımız zaman şunu görürüz: Rum imparatorluğunu darmadağın edenler de onların soylarındandır. Cengiz Han'ın fetihleri yanında İskender'in fetihleri nedir ki...

Bu başarılı halkın yalnız tarihçileri onların akla sığmaz yenmelerinin ününü yaymaya çalışmamıştır. Birçok kalıcı iş sonsuza değin gömülmüştür!! Tatarlar tarihlerini bilmediğimiz birçok devletlerin temelini atmışlardır. Bu savaşçı halk kendi gündelik ünüyle uğraşıp, sonsuz yenilmezliğine inanıp, geçmiş yenmelerinin sonsuzlaştırılması kaygısında kesinlikle olmamıştır.[1]

1 *Ahrar* Gazetesi, Düşenbe 22 Hordad Ş.1374, Sayı 114, S 8.

Vildorant

"Yazılı tarih elde olduğundan şimdiye dek en az altı bin yıl geçiyor. Bu sürenin yarısında bize belli olduğu kadar, Yakındoğu insanı, işler ve meselelerin merkezi olmuştur. Belirsiz Yakındoğu deyiminden maksadımız Asya'nın bütün güney-batı bölümleridir ki Rusya ve Kara Deniz'in güneyinde, Hindistan ve Afganistan'ın batısında yerleşir. Bu ada birçok göz yummalarla Mısır'ı da dahil biliyoruz. Çünkü bu ülke çok uzak zamanlardan Doğu ile bağlı olmuş ve birlikte Doğu'nun birleşik ve karmaşık uygarlığını yaratmışlar. Sınırlarını kesin belirlemek olanağı olmayan ve çeşitli insanlar ve uygarlıkları olan bu topraklarda ekincilik, ticaret, hayvanları evcilleştirmek, araba yapmak, para basmak, senet ve tapu yazmak, meslekler ve zanaatlar, kural koyuculuk ve egemenlik, matematik ve tıp, müshil kullanma ve kanalizasyonu arıtmak, geometri, gök bilimi, takvim, saatler ve burçlar mıntıkası, alfabe, kağıt, yazmak, mürekkep, kitap, kitaplık, okul, edebiyat, müzik, taş yontmak, mimarlık, sırlı çömlek, süs gereçleri, tek tanrılık, bezek ve mücevherler, tavla oyunu ve satranç, gelire vergi, dadı kullanma, şarap içmek ve birçok başka şeyler ilk kez olarak yaratılıp gelişmiştir; ve bizim Avrupa ve Amerika uygarlığımız yüzyıllar boyu Girit adası, Yunanistan ve Rum yoluyla işte bu Yakındoğu uygarlığından alınmıştır.

Aryaların kendileri uygarlık yaratıp kuran olmamışlar ve onu Babil ve Mısır'dan ödünç almışlardır.Yunanlılar da uygarlık sarayı yaratan sayılmıyorlar, çünkü onların başkalarından aldıkları, kendilerinden yadigar bıraktıklarından kat kat daha artıktır. Gerçekten de Yunanistan bir varistir ki savaş ganimeti ve ticaretle Doğu'dan oraya gelmiş 3 bin yıllık bilim ve sanat birikimlerini, haksız olarak iyelenmiştir. Yakındoğu'ya ait tarihsel konuları okuyup ona kulluk ettiğimizde, gerçekten Avrupa ve Amerika uygarlığının asıl yaratanlarına borcumuzu ödeyebiliriz."[2]

Azerbaycan diyarı da işte bu Yakındoğu topraklarının kuzey kesiminin merkezinde, hem de kuzey-güney ve doğu-batı yollarının birleştiği yer ve doğaca ılıman ve zengin olan bir ülkedir.

2 Vildorant,*Tarih-i temeddün,Meşrık zemin gāhvare-yi temeddün (uygarlığın beşiği olan Doğu)*,Tahran Ş.1365, S 141

Tarih bilimi

Vatanımız İran'da tarih bilimi, bütün dünya ülkeleri ve halklarının tarih biliminin tersine, oldukça ağır, acıklı ve genelde gerçekten uzak bir yol izlemiştir. İran tarihçiliğinde bu acıklı durum Akamenitlerle özellikle de Sasani sülalesinin kurucusu Erdeşir Babekan'la başlamıştır.

Erdeşir Babekan İran'da egemenliği kendi soyu ve Fars halkının elinde tutmak ve Türk halklarından olan egemenlik sülalelerini sonsuza değin tarihten silip unutturmak kuruntusuyla kendine kadarki bütün tarihsel eserleri yok edip baş mug (baş mubid) Tenser'in aracılığıyla Fars halkının milli efsanelerini İran'ın o zamana kadarki gerçek tarihinin yerine koydu. Erdeşir'den sonra bütün Sasani kralları ve Zerdüşt mugları Erdeşir ve Tenser'in gösterdikleri yolu devam ettirerek, eski İran tarihini, hatta Sasanilerin ortaya çıkma tarihini bile hurafeler ve anlamsız destanlar şekline soktular. Bu işler bütün gerçekçi İslam tarihçilerini de aldattı ve onların eski İran tarihinin gerçeğini görmelerine engel oldu. Bütün bu işlerden amaç emekçi insanlar ve yoksul İran milletlerini sürekli zincirde tutmak olmuştur.

Bugünkü İran toprakları çeşitli milletlerin vatanı olduğu gibi, en eski İran da çeşitli milletlerin yurdu ve vatanı olmuştur. Buna göre de eski İran tarihinin yok edilip çarpıtılması işte bugünkü İran milletlerinin geçmişi ve tarihinin örtülü, karanlık ve belirsiz kalması demektir. Erdeşir'in bu işi yalnızca bugünkü İran milletlerinin eski tarihini mahvedip ortadan kaldırmamış, aynı zamanda onların gerçek tarihi, gerçek kök ve kaynaklarının belgelerini yok ederek, onların hepsinin kökünü Arya soyuna, Farslara bağlamıştır. Başka deyişle Erdeşir'in yarattığı uydurma tarihe göre sanki İran'da, en eski dönemlerden, Türk elleri ve onların egemenlikleri olmamış ve yalnız Fars milleti, halkı olmuş ve egemenlik etmiştir. Halbuki kuzey-güney ve doğu-batı yolları üzerinde yerleşen İran, tarih boyu her zaman çeşitli eller ve halkların oradan geçmesine, bir kısmının orada yurt tutup kalmasına, özellikle doğudan olmuş yüzlerce Türk göçleri, kuzeyden olmuş Arya ellerinin akınları ve nihayet güneybatıdan olmuş Sami ellerinin baskınları ve akınlarına maruz kalmıştır. Bu akınlar ve baskınların kalıntıları çeşitli halklar ve milletler biçiminde bu top-

rakta kök salıp kalması, bu yerlerin asıl milletlerine çevrilmesi ve çeşitli uygarlıklar yaratması oldukça doğal bir durumdur. Gerçek tarihin gösterdiğine göre, tarih boyu böyle olmuş ve onun sonucu olarak, bugünkü İran, aynı üç öbek halklardan: Türk, Aryai ve Sami halklardan ibaret olan uluslardan oluşmaktadır.

İran ve İran halklarının en eski tarihini Sasani kralları ve Zerdüşt mugları ortadan kaldırdıysalar da, o tarih Rum ve Yunan tarihçileri eserlerinde kaydolup kaldı. Avrupa halkları, orta yüzyıllardan başlayarak, Rum ve başka imparatorlukların zincirlerini kırıp, milli bağımsızlık elde ettikçe, kendi geçmiş tarihlerini yüze çıkardılar. Özellikle 18. yy.'ın son çeyreğinden 19. yy.'ın son çeyreğine değin sürmüş gergin ulusal özgürlük mücadele ve savaşları sonucunda, yaklaşık bütün Avrupa ulusları geçmiş imparatorlukların planlarını bozarak, milli tarih ve dil özellikleri temelinde, ulusal devletlerini kurdular. Bu savaşlar sırasında ve ondan sonra Avrupa milletlerinin her birisi, eski Rum ve Yunan tarihlerinden kendi geçmişlerini öğrendiler ve bu öğrenme sırasında İran ve Yakındoğu'nun da eski tarihine rastlayarak, onu kayda alıp ışıklandırdılar ve bu konuda ciltlerce özel eserler yarattılar.

İran ve Yakındoğu bölgesi ülkeleri ve halklarının bu geçmiş tarihinin kendi halklarının eline yetişmesi de, Erdeşir Babekan zamanı gibi, özel bir olayla gerçekleşti, ancak bu kez onun biçimi değişti. Bu yeni oyun böyle olmuştur:

İslam'dan önce olduğu gibi, İslam'dan sonra da İran'da egemenlik yapmış sülalelerin çoğu Türklerden olmuştur. Gerçek İslam görüşü olan Kuran'ın milli ve soysal üstünlüğe yol vermemesi, bütün milletleri eşit hukuklu bilmesi, Egemen yönetimlerin Türk olmasıyla birlikte, Erdeşir zamanından yaratılmış olan milli üstünlük ve şovenizm fikirler ve Sami-Türk karşıtı görüş ve duyguların unutulmasına sebep oldu. Bu dönemlerde milli uygarlıkların yeşermemesi ve bir çeşit öncelerde olduğu gibi geri kalmasının asıl nedeni, Sasaniler döneminde olduğu gibi şoven egemen yönetimler ve devlet değil, milletlerin milli bilincinin geri kalması, gelişmemesi, ulusal bilincin daha uyanma zamanının yetişmemesi sonucundaydı, daha bu işe gerekli sosyal koşullar İran halkları içinde oluşmamıştı. Türk tarihçileri de, Monteskiyu'nun dediği gibi, kendi halklarının tarihini kayda almamışlardı. Av-

rupa tarihçilerinin Yakındoğu halkları tarihiyle ilgili yazdıklarının bu bölge halklarına ulaşması 20. yy.'ın başlarına tesadüf ediyor. İşte bu zamanlarda İran ve Yakındoğu halklarının ulusal bilinci uyanır, yükselir ve milli özgürlük mücadeleleri, devrimleri ve savaşları başlanır. Türkiye'de Tanzimat, İran'da meşruta devrimi bunların örneğidir. 19. yy.'ın başları, hatta ondan da önce, Avrupa emperyalistleri olan İngiltere, Fransa, Çar Rusları vs İran ve Yakındoğu bölgesinde ciddi biçimde nüfuz etmiş, bu diyarın iktisadi ve siyasi damarlarını kendi eline geçirmiş ve bu yerlerin milli varlıklarını, başta petrol olmak üzere, yağmalayıp götürüyorlardı.

Bu sebepten dolayı yirminci asrın başlarında İran ve Yakındoğu halklarının ulusal hukuk için ayaklanmaları Avrupa emperyalistlerinin karşılıksız gelirlerini ciddi tehlikeye atıyordu.

Bu iş emperyalistleri ciddi şekilde düşünmeğe zorladı. O zamandan çok önceler Avrupa Doğu bilimcileri eski ve yeni İran tarihi ve halklarının geçmişi ve bütün özelliklerini dikkatle öğrenmişlerdi. Avrupa emperyalistleri bu bilgileri kendi yararları doğrultusunda kullandılar.

Avrupa emperyalistleri kendi milli tarihlerinden, milli hukuka malik olmak sonucunda doğal milli yeteneklerin yeşermesinin sonuçlarını çok iyi biliyorlardı. Onlar kendi hayatlarında, milli yoksunluk zincirlerini kırmak sayesinde Avrupa halklarının özgür olan yeteneklerinin ne mucizeler ettiğini ve nasıl son yüz, yüz elli yıl süresinde insanlığın 6000 yılda elde ettiği bilimsel kazanımlardan daha çok başarılar ve kıvançlar kazandığını görüyorlardı.

Kendi hayatlarında gördükleri bu gerçekliklerin Yakındoğu halklarında da, devrimler sayesinde, gerçekleşeceğine emin olan Avrupa emperyalistler bu işin asıl başlangıç noktası olan milli hukuk meselesini öncelerde olduğu gibi saklamak kararını aldılar. Onlar bu fikirlerini gerçekleştirmek için Erdeşir Babekan zamanı yaratılmış olan milli üstünlük, layık, yetenekli ve efendi millet görüşünü kullandılar; onu, uşakları olan İran yönetimi ve Rıza Hanların temel siyasi görüş meselesi haline getirdiler ve Arya soyu, Rıza Şah-i Kebir, Şahenşah-i Aryamehr, Kirus-i Kebir, Darius-i Büzürg (Büyük Darius), İran'da önceden Aryai soylar olmuşlar, Türkler son asırlarda İran'a sokulmuşlar vs gibi

şovenizm fikirleri geniş ölçüde yaymağa başladılar ve bu propagandaların altında İran'ın Fars olmayan milletlerinin hepsini, oldukça küçük dini azınlıklardan başka, her tür milli hukuklardan, hatta ana dillerini öğrenmekten bile yoksun bıraktılar, onlar çocuklukta Farsça öğrenmek zorunda bırakıldılar; bu milletlerin kültürel-edebi eserleri çeşitli şekillerde yok edildi, yakılıp mahvoldu, kültürel tarihi abideleri, binaları vs, ölçülmüş planla yok edildi...

İşte bu sırada Pehlevi yönetiminin yetiştirdiği tarihçiler, Avrupa bilginlerinin eski İran ve İran halklarının tarihiyle ilgili yazdıkları eserleri İranlılara sunarken, netice itibarıyla Erdeşir Babekan'ın işini anımsatan bir iş gördüler.

Bu iğrenç tarihçiler, bir takım kendi selefleri gibi, tarihi gerçekleri başkanları ve efendilerinin isteği, yararı ve şovenlik kuramının isteği temelinde gerçek dışı, tersine ve maksatlı biçimde, İran milletinin zararına yazmağa başladılar. Onlar bütün İranlılar ve özellikle bu milletlerin tarih boyu yarattıkları kahramanları, parlak simaları, yiğit kişileri, halk hareketlerinin akıllı önderlerini kötüleyip, kirletmeğe, onları itham etmeğe başladılar. İran ve bütün İran milletlerinin en eski dönemlerinden başlayarak çağdaş tarihlerine değin, böyle milli kahramanlar, büyük insanlar çoktur, ancak ne yazık ki bu kötü niyetli tarihçilerin damgalarıyla damgalanarak, halkın gözünden düşmüş, unutulmuş ve ya unutulmaktadır.

Emperyalistlerin gösterdiği yolla giden ve onların kullukçusu, oyuncağı olan Pehlevi yönetiminin yararına yazan bu tarihçiler, Avrupa bilginleri tarafından aydınlatılmış eski İran ve İran halkları tarihinin bütün olumlu yanlarını Fars halkının adına yazar, o dönemlerde İran'da çeşitli milletlerin olduğunu inkar eder, onların tarihini perdeler ve bununla onların milli bilincinin uyanması için gereken en önemli bir etkenin oluşmasına engel olurlar.

Bu tarihçiler, daha Aryaların bölgemize gelmesinden önce, çağdaş Batı Azerbaycan'da Aratta uygarlığı, bugünkü Huzistan'da yaratılmış olan Elam, Loristan'da yaratılmış olan Kassi, Hemedan yöresinde Gutti ve Lullubi uygarlığını, Azerbaycan'da meydana gelmiş Manna hükümetlerinin kökü ve hangi halklar tarafından yaratılmasını perdeler ve ad çekmeksi-

zin, örtülü olarak onları da Aryaların dedeleri gibi kaleme alırlar. Bu tarihçiler Medleri tamamıyla Arya soylu gösterir ve hatta Avrupa tarihçilerinin çoğunun kanısına karşın, açıkça şöyle yazıyorlar: "Eşkaniler Pehle (Pehlevi) yani Arya soylu idiler."

Son 60-70 yıl süresinde eski İran tarihiyle ilgili yazılmış onlarca tarih kitaplarının hepsinin anlamı yaklaşık aynı ve bir birine benzerdir.

Dolayısıyla, eski İran'ın ve özellikle çağdaş İran milletlerinin eski tarihleri ya hiç yazılmamış ya da yanlış, uydurulmuş ve gerçek tarihten uzaktır. Pehlevi rejimi ve dünya emperyalizminin yararına olan bu yanlış tarihçilik İran'da asıl tarih biliminin gelişmesine ana engel olmuş ve olmaktadır.

Yanlış ve kötü niyetle dolu olan bu tarihçilik yalnız İran'da asıl tarihçiliğe engel olmuş ve çeşitli İran milletlerinin tarihini perdelemiş değil, bu tarihçilik ve Pehlevi dönemi İran yönetiminin yanlış ve kötü niyetli tarihi propaganda ve bilgileri bazı Avrupa tarihçilerinin bir takım meselelerde yanlış ve gerçek dışı düşünmelerine ve yazmalarına neden olmuştur. Örneğin eski Sovyet tarihçilerinin çağdaş İran milletleri ve onların sayısıyla ilgili yanlış görüşlerini göstermekle yetiniyoruz:

Son zamanların araştırmaları şunu gösteriyor ki, İran nüfusunun yarıdan çoğunu Azerbaycan Türkleri oluşturuyor. Türk diline karşı olan Muhammed Rıza Şiar Ş.1326. yılda yazdığı 'Bahsi Derbare-i Zeban-i Azerbaycan' (Azerbaycan diliyle ilgili bir bahis) adlı eserinin 39'uncu sayfasında şöyle yazmıştır: "Bugün İran nüfusunun kesin olarak yarıdan çoğunu Türk dilli İranlılar oluşturuyorlar."

Bu bilgiler şunu gösteriyor ki, İran nüfusunun % 24-26'sı Farslardan oluşuyor. Resmi devlet bilgilere göre Ermeni, Asuri ve Yahudiler, dini azınlık adlanarak, sayıca oldukça azlık oluşturan azınlıklardır ve Kürtler, Araplar, Beluçlar, Gilekler ve Türkmenler, bu oldukça küçük milli azınlıklarla karşılaştırılmayacak kadar çokturlar ve oranla daha büyük azınlıklardır. Ancak İran'ın bu gerçek milli yapısını görmezlikten gelerek, 7 ünlü eski Sovyet tarihçisi tarafından kaleme alınmış 'İran Tarihi Eski Za-

mandan Bugüne Değin' eserinin önsözünde şöyle okuyoruz:

"İran nüfusunun yarıdan azı Fars, ya da Fars dillidir. Farsça bütün İran vatandaşlarının resmi ve devlet dili olarak belirlenmiştir. İran nüfusunun yarıdan çoğu Fars olmayan başka dillerde konuşuyorlar. Bunlardan Kürtler, Lorlar, Bahtiyariler, Beluçlar, Mazenderanlılar, Gilanlıların dili Farsçadan farklıdır. Bazılarının dilleri ise Fars kökünden değil ve başka milletlerin dilinde konuşuyorlar. Türkçe, Ermeni, İbri ve Asuri dilleri İranlı azınlıkların konuştuğu dillerdendir. Türk dilliler en büyük azınlığı oluştururlar ve sayıca Farslardan sonra ikinci yerdedirler."[3]

Demek ki Sovyet tarihçilerince İran nüfusunun yarıdan çoğu olan İran Azerbaycan Türkleri 15 bin kişilik Yahudi, Asuri ve 96 bin kişilik İran Ermenileriyle aynı azınlık sırasında yerleşirler! Hem de Farslardan az ve sayıca ikinci millet sayılırlar! Kuşkusuz bu yanlışlıklar eski Sovyet tarihçilerinin Pehleviler yönetimi döneminde verilmiş yanlış ve düşmanca bilgilere inanmalarından meydana gelmiştir. Eski Sovyet tarihçileri Oktobr devriminden beri orada hüküm sürmüş olan Marksizm'in etkisiyle eski ve yeni İran tarihiyle ilgili bazı yanlış görüşler ileri sürmüşlerdir. Bu görüşlerden biri adını andığımız kitabın 20'nci sayfasında ileri sürülmüş şu görüştür ki, Akamenitlerden başlayarak Sasanilerin başına değin sanki İran'da kölelik sosyal dizgesi hüküm sürmüştür. Halbuki İran'da hiçbir dönemde, eski Rum'da olduğu gibi, kölelik sistemi için iktisadi-coğrafi koşullar oluşmamıştır. Bu kitabın önsözünde Akamenit devleti dünyada kurulmuş birinci devlet olarak nitelendirilir; halbuki Akamenitlerden 4000 yıl önceden güçlü devletler ve uygarlıklar yani Sümer, Elam, Kassi, Hitit, Urartu, Manna ve Med uygarlıkları yaratılmıştır. Gene de bu kitabın 20'nci sayfasında meşruta devriminin 1905. yıl Rusya devrimi etkisinde ve onun ardınca patlak verdiği gösterilir. Hemen belirtmeliyiz ki, meşruta devrimi Rusya devriminden çok az etkilenmişse de, onun asıl etkeni, kökü, nedeni İran ve özellikle Azerbaycan halkının gelişmesi ve ulusal bilincinin yükselmesi sonucunda, tarihin ve toplumun kaçınılmaz ürünü gibi bir devinim olmuştur.

---

3 *Tarih-i İran Ez Zeman-i Bastan Ta Emruz (İran tarihi eski zamandan bugüne değin)*, 6 Sovyet yazarı, Çeviren: Keyhüsrev Keşaverzi,Tahran Ş.1359, S 19.

1905. yıl Rusya devrimi hızla boğulduysa da, meşruta devrimi uzun zaman devam etti ve başarılı oldu. Meşruta devrimini etkileyen devrim, 1905. yıl Rusya burjuva devriminden kat kat artık, meşruta devriminden önce, 19. yy.'ın ikinci yarısında ortaya çıkan Osmanlı İmparatorluğundaki Tanzimat devrimi olmuştur. Bu durum da çok doğaldır, çünkü Yakındoğu'nun bir parçası olan Osmanlı imparatorluğundaki sosyal durum ve uyanma Rusya ve onun 1905. yıl devriminden daha çok Yakındoğu'nun öbür ülkeleri olan İran, Mısır ve özellikle aynı dilli Azerbaycan'la ilgili olmuştur. Tarihsel belgeler de bunu apaçık göstermektedir. Bu belgeler şunlardır:

1- Meşruta devriminin önemli düşünce merkezlerinden biri Mısır, biri de İstanbul olmuştur, Rusya değil. Kendi eserleriyle meşruta devrimi fikrinin yetişmesinde büyük etkileri olan Mirza Fethali Ahundzade ve Abdurrahim Talibof'un Kafkas'ta yaşayarak Rus uygarlığından daha çok beslendikleri bir gerçektir, ancak bu kişiler ve meşrutanın başka ideoloji kahramanları İstanbul ve Mısır'la sıkı ilişkileri olmuştur. İbrahim Beg'in Seyahatname'si, meşruta dönemi İstanbul'da kurulan Encümen-i Saadet adlı meclis ve orada İranlılar tarafından yayımlanan Ahter adlı gazete meşruta devriminin Rusya'ya göre İstanbul'dan daha çok beslendiğini gösteren etkenlerdir, üstelik böyle olaylar Rusya'nın hiçbir şehrinde olmamıştır.

2- Meşruta devrimine pratik yardım için bir takım kahramanlar Kafkas'tan, Kuzey Azerbaycan ve Gürcistan'dan gelmişseler de Osmanlı Türklerinden gelenler de az olmamıştır.

3- Meşrutanın yenilme ve geri çekilmesi döneminde, İstanbul meşruta etkinlerinin sığınacağı şehir, etkinliklerini sürdürdükleri yer olmuştur, ancak bu durumlar Moskova ve Petrograd'da görülmemiştir.

4- Meşruta devrimi yılları Bakü'de yaratılan ileri ve gelişmiş basın Rusya'dan daha çok İstanbul'la ilgili olmuştur, örneğin 'Molla Nasreddin' günlüğünün hedefi zaten Doğu ve Azerbaycan olmuştur; Bakü şehri Bolşevikler tarafından alındığı zaman onun müdürü Mirze Celil, Tebriz'e gelmiştir.

Demek ki eski Sovyet tarihçileri bir taraftan İran'ın şoven tarihçilerinin etkisi, diğer taraftan ise sosyalizm ve komünizmin etkisiyle İran milletleri ve neticede onların tarihi konusunda ya-

nılmışlardır. Ancak bu iki etkenden başka eski Sovyet tarihinde Rus şovenizm düşünceleri de Sovyet tarihçilerinin yanlış düşünmelerine etki bırakmıştır. Tarihten bellidir ki, Rus halkı tarih sahnesine çıkmadan önce ve sonra uzun asırlar, doğudan ve güneyden Türklerle komşu olarak onlarla kültürel, iktisadi, siyasi vs bakımdan ilişkide olmuştur, hatta Ruslar Altın Orda Türk devletine bağlanmış ve Rus soyluları bu Türklerin verdikleri lakapları ve sanları taşımakla övünmüşlerdir. Uzun asırlar sürmüş bu ilişkilerde kuşkusuz uygarlıkça geri olan Ruslar çeşitli yönlerden Türk ellerinden yararlanmışlar, ancak buna bakmayarak daha Oktobr devriminden önce Rus tarihçilerinin çoğu, Türklerle ilgili eski Rus tarihini araştırdığında şovenizme kapılarak gerçekleri birçok yerde tersine göstermişlerdir. Rus tarihçilerinin Türklere ve Türk tarihine olan bu bilim dışı yaklaşım ve onları yabanıl, göçebe vs göstermesi, ister istemez onların tarihlerinin düzgün öğrenilmemesine, hatta öğrenilmeyip unutulmasına sebep oluyordu. Bu olumsuz yaklaşım, doğal olarak, Rusya Türklerinin ve İran'ın yarıdan fazla halkını oluşturan Türklerin, özellikle Azerbaycan Türklerinin de tarihini öğrenmeğe engel oluyor ve onun önünü alıyordu. Nasıl ki şimdi İran tarihçilerinin şovenizm düşünceleri ve eski İran ve Türk tarihini uydurmaları yavaş yavaş yüze çıkıyor ve gerçekler belirlenmeğe başlıyor, aynı şekilde son 20-25 yıl süresinde komünizm zorbalığı ve İstalinizm zayıfladıkça, nüfuzu elden gittikçe, çeşitli eski Sovyet tarihçileri bu alanda görkemli, cesaretli adımlar atıyor ve şovenizm tutsağı olan eski Sovyet tarihçilerini açığa vurup eleştiriyorlar. Bu bilginlerden biri görkemli Kazak bilgini Olcas Süleyman'dır. O, eski Sovyet dönemi yazıp yaratmış şoven tarihçileri şöyle eleştiriyor:

"Asya'nın genç aydınlarının karakteristik taraflarından birisi klasik tarihi tamamen inkar etmeleridir. Doğu'da da Batı'da da tarihe olan şüphe, Paul Valery'nin dediği gibi son yüz yılda tarih ilminin kendisini büsbütün rezil etmesine bağlıdır. O, uzun süre siyasetin kölesi, şovenizm ve milliyetçiliğin kaynağı olmuştur. Hatta tarih vurgunu olan Marc Bloch tarihçilerden söz ederken itiraf etmeye mecbur olmuştur: 'o da doğrudur ki, yazı masasının arkasına geçerken kendi beynini çağdaşlık mikropların-

dan korumayı beceremeyen şahısta, bu mikroplar hatta İlyada yahut Ramayana'ya yazılmış şerhte kendisini ele verebilir.' Tarih çağdaş dünya görüşünün şekillenmesine aktif olarak katılıyor. Emperyalizmin ve müstemlekeciliğin uşaklığını yapan alimler kendi popüler eserleriyle halklara ırki ve milli kompleksler aşılıyor."[4]

Eski Sovyetler Birliği'nde tarih alanında egemen olan böyle şovenlik ve komünistlik ortam sonucunda orada yaşayan Türk halklarının hiçbirinin tarihi, ve de Azerbaycan'ın eski tarihi öğrenilmedi ve hatta bu konudan söz açanlar Sibirya'da can verdiler.

Bunu da söylemeliyiz ki, tarihsel belgelere körü körüne ve gözü kapalı yaklaşmak da tarihin çarpıtılmasına neden olabilir.

Bu söylediklerimizden böyle bir genel sonuç elde ediliyor ki, tarihi, başka ve özellikle komşu halkların tarihinden ayrı ve soyutlanmış bir millet olmamış, yoktur ve olamaz da. Katışıksız, öz, saf ve halis ulusal bir canlı dil olamadığı gibi, hiçbir halkın tarihi de ayrı, komşularından uzak ve soyut olamaz, başka deyişle, her bir milletin, halkın ve elin tarihi bütün halklar ve milletler, en azı komşu milletlerle birlikte ve ortak tarihtir.

"Bu tarihi, yalancı vatanperverlik ile araştırmak yalnız ve yalnız cahilliği isbat edebilir. Medeniyetin tabii bağlarını bozmak, ona hayat veren kainattan yoksun etmekle biz onu çürümeye, ölüme mahkum etmiş oluruz. Nefretli geçmişin esareti devam ediyor; yürekleri bulandırıyor, şuurları zehirliyor. Tarihçiler kendi geçmiş atalarının cahilliği, samimiyeti ve acizliği faktörünü onlara bağışlamak, teslim etmek istemiyorlar. Kardeşe yukarıdan aşağıya bakmak isteği, hevesi sınırsızdır. Hakiki münasebet buna imkan vermezse mutlaka tarihe el atar, onun yardımıyla bu münasebeti değiştirmeye çalışırlar."[5]

Demek ki, tarih bilimi her tür şovenizm, tutuculuk ve körü körünelikten uzak olarak, gerçekçi, gerçeği görüp yansıtan, bütün milletler ve halklara aynı gözle bakan olmalıdır. Tarihçi şunu bilmelidir ki, hiçbir milletin tarihi soyutlanmış değil ve olamaz da. Bilgin bilmelidir ki:

"Tarih insanlığın geniş ve çok yönlü tecrübesi ve asırlar için-

4 Olcas Süleyman, *Az i Ya*, İstanbul 1992, S 178.

5 Olcas Süleyman, *Az i Ya*, İstanbul 1992, S 181.

deki insanların görüşüdür. Hayat için de, bilim için de son derece faydalı olurdu, bu görüş, kardeşlik görüşü olsa..."[6]

Mutlu ve kutlu gelecek, düzgün öğrenilmiş geçmiş ve bugünün üzerinde kurulur, onları öğrenmeden mutlu gelecek kurulmaz.

"Geleceği düşünmezsen, o, hiçbir zaman gelmez."[7]

Güney Azerbaycan'da tarih bilimine bir bakış

İslam'a kadarki Azerbaycan Türk ve Fars tarihi İslam tarihçilerine aşağı yukarı örtülü kalmıştır. Diğer taraftan bu dönemlerde milli duyguların yeşermemesi sonucunda, bölgemizin çeşitli halkları eski asıl tarihlerini öğrenmeğe, onu araştırıp aydınlatmaya gereken özen ve isteği göstermemiştir.

18. yy.'ın sonlarından 19. yy.'ın sonlarına değin Avrupa'da sürmüş olan yaklaşık yüz yıllık milli özgürlük mücadeleleri sonucunda Avrupa halklarında milli duygular uyandı ve onlarda kendi milli tarihlerine özen ve istek arttı. Avrupa halkları kendi eski tarihlerini eski Yunan, Rum, Asuri ve başka kaynaklardan öğrendiklerinde, eski Doğu, özellikle Türk, Azerbaycan, Fars, Arap vs tarihleriyle ilgili birçok tarihi gerçek ve olguya rastlayıp kayda aldılar.

19. yy.'da Avrupa ve 19. yy.'ın 60. yıllarındaki Japonya devinimleri gibi, meşruta devrimi de milletlerine milli hak ve özgürlük vermekle, onların doğal yeteneklerine yeşermek olanağı yaratmakla, onları gelişme yoluna koyup ileri çağdaş insanlık kervanına doğru yöneltmeliydi. Meşruta devrimi Tebriz ve Azerbaycan'ın kahramanlığı, Settar Han ve Bagır Han'ın yiğitliği, Merkez-i Gaybi (gizli merkez)'nin sezgisi, Ali Misyo'nun akılcı önderliği sayesinde galebe çaldı, ancak sonuç ve ürün vermek istediği zaman İntelicent Servis tarafından boğuldu.

Avrupalılar başta İngiltere ana mal iyeleri olmak üzere ve emperyalistler Tahran'ın Etabek Parkı'nda, meşrutanın silahlı kuvvetleri olan Mücahitleri silahsızlandırmakla, meşruta devrimini etkisiz duruma getirerek boğdular ve sözde, iğrenç meşruta hükümeti kurdular ve Rıza Han gibi eğitimsiz ve İngiltere uşa-

6 a.g.e, S 182.

7 a.g.e, S 182.

ğı olan bir zorba ve çapulcuyu iş başına getirerek, meşruta sloganıyla, meşruta devriminin ürünlerinden, tam ters yönde, İngiltere ve Avrupa emperyalistlerinin çıkarı doğrultusunda, yararlanmaya başladılar. Daha doğrusu, meşruta devriminin İran milletlerine milli hukuk verme amacının tam tersi ve karşıtı olarak, Fars şovenlik politikasını İran hükümetleri ve Rıza Han'ın temel siyasal çizgisi yaptılar, halbuki o zamana kadarki İran hükümetlerinin iç politikasında Fars şovenizmi, devletin resmi politikası olmamıştı. Pehlevi sülalesi yönetime geldikten sonra Fars şovenizmi bilim ve hayatın bütün alanlarında açıkça ve resmi olarak işe başladı, uygulandı ve egemen oldu. Bu zamandan itibaren Farslardan başka İran milletlerinin hepsinin dil ve edebiyatı devlet tarafından yasaklandı, sıkıştırılıp baskı altına alındı, sınırlandı, gelişmesi durduruldu. Halbuki o zamana kadarki milli dil ve edebiyatlar devletler tarafından desteklenmeseydi de, onlara karşı politika yürütülmezdi.

Çeşitli bilim alanlarında olduğu gibi, tarih alanında da Fars şovenizmi yandaşı olan tarihçiler ortaya çıktı. Bu İran tarihçileri Avrupa bilginlerinin eski Doğu tarihiyle ilgili düşünceleri ve yazılarını Fars şovenizmi açısından araştırıp yazmağa ve kitaplar telif etmeğe başladılar. Bu tarih kitaplarının birinci ve en önemlisi Hasan Pirniya (Müşirü'd-devle)'nın 3 ciltlik İran-i Bastan (eski İran) eseridir. Bu eserde Avrupa tarihçilerinin tersine ve Fars şovenizminin isteğine göre hiçbir kanıt ve belge olmadan, böyle bir sav ileri sürülmüştür ki, sanki bugünkü İran'ın her yeri ve o yerlerin halkları eski dönemlerde Arya soylu olmuşlar, özellikle bugünkü İran Azerbaycanı Türkleri, Kaşkaylılar, Hemedanlılar, Türkmenlerin yaşadığı toprakların sakinleri Türk dilli değil, Hint-Avrupa dilli olmuşlardır!!. Bu kanıtsız sava göre bugünkü Türk dilli Azerbaycan topluluğu, sanki eski zaman ve aslında Arya soylu, kök itibarıyla Fars ve genellikle Hint-Avrupa dilli olmuşlar ve sonralar Türkler, doğudan akarak, bu yerlerde yurt tutmuş ve bu yerlerin Fars topluluğunu Türkleştirmişlerdir.

Bu kuru ve boş sava göre, Fars şoven tarihçilerinin kanısınca Azerbaycan, Kürdistan, Beluçistan, Türkmenistan ve Kaşkaylıların milli dilleri yok olmalı ve onların yerini Fars dili tutmalıdır. Halbuki bu tarihçilerin bu kanıtsız savları doğru sayılsa bile, bu milletlerin bugünkü dillerinin yok olmaya mahkum olması-

na neden olamaz.

Hasan Pirniya'dan sonra bir takım tarihçiler eski İran ve Azerbaycan'ın eski tarihiyle ilgili eserler yazmış ve yazmaktadırlar. Bütün bu eserlerde bir kural olarak, kanıtsız ve belgesiz, Medler ve Partlar (Eşkaniler) Ari soylu gösterilir ve eski Azerbaycan topluluğunun Fars ve ya ona yakın dilli oldukları iddia olunur.

Servan Kavyanpur 'Tarih-i Umumi-i Azerbaycan' (Azerbaycan'ın genel tarihi), Seyyid İsmail Vekili 'Azerbaycan Piş Ez Tarih Ve Pes Ez An' (Azerbaycan tarihten önce ve ondan sonra) eserinde, Prof. Mehrin 'Tarih-i Ermenistan' eserinde, Artur Kristensen 'İran Der Zeman-i Sasaniyan' (Sasaniler zamanında İran) eserinde, Dr. Perviz Natel Hanleri 'Tarih-i Zeban-i Farsi' (Farsçanın tarihi) ve başka eserlerinde, Fransız tarihçi Girşmen 'İran Ez Agaz Ta Eslam' (İran başlangıçtan İslam'a değin) eserinde, Dr. Muhammed Cevad Meşkur 'Partiha ya Pehleviyan-i Kadim' (Partlar ya da eski Pehleviler) eserinde, Medler ve Partların Ari soylu olmasını kesin ve kanıta gereksinimi olmayan bir gerçek gibi gösterirler. Halbuki gerçeklik tamamıyla bunun tersinedir. Çünkü tarihin gösterdiğine göre, eklemeli dilli ve Orta Asya'dan gelme eller, halklar ve boylar 3000 yıl Aryalardan önce bölgemizde, özellikle Azerbaycan'da asıl halklar, yaşayanlar olmuş ve Aryaların gelmesine değin kendileri çeşitli devletler kurup egemenlik etmişler. Bu eklemeli dilli halklar, Ariler İran çölüne geldikten sonra da, çeşitli dönemlerde Orta Asya'dan gelen yeni Türk göçleri ile güçlenmiş ve tarih boyu her zaman Arilerle birlikte İran'ın belli yerlerinde olmuş ve Arilerle, özellikle Farslar, Kürtler, Beluçlar, Gilekler vs ile birlikte kardeş gibi yaşamışlardır.

Her bir şovenlik düşünce bir milletin üstün tutularak şişirilmesi ve başka bir millet ve ya milletlerin unutulup ezilmesi ve milli hukuklardan yoksun bırakılması demektir. Yukarıda gösterdiğimiz şoven tarihçilerde de durum böyledir. Onlar Fars milletini temel alıp şişirir ve geriye kalan bugünkü İran milletlerini, Farsların yararına olarak, her tür milli hukuktan, hatta varlıktan ve tarihten yoksun ederler. Bu tarihçiler tarihte Farsları, genellikle Aryaları görür, onları üstün tutup öğrenir ve öteki milletleri başta Türk milleti olmak üzere görmezlikten gelir-

ler. Halbuki doğumdan bin yıl önceden Orta Asya ve bölgemiz Yakındoğu'da, özellikle de İran'da üç öbek millet: Türkler, Samiler ve Aryalar olmuş, her birisi özel tarihe iye olarak uygarlık kurmuş ve bütün tarihsel olaylara aktif katılmışlardır. Bu üç milletten birini görmeden, onu görmezlikten gelerek, bölgemizin tarihsel olaylarını araştırmak olmaz ve böyle bir araştırma yanlı, yanlış ve şovenizmin isteği doğrultusunda olur.

Ancak ne yazık ki yukarıdaki tarihçiler ve onlar gibiler kendi yazılarında yanlı davranmış, Türkleri görmemiş, bütün tarihi olayları Aryaların adıyla bağlamışlardır. Bunların yazılarında sanki Türk adlı bir millet ve ya milletler Orta Asya ve bölgemizde hiçbir zaman olmamıştır. Bu tarihçiler bugünkü Türklerin başka adlarla adlanmış ulu dedelerini de Arya soylu gibi kaleme alırlar. Bütün eski Yunan ve Rum tarihçilerinin yazdığına göre Sakalar (İşguzlar), Türklerin ulu dedeleri olmuş ve Orta Asya ve Ceyhun-Seyhun çaylarından Ural dağlarına değin ve Hazar'ın doğusu, batısı ve kuzeyinde yaşamışlar; ancak buna karşın Seyyid İsmail Vekili kendi eserinde (Azerbaycan Piş Ez Tarih Ve Pes Ez An, C 1, S 51) Sakaları Arya soyundan ve dillerini de Hint-Avrupa dillerinden göstermiştir. Bu düşünce Türkleri geçmiş tarih sayfasından silmekten başka bir şey değildir.

Tabii, bu durumu gören Azerbaycan aydınları susup bakamazlardı. İlk kez Ş. 1324. yılda Azerbaycan halkının el sever yiğit oğlu Feridun İbrahimi, İran'da Azerbaycan'ın eski tarihi ile ilgili değerli bir eser yazdı. (Azerbaycan'ın Kadim Tarihinden, Tebriz, Ş.1325)

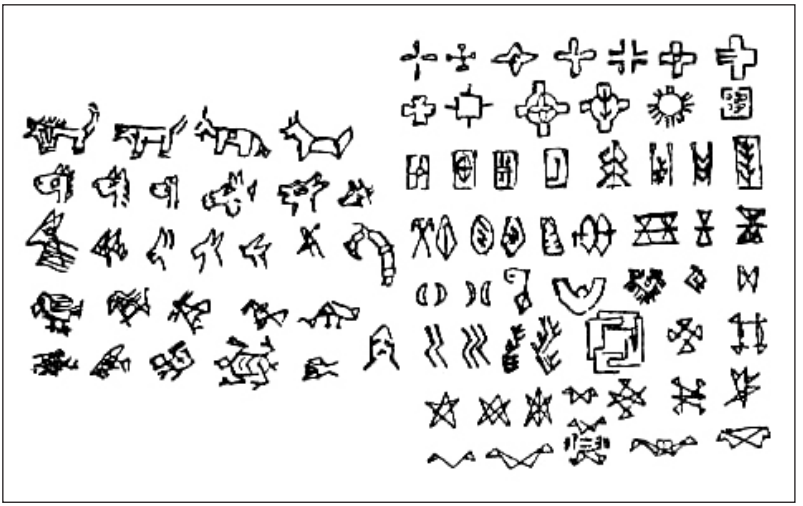

R.1)- Elam yazısının ilk dönemi, Hiyeroglif dönemi örneği.

O günden bugüne kadar olan sürede tarih bilimi gelişmiş, bölgemizde yapılmış kazı işleri birçok tarihi gerçeklerden belirsizlik perdesini kaldırıp, bölgemizin tarihinde büyük buluşlara imza atmıştır. Özellikle eski Azerbaycan tarihi konusunda birçok karanlık yönleri ışıklanmış, belirsiz ve karanlık dönemlerin bir kısmı aydınlanmıştır. Bütün bu dediklerimizi göz önünde bulundurarak eski Azerbaycan tarihini yeniden yazmak, rahmetli Feridun İbrahimi'nin yazdıklarını genişletmek, tamamlamak, karanlık yerlerini ışıklandırmak ve aynı zamanda bir takım gösterdiğimiz tarihi eserlere ve onların yazarlarına yanıt vermek gereklidir. Üstelik Azerbaycan topraklarında geniş, derin ve etraflıca bilimsel kazı işleri yapılmalıdır.

Giriş

Doğaca zengin ve iklim açısından dünyanın ılımlı bölgesinde yerleşip uygun iklime iye olan Azerbaycan toprakları bütün komşularından ayrılarak kendine özgü, hiçbir yere bağlı olmayan bağımsız bir ülke olmuştur.

Bölgemizin yazılı tarihi olduğundan beri Azerbaycan hiçbir ülke ve milletin parçası olmamış ve her açıdan kendine özgü ülke ve millet olmuştur. Baskınlar, satkınlıklar, talanlar, savaşlar vs sonucunda Azerbaycan belli dönemler yabancı devletler ve milletlere bağlı olmuştur, ancak benliğini ve kimliğini korumuştur. Tarih boyu Rumlar, Araplar, Ruslar vs Azerbaycan'ı yutmak ve onu yok etmek istemişler, ancak zamanla kendileri rezil olmuş ve Azerbaycan'a göçürdükleri ve yerleştirdikleri millet, Türkler içinde eriyip gitmiştir.

Ancak asıl Türklerden olan çeşitli eller zaman zaman gelip Azerbaycan ve İran'ın çeşitli yerlerinde yerleşmiş, eskiden burada olan Türk soylarıyla kaynaşıp karışmıştır.

Bugün İran nüfusunun yarıdan çoğunu oluşturan Türklerin asıl kesimi Doğu Azerbaycan, Batı Azerbaycan, Erdebil, Zencan, Hamse, Ebher, Tarum, Hurremdere, Kazvin, Hemedan, Esedabad, Sungur, Save, Erak, Zerend, Geydar, Şehr-i Kürd,... vilayetlerinde yaşamaktadırlar. Bundan başka, Azerbaycan Türkleri İran'ın her tarafında dağınık biçimde yaşamaktadırlar. Örn. Horasan vilayetinin birçok yeri, özellikle Meşhed, Deregez, Bocnurd, Esferayin, Şirvan, Servilayet, Nişabur ilçeleri ve onlara bağlı olan yerler, Tahran topluluğunun yarıdan çoğu, Tahran'a bağlı Kerec, Şehriyar, Gar, Levasanat gibi yerlerin çoğu Türk'tür. İsfahan'ın yöresi, İsfahan'ın güneyinde Semirüm ve Feriden kısmından başlayarak Basra körfezi sahillerine değin Kaşkayi eli yayla ve kışlak halinde yaşamaktadır. Kaşkayi elinin bir kısmı

Gümşe, Semirüm, Şiraz gibi illerde yerleşik olarak yaşamaktadırlar. Çoğu yerleşik hayata (tahta kapı) geçirilmiş olan Hamse elinin çoğu Türk'tür. Kirman şehrinin batısında Darab, 75 km. güneyinde yerleşen Sircanat bölgesinde yerleşik hayata geçirilmiş Hamse elleri yaşıyor. Gilan ve Mazenderan'da Reşt, Enzeli, Behşehr, Çalus, Şahi, Astara gibi şehirlerin çoğu, Türkmensahra, Gürgan ve ona bağlı Gümüştepe, Günbedkabus, Emeçli, Haciler, Ramyan ilçeleri, Erak ve ona bağlı Serabend, Bezeçlu, Humeyn şehrinin batısında yerleşen köylerin çoğu, Humeyn'e bağlı Kemere'nin bazı köyleri, Hemedan şehrinin 3 köyünden başka bütün yöresi Türk'tür. Kazvin'in bütün yöresi, Kazvin'le Hemedan arasında bütün köyler, Kum yöresi, Kehek, Kelhoran, Ferahan vs Türk'tür. Huzistan Elamların vatanı ve uygarlık kurdukları ülke olmuştur. Elamların kalıntıları bugüne değin Huzistan'da yaşamıştır. Elamların başkenti olmuş Şuş şehrinin yıkıntıları ile Irak sınırları arasında yerleşen bir takım köylerde yaşayan ve Azerbaycan Türkçesinin bir lehçesinde konuşanlar Elamlar kuşağından kalmadırlar ve kendilerini Eşkani adlandırırlar.

Türkçeye karşı olan Muhammed Rıza Şiar Ş.1326. yılda yazdığı eserde şöyle demektedir: "Bugün İran nüfusunun kesin olarak yarıdan çoğunu Türk dilli İranlılar oluştururlar. İslam'dan sonra ilk asırlardan başlayarak, bizim sosyal ve kültürel alanlarımızda Türk unsurunun etkisi o kadardır ki, bugün ülkenin bütün yerlerinde dikkate değer sayıda Türkçe konuşanlardan başka, Fars dilli topluluğun konuşmaları, resmi ve dini yazışmalarında da temelde Moğolca, Çağatayca, Osmanlıca vs olan öyle Türk kelimeleri duyuyoruz ki, Azerbaycan'da o kelimeleri bilmiyorlar. Dolayısıyla Türk dilinin İranlıların diline etkisi, Azerbaycan'a özgü değil ve ülkenin bütün ucu bucağında nüfuz etmiş ve hatta eski önemli kitaplarda, özellikle de Kameri 7. yy.'dan itibaren İranlı bilginler tarafından yazılmış Derre-i Naderi, Tarih-i Mucem, Alem Ara-yi Abbasi, Visaf adıyla tanınmış 'Tecziyetü'l-emsar Ve Tezciyetü'l-asar', Revzatu's-safa, Nasihu't-tevarih ve yüze yakın başka bilimsel, edebi ve tarihi kitaplarda öyle öz ve zor Türkçe kelimeler vardır ki, bugün bakanlarda şaşkınlık yaratıyor ve düşündürücüdür."[8]

8 Muhammed Rıza Şiar, *Bahsi Derbare-i Zeban-i Azerbaycan (Azerbaycan diliy-*

En eski dönemlerden İran'da Fars ve Azerbaycan Türklerinden başka Kürtler, Beluçlar, Araplar, Türkmenler, Gilekler, Lorlar da yaşamış ve yaşamaktadırlar. İran ilk günden beri çok milletli bir ülke olmuş ve bugün de çok milletli bir ülkedir. Ancak tarih boyu var olan bu gerçek, Pehleviler dönemi, İngiltere emperyalizminin önderliği ve dayatmasıyla inkar edilmeğe başladı ve bir takım teorisyen ve kuramcılar Farslardan başka İran milletleri ve onların dilini yabancı, geçici, sonradan gelme, yok olması gereken gibi vasıflarla yazıp çizmeğe başladılar. Ahmet Kesrevi'ye göre Moğolların saldırısına değin Azerbaycanlıların dili Fars kökenli Azeri dili olmuş ve ondan sonra Türkleşmiştir, dolayısıyla Türkçenin yok edilmesi gerekiyordu. Daha sonra onun öğrencileri daha da ileri giderek, 17. yy.'a değin Azerbaycan topluluğunun çoğunluluğunun Fars olduğunu ve ondan sonra Türkçenin yayıldığını yazmışlardır. Bu kurama dayanaraktan da İran yönetimi, Fars olmayan milletleri ana dillerinde yazıp okumaktan mahrum etmiş, onların varlıklı ulusal uygarlığı ve edebiyatını ezip yok etmiş ve onları zorla Fars dilinde okuyup yazmağa, hatta Farsça konuşmaya zorlamıştır. Pehleviler zamanı Azerbaycan'ın ilk okullarında Azerbaycan Türk çocukları ana dillerinde konuştuklarında para cezasına çarptırılırlardı.

le ilgili bir bahis), S 39-40.

Tarih kaynakları

Her bir tarihsel olayı öğrenmek için aşağıdaki kaynaklardan yararlanılır:

1- Olayın çağdaşı olan insanların yazdıkları ve yazıtları
2- Yer altı ve yer üstünden bulunan tarihsel eserler ve belgeler
3- Tarihsel eserlerin çağdaşı olmayan bilgin ve ya tarihçilerin araştırdıkları ve yazıp yarattıkları eserler; milli dil; el, kişi ve yer adları

● Yurdumuz Azerbaycan'ın İslam'a kadarki yaklaşık 4000 yıllık tarihini yazmak için, kaynakların en önemlisi yer altı ve yer üstünden rastgele ve ya bilimsel kazılar aracılığıyla doğrudan doğruya Azerbaycan topraklarında bulunmuş eski eserler, yazılar, yazıtlar ve tarihsel eserlerdir. Bu kaynaklardan maksat belli tarihsel olayların baş verdiği zamanda yazılan, olaylarla ve ya o dönemin diliyle ilgili dolaysız biçimde bilgiler veren ve ya o olayların zamanında yapılmış olan binalar, beceriyle yaratılmış olan eserler, geçim gereçleri olan kap kacak ve ya olay döneminde insanların uygarlığı, yaşayış biçimi, beceri, bilik ve bilim düzeyi, dünya görüşü, işi, iş gereçleri vs ile ilgili gerçek bilgi veren tarihsel kitap, edebi ve güzel eserler ve ya yazıtlardır.

Bu tür kaynaklar her bir tarihsel olay ve eski Azerbaycan tarihini öğrenmek için birinci kesin ve ana belgedir ve başka kaynakların hiçbirisinin onu geri çevirmeğe gücü yoktur. Ancak ne yazık ki, İslam'dan önceki eski tarihimizi öğrenmek için temel olan bu kaynaktan şimdilik çok azı elde vardır. Bugüne değin genellikle Güney Azerbaycan ve özellikle de Manna-Med devleti topraklarında resmi ve ya resmi olmayan hiçbir temelli derin bilimsel kazı işi ve kazı bilimi araştırması yapılmamıştır. Ne Manna hükümetinin yerleri olan Urmu Gölü'nün kuzeyi, güneyi ve kısmen batı toprakları araştırılmış, ne Heşteri, Miyana ve Zencan-Kazvin topraklarında gömülü eserler ve onların yerleri belirlenmiş, Ne Med devletinin merkezi olan Hemedan'daki büyük devlet kasrları, saraylar, binalar vs yüze çıkarılmış, ne Hemedan şehrinin 7 çeşitli renkte, biri birinden yüksek olan 7 kale duvarının yerleri belli olmuş, ne de orada olmuş Zerdüştçülüğün ilk ateş tapınağı, zengin ve görkem-

li tapınaklarından biri olan Anahita ateş tapınağının yeri belli olmuştur. Gösterdiğimiz bu toprakların ve genellikle bütün Azerbaycan'ın her bir bucağı eski tarihimizin bir eserini kendi koynunda saklamaktadır. Ünlü Fransa tarihçisi Girşmen şöyle demektedir: "Bugüne değin İran'ın baştan başa bütün yerleri Arkeoloji araştırmaları açısından el sürülmemiş olarak kalmıştır."[9]

Atropaten hükümetinin, Sulukiler, Eşkaniler ve Sasaniler döneminde başkenti olan Şiz=Genzak (bugünkü Taht-i Süleyman) şehri eski Azerbaycan tarihinin yaklaşık 2500 yıllık tarihini kendi koynunda saklamaktadır. En eski dönemlerden bu şehirde, Zerdüşt dininin ana tapınaklarından olan Azergüşnesb'den yalnız bir ad kalmıştır. Halbuki bu ve bunun gibi eski tarihimizle sıkı sıkıya bağlı olan yerlerimiz bilimsel çevrelerin gözetim ve önderliği altında bilimsel biçimde kazılmalı, orada derin Arkeoloji işleri yapılarak tarihimiz aydınlanmalıdır. Taht-i Süleyman'da Avrupalılar tarafından yapılan bilimsel kazı işleri de yarım kalmış ve elde edilen sonuçları bize belli değildir.

- Eski Azerbaycan tarihini öğrenmek için ikinci önemli kaynak, o dönemlerde Azerbaycan'la komşu olup onunla politika, ekonomi, savaş vs ilişkileri olmuş olan devletlerin topraklarında yapılmış bilimsel kazı işleri sonucunda elde edilmiş yazıtlar, yazılı kanıt ve belgeler, devlet arşivi, padişahların kendi gördükleri işlerle ilgili yazdırdıkları taş ve ya topraktan tabletler ve ya kitaplardır. Bu kanıt ve belgelerde bazı durumlarda abartmalar ve küçültmeler olsa da, onlardan Manna ve Med hükümetleriyle ilgili birçok tarihsel gerçeği öğrenebiliriz. Bu belgelerden örneğin savaşların tarihi, yeri, Azerbaycan komutan ve önderlerinin adları, bazı kaleler ve illerin adı, konumu vs'sini, o dönemki Azerbaycan ordularının durumu, kuruluşu, silahları, kahramanlıkları, savaşların sonuçları vs'sini öğrenebiliriz. Dolayısıyla eski Sümer, Akkad, Babil, Elam, Mısır, Asur, Urartu, Akamenit, Sasani vs hükümetlerinin yerlerinde, üstelik Suriye, Filistin vs yerlerde yapılmış kazı işleri ve Arke-

9 Girşmen, *İran Ez Agaz Ta Eslam (İran başlangıçtan İslam'a değin)*, S12.

oloji araştırmalar ve o devletlerden kalan tarihsel eserler dikkate değer. Bugüne değin eski Azerbaycan tarihini yazanların ana kaynaklarından biri işte bu yazıtlar, kanıt, belge ve kitaplar olmuştur. Biz de bunlardan ana kaynak gibi yararlandık. Bu belgelerin aslının ana dilimize tam olarak çevrilmesi ve kendi tarihçilerimizin kullanımına verilmesi milli görevlerden biridir.

- Eski tarihimizi öğrenmek için üçüncü kaynak, eski Yunan, Rum, Asuri, Ermeni vs tarihçilerin kendilerinden önceki olaylarla ilgili yaptıkları araştırmalar ve yazdıkları eserlerdir. Örn. Herodot'un Med ve Akamenit krallarıyla ilgili verdiği bilgiler. Bu eserler bazen efsanelerle karışmış olsa da, bazılarında şişirmek ve ya eksiltmek olsa da, yine de önemli kaynaklardan biridir. Ancak Med dönemi eserleri Akamenitler tarafından ve Eşkaniler dönemleri eserleri Sasani kralları tarafından bilerek ve ya ihmal edilerek yok edilmiştir. Bu eski tarihçilerin eserlerini tam olarak ana dilimize çevirip, tarihçilerimizin kullanımına vermek milli görevlerdendir. D.Ö.2-1. yy.'lardan İslam'a kadarki dönemlerde Kuzey ve kısmen Güney Azerbaycan tarihi konusunda Azerbaycan yazarlarından Musa Kalankaytuklu vs'nin eserleri ve de Ermeni ve Gürcü kaynaklar dikkate değer.

- Milli tarihimizi öğrenmek için yeni ve en önemli kaynaklardan biri de Avrupa, eski Sovyet, Amerika vs'nin tarihçi bilginlerinin bilimsel eserler ve kazılar sonucunda elde edilmiş kanıtlara dayanarak yazıp yarattıkları tarihsel eserlerdir. 19. yy.'dan başlayarak Fransa, Almanya, İngiltere, Rusya ve Amerika bilimsel kurulları Yakındoğu'nun çeşitli yerlerinde, eski uygarlık merkezlerinde bilimsel kazı işlerine başlayıp zengin tarihsel bilgiler elde ederek, eski Doğu halkları, özellikle Azerbaycan halkı tarihinin birçok karanlık yönlerine ışık tuttular. Kuşkusuz, karanlık ve belirsiz yönler gelecekte halkın kendi bilginleri aracılığıyla, yapılacak bilimsel kazı ve Arkeoloji araştırmalarla, tam olarak aydınlanacak ve bulunan eserler kendi milli müzelerimizde bulundurulacaktır.

  Ne yazık ki, eski tarihimiz alanında, Kuzey Azerbaycan'ın bir

kaç tarihçi bilgini hariç, Rahim Reisniya gibi uzman tarihçi bilginimiz çok azdır. Bununla birlikte Fransa, Almanya, Danimarka, İngiltere, eski Sovyetler Birliği, Amerika ve genellikle Avrupa tarihçilerinin eski Doğu tarihiyle ilgili yazıp yarattıkları eserleri asıllarından ana dilimize çevirip genç kuşağımızın kullanımına vermek geciktirilmemesi gereken milli görevlerdendir.

- İslam dönemi tarihçilerinin yazdıkları tarihi eserler de eski Azerbaycan tarihini öğrenmek işinde kısmen yararlıdır. Bu eserlerin temel kaynağı, Sasani sülalesi tarihi ve Sasani dönemi eserlerinin İslam döneminde Arapçaya tercümesi olmuştur. Sasani krallarının Eşkanilerle düşman ve onlara karşı oldukları için eski tarihi eserleri yok edip, onu istedikleri gibi uydurulmuş, yanlış ve efsanevi biçimde yazdıkları gerçeği de göz önünde bulundurarak bu eserlerin temel itibarıyla gerçekten uzak olduğunu söyleyebiliriz. Ancak İslam dönemi tarihçilerinin bazısının Sasani dönemi kaynakları ile yetinmeyerek eski Yunan, Hint, Asuri vs kaynaklardan da yararlandıklarını unutmamak gerekir.

- Bugün yaklaşık olarak bütün Türk dünyası ve milletlerinin merkezlerinde ve Türkoloji ocaklarında genel Türk tarihiyle ilgili hem derin bilimsel kazı işleri yapılıyor, hem de onlardan elde edilmiş belgelere dayanarak dikkate değer derin tarihsel bilimsel eserler kaleme alınıyor. Bu incelemeler kuşkusuz Türk dünyasının bir parçası olan Azerbaycan'ın eski tarihiyle de ilgilidir ve belli ölçüde onun karanlık yerlerine ışık saçmaktadır.

- İster Avrupa ve Amerika, isterse yerli bilginler tarafından Yakındoğu'nun çeşitli yerlerinde yapılmış bilimsel kazı işleri Avrupa ve Amerika bilginleri tarafından oldukça derin, ayrıntılı, yansız ve gerçekçi bilimsel bir biçimde açıklanmış ve bu konuyla ilgili değerli eserler yaratılmıştır, ancak şovenizm ve Aryaizm aracılığıyla bu eserlerin çevrilmesi önlenmiştir. Son zamanlarda bu eserler bazen Aryaileştirilerek, Farsçaya çevrilmiştir. Bizce bu eserlerin orijinalden ana dilimize çevrilmesi

gerekli ve zorunludur.

- Dil, el, kişi ve yer adları: Azerbaycan halkının milli tarihini öğrenmekte en önemli, gerekli, el değmemiş, derin ve kesin kaynak ve belgelerden biri de milli dil, el, kişi ve yer adlarıdır.

a) Milli dil: Bir milletin dilini onun tarihinden ayırmak olmaz. Bir Milletin tarihini onun dilinden ayrı öğrendiğimizde, gerçek sonuçları elde edemeyiz.
Tarihimizi milli dilden ayrı araştırmak şuna sebep olmuştur ki, bazı tutucu tarihçiler en eski dönemlerde bugünkü İran topraklarında baş vermiş olayların yaratanlarını Arya soylu gösterip onları 'İran Vece' ya 'İran Vec'e bağlasınlar ve Sakaları, Medleri ve Kassileri bazen de Gutti ve Lullubileri Hint-Avrupa dilli kaleme alsınlar, halbuki bu halklardan kalan tabletler ve eserlerin dil belirtilerini aydınlattığımızda, tarihsel gerçekleri uyduranların önü kesilip asıl tarihi gerçekler yüze çıkıyor.
Dil, tarihsel gerçekleri düzgün ve uydurmaksızın açıp göstermenin en düzgün ve gerçek araçlarından biridir. Dil ve ondan kalan sözcükler ve dilbilgisel gerçekler yalnız tarihsel olayın hangi millet ve etnik köke ait olduğunu kesin şekilde göstermekle kalmıyor, tarihsel olayı yaratan el ve halkın gelişim düzeyi, uygarlığı, ekonomik kuruluşu, devlet, hükümet, ordu kuruluşu vs'sini de kısmen gösterebiliyor.
Yazıtlar, tabletler ve genellikle yazıları okumak, kişi ve yer adlarını ince ve derin biçimde açıklayıp anlamlarını göstermek son derece dikkate değer ve önemlidir. Dilin tarihini öğrenmek halkın tarihini öğrenmekle sıkı sıkıya bağlıdır.

b) El ve kişi adları: Bir elin adı, o elin komutanları, önderleri, devlet ve hükümet büyüklerinin adlarının, genellikle aynı el, boy ve kavmin konuştuğu dilden alınması son derece normal ve doğaldır. Örn. İşguz=iç Oğuz, Saka=sak=uyanık kelimelerinin asıl anlamı belirlendiğinde, bu ellerin hangi köke ait olduğu hemen anlaşılır. İşguz padişahı olan Madia, Lidya'da Kimerlerle savaşıp onların komutanı Toktamış'ı öldürmüştür. Toktamış adı Kimerlerin Türk olduğunu açıkça gösterir.

c) Yer ve coğrafya adları: El, oba ve halklar yaşadıkları ortam,

yer, ülke ve bölgenin dağ, vadi, çay, göl, orman, yarattıkları köy, kale, şehir vs'sini kendi dillerinin kelimeleriyle adlandırmış ve adlandırıyorlar.
Pehleviler döneminden şovenizm bu yer, köy, çay ve genellikle coğrafya adlarında, en eski dilin izlerini gördüğü için, onları hızla ve inatla değiştirmeye, Farsçalaştırmağa, ilkin ve asıl şekillerinden, halkın ağzındaki söyleniş biçimlerinden çıkartmağa çalışıyor.

Eski Azerbaycan tarihine giriş

Azerbaycan'ın eski tarihi, bölgemizin eski tarihi gibi iki ana dönemden iberettir:

1- Tarih öncesi dönem

2- En eski ve eski tarihsel dönem

Bu eserde bizim amacımız Azerbaycan Türk milletinin en eski ve eski tarihsel dönemini, mümkün olduğu kadarıyla aydınlatmaktır.

Derin araştırmalar Aryaların doğumdan 900 yıl önceden başlayarak Yakındoğu bölgesine gelmelerini kanıtlamıştır. Aryalar bölgemize, özellikle de Fars vilayeti ve Basra körfezi kıyılarına geldiğinde o bölgelerde Sami halkları, Elamlar ve Sümerler yaşamaktaydılar.

Sami halklara gelince, en eski dönemlerde, doğumdan 5-4 bin yıl önce Sami halklarının dedeleri bugünkü Yemen, Hazarmevt, Filistin, Gazze'de, genellikle Aralık denizinin güneybatı ve Hint okyanusunun Arabistan kıyılarında yaşamış ve bir kısmı da Arabistan çöllerinin güney, batı ve biraz da kuzey yanlarında, göçebe aşiretler biçiminde hayat sürmüşler, ancak sonralar Mezopotamya ve Huzistan'da Sümerler ve Elamlar aracılığıyla kurulan yüksek uygarlıklı ve varlıklı şehirler sami halklarının dikkatini oraya çekmiş ve onlar Arabistan çöllerini arkada bırakarak Mezopotamya'ya gelip orada yerleşmiş ve yavaş yavaş Sümerlerin yerini tutarak o yerlerin asıl iyeleri olmuşlardır.

Demek ki, Aryalardan önce bölgemize ilk kez gelip, uygarlık, hükümet ve devlet yaratan halklar Sümerler, Elamlar, Akkadlar, Kassiler, Hurriler, Mısır Firavunları, Yahudiler, Fenikiler, Hititler, Guttiler, Lullubiler, Mannalar vs olmuşlar ve ancak

bundan sonra ve onların etkisiyle bir takım halklar ve uygarlıklar meydana gelmiştir.

Dolayısıyla D.Ö.4-2. bin yıllıklarda Yakındoğu ve Mısır'da yaşamış halklar etnik, dil ve köken bakımından iki öbekten ibaret olmuşlardır:

1- Eklemeli dilliler: Sümerler, Elamlar, Urartular, Kassiler, Hurriler, Hititler, Guttiler, Lullubiler, Mannalar vs

2- Sami dilliler: Asuriler, Keldaniler, Akkadlar, Mısır Firavunları, Yahudiler, Fenikiler vs

Biz gelecek bölümlerde, bu halklardan eski Azerbaycan tarihiyle ilgili olanlarının kısa tarihini, kurdukları uygarlığı ve Azerbaycan'la ilgilerini göreceğiz.

Sümerler

Sümerler bugünkü Irak'ın (Mezopotamya: Dicle ve Fırat çayları arasındaki yer) güneyi ve Basra körfezinin kuzeybatı yerlerinde özellikle Babil'de yerleşerek yaşayıp yüksek nitelikli uygarlık yaratmışlar. Sümer halkının ne zaman bu topraklara gelmesi kesin olarak belli değildir, ancak eski tarih uzmanları Sümerlerin doğumdan 4500 yıl önce gösterilen yerlerde insanlığın eşi görünmemiş ilk parlak uygarlığını yarattıklarını, Ur, Uruk, Ereh, Nippur, Kiş, Lekeş, Lersa vs gibi büyük uygarlık merkezleri olan şehirler yaptıklarını gösteriyorlar.

Bilimsel kazılar ve araştırmalara dayanarak bütün tarih uzmanları bu görüşü ileri sürüyorlar ki, yaklaşık 4000 yıl doğumdan önce Sümerler ve onlardan sonra Elamlar Orta Asya ve Ural'ın doğusundan, Hazar'ın kuzeyi ve Kafkas geçitleri (Derbend ve ya Daryal yoluyla) ve Azerbaycan'dan geçerek, Sümerler bugünkü Irak topraklarında ve Elamlar Huzistan topraklarında, Loristan, Zagros dağları ve biraz da bu dağların iki tarafında yerleşmişler. Tarihçilerin gösterişiyle Sümer ve Elamlardan kalan eserler hem Irak ve Huzistan'dan, hem de Orta Asya'nın batısı, Aşkabad bölgesinden ve Horasan'ın kuzeyi ve Orta Asya ile komşu bölgelerinden bulunmuştur.

"6000 yıla yakın bundan önce, verimli topraklar arayan Sümerler Kafkas ve İran'ın kuzeybatısı yoluyla Mezopotamya'nın güney kesimlerine gelip Irak'ın güney yerlerini kendilerine yurt edindiler. Onlar önceleri Sümer ve sonraları Babil adıyla tanındılar. Sümerler çivi yazıyla çamur tabletlerin üzerinde binlerce kural ve kendi geçmişlerini Sümer dilinde yazdılar. Bu tabletler dünyanın büyük müzelerinde bulunmaktadır." [10]

"Orta Asya'nın asıl sakinleri Türk olmuşlar. İnsanlığın bu beşiğinden yaratılıp göçmüş ve ilkin uygarlıklar ve özellikle Sümer ve Hitit uygarlığını yaratmış olan boylar Türk soyundan olmuşlar ve insanoğlunun konuştuğu ilk dil Türkçe olmuş ve bugünkü dillerin birçok kelimelerinin kökü Türkçedir. Eski tarih uzmanlarının bu sava getirdikleri kanıt bugünkü Anadolu sakinlerinin vücut şeklidir ki, 4000 yıl süresince değişmemiştir. 14 yüzyıl süresince Makedonya, Rum ve Bizans imparatorlukları

10 Ali Paşa Salih, *Hukuk Tarihi*, S 88-89.

Yunan uygarlığı ve gelenek-göreneklerini Anadolu halkı içinde yaydılar, ancak 11. yy.'ın sonlarında Türk dilli boylar Ural'ın doğusu ve Altay bölgelerinden akın edip Anadolu'nun sakinlerini bir daha Türk, Tatar, Selçuk ve Osmanlı yolu ve gelenekleriyle gitmeğe mecbur ettiler."[11]

"Samiler Mezopotamya'ya gelmeden önce Sümerler Basra körfezi kıyılarını zabtettiler. Sümerlerin nereden geldikleri meselesine gelince, Aşkabad'ın yakınlığı (Kurgananu), Esterabad (Kurengtepe) ve Deregez'de bulunan çömlek eşya, taş kaplar, bakırdan silahlar vs'nin yapılma tarzı Elamidir ve altından olan bir vazonun üstünde Sümeri simalar kazınmıştır. Bazılarına göre Elam uygarlığı ile Hazar arkası (Orta Asya) uygarlığı arasında ilişki olmuştur ve Sümerler de kuzeyden Babil bozkırına gelmiş olabilirler. Amerikalıların Sümer şehirlerinden biri olan Nippur'daki kazılarından sonra ve bu milletin birçok padişahlar sülalesi listesinin buluşundan sonra, doğumdan 3000 yıl önce Sümerlerin geniş ve zengin geçmişleri ve Babil'in de onların uygarlık merkezleri olduğu kesinlik kazanmıştır."[12]

"Hamilton Fakültesi'nin 'Hukuk Tarihi' yazarları Babil'in en eski sakinleri olan Sümerlerin Sami olmayıp Moğol kavmi kollarının birinden olduğunu açıkça gösteriyorlar"[13]

Sümerlerin dini düşüncesi

Sümerlerde her şehrin kendine özgü tanrısı vardı. Tek bir Med hükümeti kurulmadan önce, Manna hükümeti döneminde, bugünkü Azerbaycan topraklarının beyliklerinde de dini açıdan durum aşağı yukarı böyle idi. Bu şehir tanrılarından başka, Sümerlerin bir de 3 genel tanrıları vardı:

1- Anu-göğün ağası

2- Bel-yer allahı

3- Aa-derin vadi iyesi

Sümerler de Zerdüşt dininde olduğu gibi, iki iyi ve kötü güce, ruha inanır ve iyinin yenmesi ve kötünün zararından korunmak için kurbanlık verirlermiş. Sümerlerce tanrıların da in-

11 A.g.e, S 580-581.

12 Hasan Pirniya, *İran-i Bastan (eski İran)*, C1, S 113-114.

13 Ali Paşa, *Hukuk Tarihi*, S 96.

san gibi öfke, şehvet, taş yüreklilik, sevgi, nefret vs özellikleri olurdu. Zerdüşt dininde olduğu gibi Sümerlerin de din adamları halk içinde büyük nüfuza iye olurlardı. Sümerlerce tanrılar, padişahlar gibi tantana, bezek ve refah içinde yaşarlardı, onun için de kendi ibadet yerlerini, tapınaklarını hazineler, değerli eşya, tahıl ambarları ve çeşitli yiyecek ve süs gereçleriyle doldururlardı. Zerdüşt dininin ateş tapınaklarında da bu özellik olmuştur.

Med imparatorluğundan önce, bugünkü Azerbaycan beyliklerinin kralları hem dini, hem de siyasi önder ve komutan oldukları gibi, Sümerlerde de şehir büyüğü olan 'Patesi' kendi şehirlerinin hem padişahı, hem dini lideri, hem ordu sorumlusu, hem de bütün işlerini yöneten olurdu.

Sümerler insanlığın ilk yüksek uygarlık yaratanları

20. yy.'a değin tarihçilerin genel görüşü bundan ibaret olmuştur ki, bölgemiz ve hatta insanlığın ilk uygarlığı eski Mısır ve Yunanistan'da meydana gelmiştir.

Ancak 20. yy.'ın başlarından beri yapılmış kazı işleri ve bilimsel araştırmalar bu savların tersini kanıtlamıştır. Artık bugün tarih bilimi kanıt ve belgeyle, kesin olarak gösteriyor ki, Mısır'da ilk uygarlık meydana gelmemiştir, üstelik bu Mısır uygarlığı Sümer uygarlığından yaratılmış ve ondan türemiştir.

Pensilvanya Üniversitesi ve Britanya Müzesi tarafından Ur şehri kazı kurulunun başkanı olarak gönderilen ünlü eski tarih uzmanı Prof. Woolley kazı işlerinden sonra yazdığı kitapta şu sonuca varmıştır: "Sümer halkı Mezopotamya'da 2000 yıl Mısırlılardan önce ünün zirvesine ulaşmış ve Mısır uygarlığının daha eski olması varsayımını bozup suya atmıştır. Sümerler doğumdan 3500 yıl önce uygarlığın en yüksek aşamalarından geçmiş ve Mısır, Asuri, Küçük Asya, Girit ve Yunanistan'a yol göstermiştir. Mısır ve Yunan uygarlığından başka, son yıllara değin tarihte ilk kural gibi bilinen Hammurabi'nin kanunları Sümer kurallarının seçilmişi, özeti ve kısaltılmışından başka bir şey değildir."[14]

Babil'den kuzeybatıya doğru göçmüş olan Samiler, sonralar, bugünkü Musul şehrinin yanında yerleşmiş Nineva şehrini başkent yaparak bölgemizde en acımasız milis Asuri hükümeti ve

14 Bk: Ali Paşa, *Hukuk Tarihi*, S 91.

imparatorluğunu yarattılar, Asurilerin yerleştiği bölgenin güneyi, Aralık denizi kıyılarında yerleşenler sonralar Fenikiye uygarlığını meydana getirdiler, Fenikilerden güneyde, Filistin topraklarının belli yerlerinde yerleşmiş Babil'den gelen göçmen Samiler ise İsrail halkı ve Yahudi uygarlığını yarattılar. Sümer-Elamların zulmünden göçmüş olan Samilerin bir bölümü ise, Sina çölünü arkada bırakıp verimli ve nimetli Nil kıyılarında yerleşerek, sonralar Firavun sülaleleri ve ünlü Mısır uygarlığını yarattılar.

Eski tarih uzmanı Löpüvant şöyle demektedir: "Sami soyundan olan başka göçebe bir boy D.Ö.1800-1700. yıllarda Babil'i terk edip Filistin ve Mısır yollarını izledi. İbri uygarlığı, Yahud tarihi ve bu halkın kanunları Tevrat aracılığıyla kaydedilmiştir. Bu toprakların başka kavimleri gibi, İbriler de puta tapan ve çöllerde yaşayan göçebelerdi. Onların başkanı olan İbrahim Halil, iki asır Hammurabi'den önce Kelde'de yaşıyordu. Aynı zamanlarda Etrüsk ve Sikül adlı başka boylar doğuya doğru göçtüler. Merkezi İtalya'nın ilkin sakinleri Etrüskler olmuşlardır ki, şehirler yapmış ve Ege denizi kıyıları sakinlerinin ve Batı bölgesi uygarlığının temelini atmışlardır. Siküller İtalya yarım adasının güneyi ve de Sisil adasında sakin oldular. İbriler gibi Sami soyundan olup o zamanlar denizci halk olan Fenikiler bağımsız şehirlerde yerleştiler ve sahil boyu ticaretle uğraşıp bir takım buluşlara imza attılar. Özellikle de öyle bir alfabe yarattılar ki, Yunanlılar ondan yararlandılar. Başka bir kavim Girit adasında meydana geldi ki D.Ö.3000-1400. yıllarda parlak tarih ve çok eski ticarete iye olmuşlardı."[15]

Sümerler insanlığın ilk kural koyanları

Bugüne kadarki bilgilere göre Sümerler insanlığın ilk kural koyanları olmuş ve Hammurabi'nin kanunları onlardan çok sonra ve onların temelinde yaratılmıştır. Yani Hammurabi kanunları Hammurabi'nin kendi fikrinin ürünü olmamış ve Sümer kanunlarından seçilmiştir. Bu taş (Hammurabi kanunları) Tahran'ın İran-i Bastan Müzesi'nde bulunmaktadır.

Ali Paşa şöyle söylemektedir: "Hammurabi'nin kanunlar mecmuası, Sümerlerin yıkılmasından sonra eski Sümer kuralla-

15 A.g.e, S 83-84 .

rı ve gelenek-göreneklerinden yazılmıştır. Çoğunun kavramı da Ur padişahı Dungi'nin kanunlarından alınmıştır. Nisaba ve Hani mecmualarından başka İsen padişah sülaleleri de kanun mecmuası yaratmışlardır."[16]

"Sümerlerin bütün dönemlerinde, önderleri tarafından, zamana uygun kurallar mecmuası düzenlenmiştir. Örn. Lagaş şehrinin padişahı Urukacina'nın (yaklaşık D.Ö. 2600. yıl) yazıtları, bu padişahın eski görenekleri korumağa çalışmasını, açgözlü din adamları ve devlet memurlarının yoksullara zulmünü, tecavüzünü ve onlardan rüşvet almasını önlemeye çalışmasını anlatıyor."[17]

"Doğumdan 2400 yıl önceye ait olan bir belgeye göre, yine de Lagaş şehrinde bir kişinin servet ve varlığını zorla almağa karar veren bir mahkeme kapatılmıştır. Daha sonra yaratılmış Anaittişu adlanan kanunlar topluluğu aile, üvey çocukla anne babanın ilişkisi, boşanma ve köleyle ilgili 7 Sümer kuralını kapsıyor. Doğumdan 2000 yıl önceye ait olan 3 tablete Sümer dilinde 25 kanun maddesi yazılmıştır ki, onlardan 6 maddesi aile ilişkileriyle ilgilidir, 3 maddesi Hammurabi kanunları mecmuası ile aşağı yukarı aynıdır ve 4 maddesi kölelikle ilgilidir. Geriye kalan maddeler ise üvey çocuk konusu, yüklü kadınları incitmenin cezası, öküzlerin otlağa zararı ve bağların Korunması, komşunun görevleri ve töhmet ile ilgidir."[18]

16 Ali Paşa, *Hukuk Tarihi*, S 91-92.

17 A.g.e, S 92.

18 A.g.e, S 93.

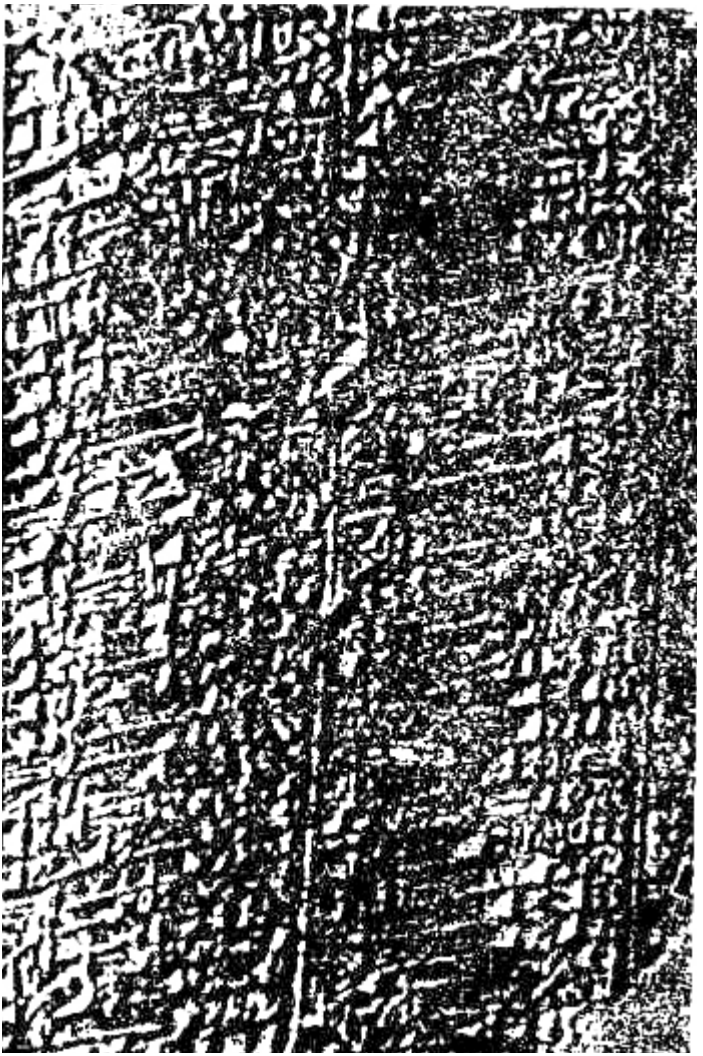

R.2)- Sümer kanunları mecmualarından, insanlığın en eski kurallarından bir örnek.

Hammurabi'den önce yaratılmış kurallardan, yaklaşık D.Ö.2050. yılda Sümer-Akkad padişahı olan Urnammu'nun kanunlar mecmuasını gösterebiliriz. Tarihçiler Sümerlerin insan uygarlığına yaptıkları hizmete, özellikle de hukuk alanındaki hizmetlerine büyük önem ve değer veriyorlar.

Sümerlerin yazısı

Büyük tarihçi bilginlerin kanısınca çivi yazısını Sümerler icat etmişler. Bir kaç bin yıl, bölge halklarımızın çoğu çivi alfabesini kullanmışlar, hatta Darius, yazıtlarını 3 dilde, özellikle Elam ve Akkad dillerinde çivi alfabesiyle yazdırmıştır.

Sümerlerin insan hayatı ve uygarlığına hizmeti

1. Toplumda kanun koyup onun temelinde toplumu yönetmek.
2. Sözlü dili yazılı dile geçirmek için alfabe yaratmak ki, Bu alfabe çivi alfabesiyle kendini göstermiştir.
3. Çeşitli bilimler ve endüstri alanlarını başlatmak. Mısırlılar, Yunanlılar eski tıp, gök bilimleri, sanayinin ilk ve ana temellerini Sümerlerden almışlardır.
4. Gece gündüzü 24 saate, her saati 60 dakikaya ve her dakikayı 60 saniyeye bölmek.
5. Daireyi 360 dereceye bölmek
6. Bir takım metallerin, özellikle de Alüminyumun buluşu. Bu buluş insanoğlunun son 100-150 yıldaki buluşu sayılmaktadır. Ancak "yaşı 2000 yılı geçmiş eski Çin mezarlarının birinden arkeologlar alüminyumdan yapılmış eşyalar bulurlar. Biz diyoruz ki bu olanaksızdır. Herkes bilir ki ancak galvanizli banyonun bulunmasından sonra alüminyumu almak mümkün olmuştur. Ve böyle bir sağlam kanaate vardıktan sonra da galvaniz banyosunu eski Sümer'de görebiliyoruz. Yani galvanizden 5000 yıl evvelki devirde." [19]

19 Olcas Süleyman, *Az i Ya*, İstanbul 1992, S 179.

Sümerlerin çöküşü

Egemenliklerinin son dönemleri Sümerler kendine bağlı halklara zulmettiler. Bu zulüm savaşlara ve ordu göndermelere neden oldu. Bu da Elamların saldırısına neden oldu ve nihayet Elamlar Sümerlerin bir kralını tutsak edip Şuş'a götürdüler. D.Ö. 2280. yılda Elam kralı Kudur-nahunte Sümerlerin Ur şehrini tutup talanladı, Sümerlerin egemenliğine son verdi ve Nene adlı tanrılarını ganimet olarak Elam'a götürdü. Sümerler 60 yıl Elam'ın bir parçası oldular. D.Ö.2239. yılda yine de Sümer sülalesi kuruldu, ancak bu kez Elam kralı Rim-sin D.Ö.2115. yılda Sümerleri son olarak ortadan kaldırdı. Elamlar bu üstünlükleri dönemi çok zulmettiler ve onun sonucunda Samilerin çeşitli öbekleri Şam tarafına, batıya doğru gittiler ve sonralar Asuri, Yahudi, Feniki ve Mısır devletleri ve uygarlıklarını yarattılar. Hazret İbrahim'in Babil'den Filistin'e işte bu dönem, Elamların zulmünden dolayı gitmesi tahmin ediliyor. D.Ö.2115. yıl yenilgisinden sonra Sümer ellerinin bazıları Orta Asya'ya dönüyor, kalanları ise Samiler içinde eriyorlar.

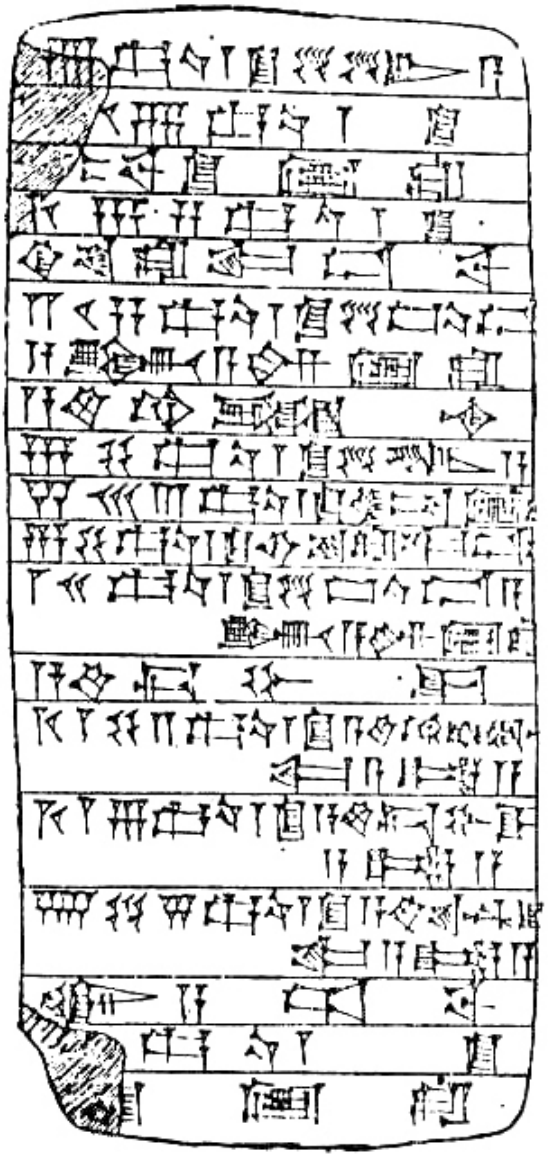

R.3)- Sümer çivi yazısından örnek . (D.Ö.3. bin yıllık)

Akkadlar ve Samiler

Aryanların bölgemize gelmesinden çok önce bölgemizde uygarlık ve hükümet yaratmış halklardan biri de Akkadlardır. Yukarıda söylediğimiz gibi Irak ve Huzistan topraklarında Sümerler ve Elamlar tarafından kurulan yüksek uygarlık ve yapılan büyük şehirler Arabistan çöllerinin batısı, güneyi ve biraz da kuzeyinde yaşayan Samilerin dikkatini çekip onları yavaş yavaş Mezopotamya ülkesine getirdi. Zamanla Samiler Fırat ve Dicle çayları arasındaki toprakların iki ana halkından birine çevrildiler. Doğumdan yaklaşık 2800 yıl önce Samiler o denli güçlenmişler ki, Sümer şehirlerinin bazısının çoğunluğu ve hakimliği (Patesiliği) onların elindeydi. Bu yılda Maniştu adlı bir

Sami, Akkad'da Patesi olduğunda kendi mevkiinden yararlanarak egemenliği Sümerlerin elinden çıkarıp Sami Kiş sülalesini yarattı. Bu Sami sülalesinin kralları Elam devleti ve halkına karşı ve de bugünkü Azerbaycan topraklarına defalarca saldırdılar. Sami soyundan olan bu Akkadlar 300 yıl egemenlik yapmış ve egemenlikleri dönemi kendi milletleri ve dillerinin gelişmesine büyük hizmetler etmiş, Sami dilini resmileştirmiş ve Sümer dilinin önemini azaltmışlardır. Akkadların kendi uygarlıklarına gösterdikleri hizmetler tarihi kitaplara yansımıştır.

Ali Paşa eserinde şöyle demektedir: "Irak topraklarının kuzeyinde, bugünkü Bağdat yakınlarında, Sami soyundan olan Akkad adlı başka bir halk da yaşıyordu. Yaklaşık 5000 yıl bundan önce Akkadlar Sümerleri yenip onların kralı olan Sargon kendi topraklarını Kirmanşah yakınlarından Şam'a ve Aralık denizi kıyılarına değin genişletti. Akkadların egemenliği 300 yıl, yani Sümerlerin yine de gücü ele geçirip Lagaş şehrini kendilerine başkent etmeleri ve Sami dili yerine Sümer dilinin resmi olmasına değin sürdü."[20]

Kiş sülalesi kralları Elamlarla savaşıp onların kralını tutsak ederek Akkad'a götürdüler. Elamlar uzun zaman Akkadlara haraç vermişlerdir. Sargon'un emriyle Sümer dilinde olan bütün kanunlar ve yazılar Sami diline çevrilip Ereh şehrinde olan tapınakta korunuyordu. Sonralar Asuri kralı Asurbanipal bu çevirilerden bir nüsha yazdırıp Asur'a götürdü ve böylece de onlar ko-

20 Ali Paşa, *Hukuk Tarihi*, S 89.

rundu. Demorgan'ın bulduğu yazılı taş tabletlerden, Akkad kral-larından Naram-suen (Naram-sin)'in bugünkü Azerbaycan'daki Lullubi halkının topraklarına saldırdığı belli olmuştur. Daha sonralar Akkad ülkesinde Samilerin ikinci sülalesi iş başına gel-di ve Ereh şehrini başkent yaptı. Bu sülale kralları dönemi eski Azerbaycan'ın ilk halklarından biri olan Guttiler Akkadlara sal-dırıp Babil'i aldı ve orada hükümet etti.

Akkadlar yaklaşık 300 yıl (D.Ö.2800-2500) egemenlik yap-tılar ve nihayet D.Ö.2500. yılda Sümerler yeniden canlanarak Mezopotamya'da Akkadları bir kenara itip egemenliği ele aldı-lar. Geçmişlerin tersine olarak bu kez Sümer kralları Elamlar ve Lullubilerle uzun süre savaştılar. Bu savaşların sonucunda ise ni-hayet Elamlar D.Ö. 2115. yılda Sümerleri kesin yenilgiye uğrattı-lar. Bundan sonra Sümerler bir daha tarih sahnesine çıkamadılar.

Elamlar

Aryaların bölgemize gelmesinden kaç bin yıl önce, Sümerlerle koşut olarak ve aynı zamanda bölgemizde hükümet, devlet ve parlak uygarlık kurmuş olan; bölgemizin kendileriyle çağdaş ve kendilerinden sonraki halkları ve uygarlıklarına büyük etki yapmış olan ikinci önemli halk Elamlar olmuşlardır. Elamlar, Sümerler gibi, insalığın ilkin uygarlık yaratan halklarından biri gibi tanınmaktadırlar.

Elamlar Huzistan bozkırı, Loristan, Zagros dağları ve bu dağların iki tarafında yaşayıp uygarlık ve devlet kurmuşlardır.[21] Sümerlerde olduğu gibi, Elamların da ne zaman bu yerlere gelmesi kesin olarak belli değildir, ancak tarihçilerin kesin söylediğine göre Elamların doğumdan 3500 yıl önce alfabesi ve yazısı olmuştur ve dilleri de, Sümerler gibi, eklemeli olmuş ve onlar gibi Orta Asya'dan gelmişlerdir. Ali Paşa'nın eserinde şöyle okuyoruz: "Sümerler zamanında Huzistan ve Bahtiyarı dağları yamaçlarında Elam adında başka bir kavim devlet kurdu, onun başkenti Şuş şehriydi ve Ehvaz da onun önemli şehirlerinden sayılırdı. Elamlarla Sümerler ve Akkadlar arasında uzun süren savaşlardan sonra, nihayet Sümer-Akkad devleti dağıldı."[22]

Yıllar boyu savaşlardan sonra D.Ö.2280. yılda Elam kralı Kudur-nahunte Sümerlerin Ur şehrini tutup talanladı, Sümerlerin egemenliğine son verdi, Nene adlı tanrılarını ganimet olarak Elam'a götürdü. Sümerler 60 yıl Elam'ın bir parçası oldular. D.Ö. 2239. yılda yine de Sümer sülalesi kuruldu, ancak bu kez Elam kralı Rim-sin D.Ö. 2115. yılda Sümerleri son olarak ortadan kaldırdı. Bundan sonra Sümerler bir daha tarih sahnesine çıkamadılar. Bu yenilgiden sonra Sümer ellerinin bazıları Orta Asya'ya döndü, kalanları ise Samiler içinde eridi ve dilleri de Elam dilinin tersine yok oldu.

20. yy.'ın başlarına değin Elamlar hakkındaki bilgiler Tevrat'ın verdiği kısa bilgilerle sınırlıydı, ancak bu asrın başlarında Demorgan tarafından Şuş'ta yürütülen bilimsel kazılar şu bilgileri veriyordu: Eski Elam dediğimizde Huzistan, Loristan, Poştkuh ve Bahtiyarı dağlarını kapsıyor ki, batıdan Dicle'yle, do-

21 Perviz Natel Hanleri, *Tarih-i Zeban-i Farsi (Farsçanın tarihi)*, S 182.

22 Ali Paşa, *Hukuk Tarihi*, S 89.

ğudan kısmen Fars'la, kuzeyden Babil-Hemedan yoluyla, güneyden Buşehr'e değin Basra körfezi kıyılarıyla sınırlanıyor. Elamların ünlü şehirleri Şuş, Madaktu, Haydalu (bugünkü Hurremabad olabilir) ve Ehvaz olmuştur.

Elamlar kendilerini 'Enzan Susunka' adlandırırlardı. Elam sözü Sami kelimesi olacak, buna göre de Fars ve Akamenit tabletlerinde Elamlar Enşan, Enzan şeklinde yazılmıştır.

Hint-Avrupalı halklar, özellikle Farsların dedeleri İran çölüne gelmeden önce bugünkü Fars vilayeti de Elam hükümetine bağlı ve onun bir parçasıydı. Bu gerçeği Fars vilayetinde bulunan ve Elam dilinde olan bir kaç tablet gösteriyor. Farsların dedeleri bugünkü Fars vilayetine geldikten sonra da, Elamların Fars vilayeti ve Farslar içinde belli ölçüde nüfuz, kök ve dayanakları vardı. Örn. Kendini Elam kralı adlandırmış Martiya, Fars'ta yaşamıştır. Bu dönemlerde Elam uygarlığının nüfuzu Fars vilayeti ve Farslar içinde o denli güçlüydü ki, daha yazıya iye olmadıkları dönemde Farslar kendi resmi ve devlet işlerinde Elam dilini kullanırlardı. Demek ki, Elamlar Fars eyaletinde ilk önceden yaşamışlar ve Farslar doğumdan 900 yıl önce bu eyalete geldikleri zamandan Elamlara bağlanmış ve Elam dilini devlet dili gibi kullanmışlardır. Onun için de kuşkusuz kendi çivi alfabelerini Elam alfabesi temelinde yaratmış ve devlet kuruluşu ve hayatın çeşitli alanlarında da Elam uygarlığı ve devletinden yararlanmışlardır.

Diyulafuva ve Demorgan'ın kanısınca Elamlar kuzeyden bu yerlere gelmiş ve dilleri eklemeli olmuştur. Elamların yazısı Sümerler gibi çiviydi, ancak kendilerine özgü alfabeleri vardı, yani harfleri Sümerlerle aynı değildi. Elamların rakamları da Babil ve Sümer rakamlarından farklıydı. Elamlar da puta tapan olup çeşitli ruhlara ve Şamanlara inanırlardı. Onların büyük allahlarının adı Şuşinak'tı. Elamlar tanrılarının her birini bir heykel şeklinde canlandırırlardı. Her bir şehrin bir heykel şeklinde allahı olurdu. Onların dini törenleri Babil ve Sümerlerinkine yakındı.

Demorgan Elam tarihini iki döneme ayırır: tarih öncesi ve tarihi dönem. Tarih öncesi dönemine ait çömlek kaplarla ilgili King şöyle söylemektedir:

"Bu çömlek kapların Mısır çömlek kaplarına benzerliği yüzeyseldir. Bu çömlek kapların yapma tarzı Hazar denizinin ötesinde (Kurgananu), Esterabad (Kurengtepe) ve Deregez'de bulu-

nan kaplar ve şeylerin yapma tarzına benziyor."[23]

Elamların tarihi 3 döneme ayrılır:

1. Sümer ve Akkad tarihiyle sıkı bağlı olduğu dönem (en eski dönemden-D.Ö. 2225. yıla değin): Bu dönemde Elam kralları Sümerler ve Akkadlarla savaşırlar. Elamlar uygarlıkça Sümerlerden daha aşağı düzeydelerdi. Bu savaşların sonunda nihayet Elamlar Sümerler ve Akkadları yenerek onları ortadan kaldırdılar. Elamlar bu dönemde ticaretle tanışmamışlardı.
2. Babil tarihiyle sıkı bağlı olduğu dönem (D.Ö.2265-745): Bu dönemde Elamlar Babil kralları ve hükümetiyle savaşırlar. Elam kralı Şutruk-nahunte Babil'i açıp değerli şeylerini yağmalayıp Şuş'a götürdü. Bu dönemin ünlü Elam kralı Şilhak-inşuşinak olmuştur ki, birçok bina yapmış ve bu binaların tarihini de kaydetmiştir. Bu kral, Elam dili ve edebiyatının gelişmesi uğrunda çok işler görmüştür.
3. Yeni kurulmuş Asuri devletiyle sıkı bağlı olduğu dönem (D.Ö.745-645): Bu dönemin temel olayları Asurilerle savaşlardır. Asuri kralı Tiglet-pileser zamanına değin Asurilerle Elamlar arasında, dağlarda yaşayan halklar yani Hurriler, Lullubiler vs vardı. Bu kral bu halkların bir takımını Asurilere bağladıktan sonra, Asurilerle Elamlar komşu olup savaştılar.

Asuri kralı Asurbanipal D.Ö.646. yıl Şuş'u alıp orayı yağmalayıp yerle bir etti. Asurbanipal'ın vahşice saldırısı Elam hükümetinin merkeziyetini bozdu, ancak Elam toprakları Asuri imparatorluğuna eklenmedi. Asurilerin Elam'a vurdukları bu ağır darbe Nebu-pileser'in (D.Ö.625-605) iş başına gelmesiyle telafi oldu. Babil kralı Nebu-pileser Elam'ı destekledi, tanrılarını geri verdi. Bu zamanlar Elam'ın yeni hükümeti Şuş şehri çevresinde kuruldu. Bu dönemde Babil ile Med hükümetinin önderi Kiaksar Asurilere karşı uğraşıyorlardı. Elam halkı ve hükümeti fırsattan yararlanarak nispeten genişledi ve pekişti. Med hükümetinden sonra Akamenitler yavaş yavaş Elam topraklarını tuttular. Kirus (D.Ö.550-529) kendini Enşan kralı yani Elam kralı adlandır-

23 Hasan Pirniya, *İran-i Bastan (eski İran)*, C1, S 133.

dı. Darius (D.Ö.522-486) saltanatının ilk yılında Elam saltanatını iddia edenlerden ikisini ezdi ve üçüncüsünü ezmek için yine de krallığının ilk yılında ordu gönderdi. Bundan sonra Elam Akamenitlerin bir satraplığı oldu ve Huja adlandı. Akamenit kralları Elam'da saraylar yaptırdılar ve Şuş şehri Pers krallarının dinlenme yerine dönüştü. Böylelikle Elamların devlet ve hükümeti Akamenitler aracılığıyla ortadan kaldırıldı, ancak Ealam halkı ve onların dili yaşadı, kullanıldı ve Akamenit krallarının yazıtlarında üç dilden biri oldu. Taht-i Cemşid'den bulunan iki arşivden Darius, Haşayarşa ve Birinci Erdeşir dönemine ait Elam dilinde kaç bin tablet bulunmuştur. Bu belgelerin okunması ve hatta nerede olduğundan bugüne değin hiçbir haber yoktur.

Elamların uygarlığı ve sanatı

Elam, bugünkü Huzistan, Loristan ve Fars vilayetinin batısındaki topraklarda Orta Asya'dan gelme eklemeli dilli çeşitli el, boy, soy ve oymaklardan ibaret olmuştur ki, her birisinin kendine özge, el-oba dizgesinden kalan kurallar temelinde bağımsız hükümet kuruluşu vardı. Bunlar biri birinden bağımsız ve ilkel demokrasi temelinde kendi iç işlerini yönetiyorlardı. Bu ayrı ayrı emirlik ve beylikler, iç bağımsızlıklarını korumakla birlikte, dış saldırıları karşısında ve iktisadi konularda birleşiyorlardı.

R.4)- Elam kralı Ontaskal'ın karısı Kraliçe Napir-asu'nun 1800 kg'lık heykeli. D.Ö.15. yy. Şuş.

Eski Türk ellerinde olduğu gibi, hem hakim daireler, hem de geniş halk kitleleri içerisinde aile bağları sağlam olurdu. Elam egemenliğinde varislik, ata-kardeş-oğul esasında olurdu. Bu genel kuralları yalnız ölüm bozabilirdi.

Kuşkusuz Elam uygarlığı çağdaş İran'ın en eski ve dünyanın birinci uygarlıklarından olmuş, en eski dönemlerde bütün Azerbaycan, İran'ın batısı ve merkezinde yaratılmış olan uygarlığın merkezinde yer almıştır.

Bu uygarlık o dönemlerde gösterdiğimiz vilayetlerde bulunan tek bir beceri ve sanat ortamının merkezinde yer alan uygarlıklardan olmuşsa da, aynı dönemlerde Azerbaycan'ın batı bölgelerinde, Erette (Aratta)'de yaratılmış bilim, teknik, metal bilimi, mimarlık, beceri ve ince sanattan ciddi biçimde etkilenmiştir.

Elamlardan kalan eserler, çok yüksek düzeydeki sanatlarını gösteriyor. Asyani halklar yani Sümerler, Elamlar, Kassiler, Hurriler,... Yunanlılar ve Rumlardan çok önceler, insanlığın ilk yüksek nitelikli uygarlık, sanat ve becerisini yaratmışlardır. Bu sanat sonralar Yunan, Rum ve bölgemizin bütün halklarının uygarlığı ve sanatına çok ciddi etki bırakmıştır. Örn. Elamların 2 sanat eserini gözden geçirelim:

1. Elam kraliçesi Napir-asu'nun Şuş kazılarından elde edilmiş eksik heykeli, sanat ve heykel yontuculuk bakımından, ondan çok sonra yaratılmış Rum ve Yunan sanat eserlerinden, zaman farkını göz önünde bulundurduğumuzda, çok yüksek ve olgundur. Kadın vücudunun güzelliği, uygunluğu oldukça becerikli biçimde yontulmuştur. Boy ve dolgunluk bakımından, uzun, kıvrımlı, süslü ve çiçekli geniş etekleri bakımından Türk kadınlarını andırıyor (R.4).
2. Elam allahlarından birini gösteren kazınmış taş (R.5).

R.5)- Elam, Şuş taş kazmalarından, tanrılardan biri.

Elamların dili

Elam uygarlığının ilk dönemlerinden ve onun krallık sülalelerinden bilgiler azdır, çünkü, Şuş bilimsel kazı işlerinden elde edilip Şikago Üniversitesi'nde korunan 10 bin Elam dilinde olan yazıt ve tablet şimdiye değin okunmuş değildir. Dolayısıyla Elam dili şimdilik tam anlamıyla öğrenilmemiştir, ancak bugüne değin öğrenilen belgeler, sözler ve kanıtlar Elam dilinin eklemeli bir dil olduğunu kesin olarak belirlemiştir. Elam dili bugünkü İran'ın batı vilayetlerinde yaşayıp uygarlık yaratmış Kassiler, Guttiler, Lullubiler, Hurriler, Gilzanlar ve Urartuların dilleri ile aynı bir köke malik olmuştur ve bir takım eski tarih bilginleri bu düşüncededirler ki, Elam dili Gutti-Lullubiler ve onların torunları olan Manna-Medler içerisinde resmi devlet ve ticaret dili olmuştur. Hatta akademisyen Mar, Med-Mannaların dilinin Elam dili ile aynı olduğunu göstermiştir. Eski İran uygarlığı üzerinden

belirsizlik perdesi kaldırılıp Elam uygarlığının Akamenit uygarlığından daha eski, yüksek ve zengin olması belli olduğunda, Aryaizm kuramı Elamları da Aryai göstermeğe başladı.

Babil'in ikinci sülalesi dönemi (D.Ö.2068-1710) Hitit imparatorluğunun Anadolu'da kurulması ve de üçüncü Babil dönemi (D.Ö.1760-1185) Kassilerin hakimiyete gelip her taraftan Elamları kuşatarak sıkıştırması sonucunda Elamların yerleri sınırlı oluyordu. Persler bugünkü Fars vilayetinde, Huzistan düzlüklerinin kuzeyinde (bugünkü Bahtiyarilerin yeri) ve Loristan dağlarında yerleşerek Elamları sıkıştırdılar. Ayrıca Aryalar Zagros dağlarının (bugünkü Azerbaycan'la Türkiye arasındaki dağlar) batısında ve Ağrı dağı çevresinde yerleşip Urartuları ve dağlık bölgelerde yaşayan Asyayi halklardan olan Elamları, Hurrileri, Kassileri vs'yi sıkıştırıp onları doğuya doğru yani bugünkü Azerbaycan topraklarına gitmeğe zorladılar. Üstelik Babil'de hükümet eden Samiler de güneybatıdan Elamları gün geçtikçe artan baskılara maruz bıraktılar. Bu baskılar sonucunda nihayet Elamlar D.Ö.645. yılda tarih sahnesinden çıkarıldılar. Ancak Elamlar kültür bakımından o denli yüksek düzeydelerdi ki, siyasi bakımdan yenilip tarih sahnesinden uzaklaştıysalar da, kültür ve dil bakımından bölge halkları onlara gereksinim duyuyordu. Bunun için de Elamlar siyasi bakımdan Samiler ve Aryaların karşısında yenildikten sonra, kaybolmamış ve sınırlı yaşadıkları zamanlar da, dilleri bölge devletleri ve halklarının yararlandığı önemli dillerden biri olarak kalmıştır. Hatta bu durum Darius dönemine değin sürmüştür. Bilindiği gibi, Kirus kendi kitabelerini Pers, Elam ve Akkad dillerinde yazdırmış ve o kitabelerde kendini 'Enşan kralı' yani Elamların da kralı adlandırmıştır. Diakonof şöyle söyler: "Sonraki incelemelere göre Elam dili Pars'ta Farsçadan önce revaçta olmuş ve Akamenitler döneminde de Pars'ta devlet ve idari dil olmuştur."[24]

Demek oluyor ki, Elam hükümetinin çökmesiyle o halkın dili geniş halk kitleleri içinde asla yok olmadı, kalıp yaşadı. Bu dil Medler, Akamenitler, Sulukiler, Eşkaniler ve Sasanilerde hatta İslam'dan sonra yaşamış ve İslam tarihçileri ve dil bilginleri tarafından 'Huzi' adlanmıştır. İslam dönemi bilgini İstahri'nin

24 Diakonof, *Med Tarihi*, S 62.

Mesalikü'l-memalik adlı eserinde şöyle okuyoruz: "Huzistanlıların Farsça ve Arapçadan başka, ayrı bir dilleri de vardır ki, Huzi adlanır ve o dil ne İbri, ne Süryani (Asuri) ve ne Farsidir.[25]

Daha önceden de söylediğimiz gibi Aryalar bölgemize gelmeden önce bölgede Sami dilli ve eklemeli dilli halklar vardı. Büyük bilgin İstahri'nin İslam'dan bir kaç yüzyıl sonra 'Huzistanlıların Huzi dili ne Sami ne de Aryaidir' dediğine göre bu yerlerde yaşamış Elamların dili gibi eklemeli ve kuşkusuz onların dilinin kalıntısı olmuştur.

İslam döneminin bir takım alimleri kendi eserlerinde Sami ve Ari olmayan Huzi dilinin Sasaniler zamanında da yaşayıp o dönemin sayılı dillerinden biri olduğunu göstermişlerdir. Ancak bütün büyük İslam bilginlerinin sözlerine karşın Dr. Hanleri "Huzi'yi İrani lehçesi bilmek gerekiyor" diye yazmaktadır. Kuşkusuz Dr. Hanleri'nin İrani lehçesinden maksadı Aryai ve ya Hint-Avrupa lehçesidir (İrani dil ifadesi yanlıştır, çünkü İran coğrafi bir kavramdır ve İran çeşitli dillerin olduğu bir ülkedir). Dr. Hanleri bu görüşüne hiçbir kanıt ve belge göstermiyor, ancak biz bugünkü Huzistan'ın etnik yapısına baktığımızda onun düşüncelerinin tersini ve eski İslam bilginlerinin görüşlerinin doğruluğunu görüyoruz. Kaldı ki Aryaların, Fars vilayetine hakim olduğu gibi, Huzistan'a hakim olmasını tarih göstermiyor.

Bu dil bugün hem Huzistan'ın Şuş yakınları ve Irak'ın Şuş'a yakın yerleri (Bedre, Kazaniye, Hanikin, Mendeli vs) hem de Loristan'ın Sungur şehri ve onun geniş çevre köylerinde kalıyor, halkın normal dili ve iletişim aracıdır, çağdaş Azerbaycan Türkçesinin bir lehçesidir. Bu Türk dilli köylülerin yaşlıları kendilerini Eşkani adlandırıyorlar (yazar kendisi bizzat bu köylülerle görüşmüştür). Yani Elam-Huzi dili yalnız İslam'ın ilk asırlarında değil, bugün de hayatını sürdürmektedir.

Kuşkusuz Elamlardan kalan tabletlerin okunmasından sonra, Elam dilinin bütün dilbilgisel özellikleri (biçim bilgisi ve söz dizimi) geniş biçimde öğrenilecektir. Biz daha sonra bu özelliklere değineceğiz. Burada Elam adları esasında yalnız biçim bilgisi özelliğine değinmekle yetiniyoruz:

Elam kralları adlarının bir takımının sonunda (Şimut-

25 Perviz Natel Hanleri, *'Tarih-i Zeban-i Farsi' (Farsçanın tarihi)*, S 183.

vartaş, Lila-ir-taş, Temti-raptaş, Kuduzuluş, Kuk-kirvaş, Untaş-kal, Humban-haltaş gibi) +taş ve ya +Aş eki vardır ki bu ek, o zamanlar Zagros dağları çevresinde yaşamış bütün eklemeli dilli halklar içinde (Elam, Kassi, Hurri, Gutti, Lullubi, Gilzan, Manna, Hitit, Urartu vs) ve onların dilinin biçim bilgisinde olmuş ve bugün de bu yerlerin çoğunda yaşayan halkların dilinde vardır. Örn. Azerbaycan Türkçesinde +daş eki birliktelik anlamını taşıyan bir ektir. Örn. yoldaş, kardaş, sırdaş, Teymurtaş vs. Bu ek tarih boyu bütün Türk dizgeli dillerde kullanılmıştır.

R.6)- Hammurabi'nin başının heykeli. Şuş'tan. D.Ö.18. yüzyıl.

Hititler

D.Ö.1700. yılda Hitit imparatorluğu (Hitit kralı Murşiliş zamanında) Babil hükümetiyle savaşıp onu yenilgiye uğratarak topraklarını ele geçirdi. Babil gibi güçlü bir hükümeti yenen Hitit devletinin uzun yıllar ondan önce kurulması ve Hitit halkının bir kaç yüz yıl ondan önce, yaklaşık D.Ö.3. bin yıllığın ikinci yarısı ve sonlarında Batı Anadolu'ya gelmesi ve orada uygarlık ve hükümet kurmağa başlaması bilim dünyasına aşağı yukarı kesinleşmiştir. Ali Paşa Salih gibi bazı tarihçi ve hukukçular, Hitit halkını Ari soylu gösterseler de, büyük tarihçilere göre, Aryalar 900 yıl doğumdan önce doğudan İran çölüne ve bölgemize akmağa başlamışlar. Hatta Pirniya bile Hitit halkını Ari soylu göstermemiştir.

Büyük olasılıkla Sümer ve ya Elam göçlerinden ayrılarak Urmu Gölü'nün güneybatısında Zagros'un batı ve Toros'un doğu eteklerinde yurt tutup yaşayan ve Erettelerin (Arattalar) soyundan olan Hurriler D.Ö.2400. yılda 4 yöne göçmüş ve onlardan bir bölümü kuzeybatı ve bir bölümü de kuzeye gidip yerleşmişlerdir. Birinciler Batı Anadolu'da Hitit halkı ve devleti, ikinciler ise Doğu Anadolu ve Van gölünün kuzeyi ve çevresinde, Zagros dağlarının batısında Urartu halkı, devleti ve uygarlığını yaratmışlar. Yani Anadolu'nun eski tarihini iki bölüme ayırabiliriz:

1. Anadolu topraklarının doğu bölümleri: Van gölü çevresi, onun doğu kısmı, Zagros dağlarının batı yamaçları, Ağrı dağının batı etekleri ve Karadeniz kıyılarına kadarki yerleri, eski tarihçiler Van ve ya Urartu ülkesi adlandırmışlar.
2. Anadolu topraklarının batı bölümleri: Bugünkü Van-Erzurum'dan Aralık denizi ve boğazlara kadarki yerlerin ilk insanları ve topluluklarına gelince, tarihçilerin düşüncesine göre, bunlar Hititler olmuşlar. Hitit halkı Orta Asya'dan bölgemize olan üçüncü eller göçünün ürünüdür. Bazı tarihçilere göre bu göç D.Ö.3. bin yıllığın sonlarında, yani D.Ö.2050. yıllarında olmuştur.

Hitit imparatorluğu topraklarında yapılmış arkeoloji araştırmalara göre, önceler onun başkenti bugünkü Boğazköy topraklarında yerleşen Peteryum şehri olmuş, sonralar ise bugün-

kü Karakamış toprakları ve Fırat kıyılarında yerleşen bir şehir olmuştur. Hitit imparatorluğu topraklarındaki kazılardan elde edilen heykeller ve kabartma resimler gibi değerli tarihi eserler Hitit uygarlığının büyüklüğünü gösteriyor. Elde edilen birçok taş yazıt bugün Berlin Müzesi'ndedir.

Hitit imparatorluğunun başında Güneş adlanan büyük kral otururdu. Kralın bu gücüne bakmayarak, eski Türk ellerinin çoğunda olduğu gibi, onun gücü Pank (topluluk, kütle anlamında) kurulu, meclisi aracılığıyla sınırlanırdı. Pank'ın üyelerinin çoğu savaşçılardan, kralın oğulları ve kardeşlerinden ibaret olurdu. Hitit devleti çeşitli eyaletlere bölünür ve her birinin yerli hakimi olurdu, bu hakimler, genellikle, kralın ailesinden seçilir ve oldukları ortamda kral adlanırlardı.

Hitit hükümetinin alfabesi önceler hiyeroglif, sonralar ise çivi idi. Onlar kendi eklemeli dillerinde yazarlardı. Hitit halkının çeşitli allahları vardı, özellikle de bütün eklemeli dilli halklarda olduğu gibi, 'Büyükana' allahı, tufan ve kasırga allahı Telepinu (doğa güçlerini yaratan allah) vs idi. Genellikle Hitit halkının dini görüşleri doğa güçlerine tapınmak yani bir çeşit Şamanlıktı. Babil-Akkad dini düşüncelerinin etkisinde bir savaşçı şeklinde tufan allahı olan Teşub'u da kabul ettiler.

Sümerler ve Elamlar gibi Hititler de Türk dilli olmuş ve bugünkü Anadolu'nun belki de ilk sakinlerini teşkil etmişlerdir, Dolayısıyla Anadolu'nun birinci sakinleri Yunanlılar ve ya başka Hint-Avrupa dilli halklar olmamış, Türklerin ulu dedeleri olmuş ve ilk uygarlık ve devleti burada onlar yaratmışlardır. Bu hükümet bin yıl sürdükten sonra Asuri hükümeti tarafından ortadan kaldırılmıştır.

R.7)- Savaşçı şeklinde olan büyük Hitit Allahı Teşub, Hatusa kapılarının birinden, kabartma bir resim.

Kassiler

Kassilerin yaşadığı bölge bugünkü Loristan vilayeti idi. Kassilerin D.Ö.2. bin yıllıkta yaşamış krallarının kitabeleri, Akkad dilinde olan Asuri ve Babil metinlerindeki özel adları, onların dillerinden elde edilmiş bir takım kelimeler gösteriyor ki, bu halk Elamlara yakın olmuşlar ve "Elam diline yakın olan bir dille konuşurlarmış."[26] Kassiler eski İran'ın batı topraklarında yaşamış eklemeli dilli halk olarak, coğrafi açıdan Elamlarla Gutti-Lullubiler (sonraki Medler) arasında bağ ve ilgi olduğu gibi, dil ve uygarlık bakımından da bu iki halkı bir birine bağlamıştır.

"Kesin olarak Med'in daha güney bölgelerle yakın ilişkisi olmuştur, özellikle de eski zamanlarda ki, Kassiler ve Elamlarla kavmiyet ve dil bakımdan yakınlığı vardı."[27]

"Kassiler ve öbür dağlık kabileler herhalde D.Ö.2. bin yıllıkta Med ve Elam sınırlarında yaşıyor ve dil bakımdan Elamlara yakındı."[28]

Yaşadıkları toprakların Elamlarla komşuluğu, dillerinin yakınlığı ve krallarına ait kitabelerin D.Ö.2. bin yıllığa ait olması ve bu tarihlerde uygarlık kurması bu halkın D.Ö.3. bin yıllığın başları ve ortalarından bu yerlerde yaşamasını gösteriyor. Bu tarih Elamların bölgemize gelmesi tarihine yakındır. Bu da Kassilerin Elamların Orta Asya'dan olan göçlerinden ayrılıp Loristan'da yerleşen ellerinden meydana geldiğini göstermektedir. Dağlık Loristan bölgesinde, Kassiler hayvancılıkla yaşamışlar. Bazı tarih araştırmacılara göre atı evcilleştirme ve taşıma aracı olarak kullanma Kassilere aittir.

Tarihçilere göre Kassilerin krallar sülalesi, Kandaş adlı önder tarafından kurulmuştur. Akum, Uşi, Abirattaş, Urşikurumaş, Kaştiliyaş vs Kassilerin başka krallarının adlarındandır.

26 Diakonof, *Med Tarihi*, S 120.

27 A.g.e, S 91.

28 A.g.e, S 100.

Kassilerin uygarlığı

Kassilerin yaşamış olduğu bugünkü Loristan'dan birçok tunçtan yapılmış eşya elde edilmiştir, ama ne yazık ki, 1920-1930. yıllarda vahşicesine yapılmış kazılarda yok olmuş ve ya Avrupa'ya götürülmüştür. Bu eserler D.Ö.2. bin yıllığın ortalarına aittir. Kassi uygarlığından at eyeri, gem, silah, süs eşyası, dini törenlere ait olan çeşitli şeyler elde edilmiştir. Eski Kassi uygarlığından elde edilmiş araba ve ona gereken eşya genellikle Yakındoğu ve özellikle de Sümer gereçleri ile aynı çeşit ve biçimdendir. Bu da onların aynı uygarlığa iye olduğunu gösteriyor. Kassilerin de çeşitli allahları olmuştur. Örn. Sah (güneş allahı), Gidar, Marataş (savaş allahları), Şumu (yer altı ateş allahı) gibi.

Kassilerin dili

Kassilerin dili komşuları olan Elamlar ve Gutti-Lullubilerin diline yakındı ve onlar gibi eklemeliydi.

"Kassiler ve Guttilerin dili belli ölçüde yakın olmuştur. Kassilerdeki +(A)ş ekini Guttilerdeki Eş-Uş ekiyle karşılaştırın."[29]

Kassilerle Elamların dillerinde de söz dağarcığı ve biçim bilgisi bakımından benzerlikler göze çarpıyor. "Kassi dilinde +(A)ş eki Elamlarda olduğu gibi Tekil üçüncü şahıs ekidir. Örn. Hattaş (etti), Tiriş (dedi) gibi."[30]

Kassi dilinde +Aş (daş, taş, yaş, maş) hecesiyle biten kral ve allah adları (Kandaş, Abirattaş, Urşikurumaş, Kaştiliyaş, Nazımarataş, Buryaş, Marataş gibi) bir taraftan Gutti krallarının bazısının adını (İngeşuş, Yarlagaş, Elulumeş, İnimabageş gibi), diğer taraftan ise çeşitli eski ve çağdaş Türk halklarının bazı adlarını (Emir Timur zamanı Altın Orda hanı Toktamış, İran Türklerinin adlarından Teymurtaş ve Mehtaş, Çağdaş Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin ölümsüz önderi Denktaş gibi) andırıyor.

Kassiler egemenliklerini yitirdikten sonra, siyaset alanı ve tarih sahnesinden çıktıysalar da bir halk olarak, kendi vatanlarında yaşadılar.

Loristan'ın güneydoğusundan nüfuz eden Hint-Avrupa dil-

29 Diakonof, *Med Tarihi*, S 125.

30 A.g.e, S 125, 471.

li Lorlar onları yenmişseler de, bu vilayetin kuzey ve kuzeydoğu kısmında, bugünkü Hemedan ve Esedabad'ın batı tarafında yerleşen Sungur şehri ve onun geniş çevre köyleri ve başka yerlerde Kassilerin torunları kendi dillerini yaşatmaktadırlar. Onlar Elam ve Kassiler döneminde ve ondan sonra tarih boyu hep Türkçe konuşmuş ve bugün de Azerbaycan Türkçesinin bir lehçesinde konuşuyorlar. Bir takım Aryacı İran tarihçileri Elam ve Kassilerin bütün varlığına kırmızı kalem çekerek, onlar için Proto Lor deyimini kullanıyor, bugün Huzistan'da yaşayan Elamların torunları ve Loristan'da hayat süren Kassilerin soyu olan büyük Türk kütlesini görmezlikten gelerek, hepsini Fars'mış gibi kaleme alıyorlar.

Asuriler

Samilerden olan Asuriler Sümer-Akkad egemenliği dönemi Babil şehri ve onun çevresinde yaşıyorlardı. Asuriler D.Ö.3. bin yıllığın sonlarında zulmün çokluğundan Babil'i terk ederek, kuzeybatıya doğru gidip bugünkü Musul şehri taraflarında yerleşip Asuri adlı hükümet yarattılar.

Asuri hükümetinin başkenti önceler Asur şehri, sonralar Kalah şehri ve sonunda Nineva şehriydi. Bu son şehrin yıkıntıları bugünkü Musul'un kuzeyindedir. Asuriler ilk başta Babil'e bağlıydılar. Onların bağımsız olma tarihi belli değildir. Herhalde bu iş D.Ö.18-17. yy.'lar süresinde olmuştur. Asuriler ekinci bir halktı, ancak sonralar yağma ve talana alışarak, güçlü bir militarist devlet yarattılar. Onlar küçük devletleri yenilgiye uğratarak, onları yağmalayıp halkını çalıştırmak için Nineva'ya götürürlerdi. Dolayısıyla onların devlet kuruluşu ve kanunları, Babil'den farklı olarak, yağma, zorba ve adaletsizliğe dayanıyordu. Babil'de egemenlik, siyasi ve dini lider olan Patesi'nin elinde oluyor, ancak Asurilerde egemenlik, serbest ve talancı çiftçilere dayanıyordu. Asurilerin ordusu o dönemin en güçlü, acımasız ve kan döken ordusuydu. Bu acımasızlık Asurilerin hem dini inançları, hem de azınlık olduklarının doğal bir sonucuydu. Onlar bu araçla düşmanları ve halkları korkutmak istiyorlardı.

Asuri hükümeti yaklaşık 900 yıl sürdü. Onlar her yönden topraklarını genişlettiler ve o zamanki Anadolu'da bin yıllık Hitit imparatorluğunu ortadan kaldırdılar, Fenikiye, Filistin, Mısır'ı kendilerine bağladılar, Lullubi ve Gutti halklarını bir süre kendilerine haraç veren durumda bulundurdular ve İran çölüne değin ilerlediler. Asuriler Farsları kendilerine bağladılar, Elamları ise bir daha tarih sahnesine çıkamayacağı biçimde ortadan kaldırdılar. Nihayet, bu militarist devlet Medler ve onların kralı Kiaksar aracılığıyla yıkıldı ve bir daha Asuri milleti ayağa kalkıp devlet kuramadı. Kiaksar Nineva'yı almağa gittiği zaman Amazon kızlar ve kadınları da orduya katılmıştı, nitekim Çaldıran savaşında 6000 Azerbaycan Türk kızı savaşa katılmıştı.

Asurilerin dili Sami ve yazısı çiviydi. Asuriler olayları çamur tablete yazar, bu çömlek tabletleri kitaplıklarda bulundururdu. Bu kitaplıkların bazısı yer altında kalmıştır ve şimdi çıka-

rılmasıyla eski tarihe ışık tutuluyor. Paris'in Louvre Müzesi'nde binlerce bu tabletlerden vardır. Asuri kralı Asurbanipal'ın özel kitaplığı olmuştur ki, Köyüncük adlı yerde bulunmuştur.

Dünya tek dilliliğe doğru gidiyor mu?

Pehleviler dönemi birçok yazar ve tarihçi, Pehleviler hükümetinin yanlış politikasıyla hareket ederek, Türk dilini Azerbaycan'a sonradan gelme ve yabancı göstererek onun yok olması gerektiğini ileri sürmüşler ve ya bu işin zorunluluğunu toplumun tek dilliliğe doğru gitmesi gibi uydurma düşüncelerle haklı göstermeğe çalışmışlar. Bu düşünceler bütün hakim dairelerin iliğine ve kanına işlediği gibi aydınların büyük bölümü ve hatta Azerbaycanlı Türk aydınlarının düşüncelerini bile zehirlemiştir. Pehleviler döneminde yukarı mevkilere yükselen, zengin, seçkin, temsilci, bakan,... olan bir takım Türk aydınları Türk olmaklarını inkar ediyor, onu ayıp, utanç, arlanma vesilesi sayıyorlardı ve zaten böyle düşünmeyenler ileri gidemiyorlardı. Halbuki Türkler bugünkü İran topraklarının ilk milletlerinden biri olmuş, çok önceden, Aryalar ve Farslardan bir kaç bin yıl önce Azerbaycan ve bir takım başka bugünkü İran vilayetlerinde ve yerlerinde yaşamış ve şimdi de yaşamaktadırlar. Türkler İran'ın asıl sakinlerindendir ve bu topraklara sonradan gelme değildir. Yalnız İran'ın çeşitli vilayet ve yerleri değil, hatta başta Türkiye olmak üzere bölgemizin bir takım ülkelerinin ana topraklarının ilk insanları, toplulukları ve milletleri, ilk devlet ve uygarlık yaratanları Türkler olmuşlardır.

İstalin kendisinin son eseri olan 'Dilcilik Meseleleri' adlı eserinde o zamanlar Sovyetler Birliği'nde yayılıp yaşayan milletlerin gelecekte gönüllü olarak tek bir millet ve tek dilli bir millet biçimine gireceğini ileri sürüyordu. Halbuki tarih boyu böyle bir olay hiçbir dönemde ve yerde görünmemiştir. Hiçbir millet, milletlerin ve onların dillerinin tek bir millet ve dilde birleşmesi uğruna kendi dilinden vazgeçip göz yummamıştır. Milletler ve milli diller bu yolla ne yaratılmış, ne de yok olmuştur.

Genellikle Doğu, özellikle de Yakın ve Ortadoğu halklarının geri kalmasının temel sebeplerinden biri işte bu milli dillerin yasaklanması olmuştur.

Çağdaş dilcilik bilimi, Orta ve Batı Asya, Avrupa, Afrika ve Amerika'da yaşayan milletleri, dillerinin kökenine göre 3 öbeğe ayırır:

1. Hint-Avrupalı halklar ve onların dilleri: Bu halkların ilk

toplumu bugünkü İskandinav taraflarından, havası soğuyup yaşayışa uygun olmadığından, güneye akmış, bir kolu batıya (Avrupa), diğer kolu ise bugünkü Orta Asya yoluyla İran ve Hindistan'a gelmişler ve göçerek çeşitli yerlerde yerleşen bu tek tolumdan zaman zaman bugünkü onlarca Hint-Avrupa dilli halklar meydana gelmiştir. Bugün bu halkların dili tamamıyla bir birinden ayrılsa da, onların kökleri aynıdır. Bu öbek içinde yine de özel kollar vardır. Örn. İslav kolunu gösterebiliriz ki Rus, Belarus, Ukrayna, Lehistan, Çekoslovakya, Yugoslavya'nın bir kaç milleti ve dilleri bu kola aittir. Bu halkların dilleri bir birine oranla daha yakındırlar. İskandinav'dan İran'a gelen kol da bugünkü Fars, Kürt, Beluç, Gilek, Peştu, Sind, Pencab, Tacik milletleri ve dillerini kapsamaktadır.

2. Sami halklar ve onların dilleri: Bu kolun ilk toplumu bugünkü Arabistan ve Yemen taraflarından çeşitli yönlere yayılmış ve zaman geçtikçe bu tek toplumdan, dillerinin kökü aynı olan, bugünkü Arap, Asuri, Keldani, Yahudi ve eski Habeş halkları ve milletleri meydana gelmiştir.
3. Ural-Altay (eklemeli) halkları ve onların dilleri: Bu kolun ilk toplumu 6-7 bin yıl bundan önceden başlayarak, bugünkü Orta Asya'dan uygun ve elverişli toprak ve iklim ardınca dört yöne yayılmış, bağları koptukça, bağımsız milletlere çevrilmiş ve kendi içlerinde de kollara ayrılmış ve sonunda bugünkü Türkler, Moğollar, Finlandiyalılar, Macarlar, Basklar, Amerika kızıl derilileri vs elleri ve milletleri şekline girmişlerdir.

Tarih boyu güç kullanma, baskı, kıyım ve dini etkenler gibi çeşitli etkenler ve nedenlerden dolayı bazı milletler başka millet içinde eriyip, dili ile birlikte tamamen yok olmuş, bazı milletler ise din etkisi sonucunda kendi dillerini değişerek, başka milletler ve diller dizgesine geçmiştir. Baskı sonucunda egemen olan millet içerisinde eriyip dili ile birlikte yok olan halklara Sümerleri örnek gösterebiliriz ki, yavaş yavaş çoğunluğu oluşturup egemenliği ele alan Sami halkları içinde eriyip yok olmuş ve dilleri ölü diller sırasına geçmiştir. Dini etkenler sonucunda değişen diller ve milletlerden ise örnek olarak Bulgarlar ve Hazarları

gösterebiliriz ki, birincisi Hıristiyanlık dinini kabul edip İslavlar içinde onların dindaşı olarak bir süre yaşadıklarından, İslavlaşmış ve asıl Türk dillerini atarak İslav dilli olmuşlardır. Türk olan Hazarlar ise, Yahudi dinini kabul ettiklerinden, bir kaç asır süresinde dilleri de Yahudi diline çevrilmiştir.

Bunların hiçbiri, yukarıda değindiğimiz şovenlik kuramının dediği gibi, gönüllü, tek bir dil ve milletin yaratılması uğruna olmamıştır, hiçbir millet kendi isteğiyle milleti ve dilinin yok olmasına gönül verip ölü milletler ve diller sırasına girmemiştir.

Milliyet ve dille ilgili başka bir konu da milli dillerin bir biriyle etkileşimi, sözler ve hatta bazı dil kuralları alıp vermeleridir. Yıllar ve yüzyıllar boyu komşu yaşayan ve ya dindaş ve mezheptaş olan milletler birge hayat, mezhep birliği ve ya ortak iktisat sonucunda sözler ve hatta bazı dil kuralları alıp vermişlerdir. Bu son derece doğaldır ve diri, canlı olan dilin dirilik belirtilerinden biri sayılmış ve sayılmaktadır. Dolayısıyla bir milletin dilinde komşu millet ve ya milletlerin sözlerinin bulunması son derece doğal ve normal bir durum olduğundan, bu durumdan her türlü siyasal yarar sağlamak kötü niyet ve şovenlikten başka bir şey değildir. Farslarla Azerbaycan Türklerinin komşuluk tarihi D.Ö.9-8. asırdan başlanmıştır. Bundan başka Anuşirvan zamanında çeşitli Fars kütleleri göçürülüp bugünkü Kuzey ve Güney Azerbaycan'a yerleştirilmiştir. Bu küçük Fars kütleleri bugün Azerbaycan Türkleri içinde erimiş ve ya erimektedir. Hem Farslar, hem de bu küçük, Fars'a yakın dilli toplumlarla komşuluk ve birge hayat sonucunda bir takım asıl Fars ve ya göçürülen Fars kütlelerinin sözleri, deyimleri ve küçük kuralları doğal olarak Azerbaycan Türkçesine geçmiş ve bugün halkın kendi sözleri gibi kullanılır. Bu oldukça doğal ve normal durumdan, bilime karşıt olan yöntem ve şovenlik tutuculuğuyla yararlanmaya çalışan Ahmet Kesrevi ve onun öğrencileri ve takipçileri, işte bu sayılı Fars ve Tat kelimelerine dayanarak, zorla bu sözleri eski Azerbaycan halkının dili olan Azeri'nin! (Farsça) Kalıntıları olarak göstermeğe can atarlar. Onlara göre Türkler 14. yy.'dan, Moğol saldırısıyla, Azerbaycan'a yerleştikten sonra, halk giderek Türkleşmiş ve bu sözler de Azerilerden! (Farslardan) kalmadır. Bu alimler! Fars dilinde kullanılan yüzlerce Azerbaycan Türkçesi sözü, deyimi ve bazı dil kurallarını görmüyor ve gör-

mek istemiyor da. Acaba bu sözler ve kurallar ve hatta Azerbaycan Türkçesinden alınıp tercüme yoluyla Farsçaya kazandırılan atasözleri ve deyimlere dayanarak bütün Farsları Türk göstermek gülünç olmaz mı? Çağdaş Arap dilinde, özellikle sözlü dilinde, Türk sözleri az değildir, çağdaş Rus dilinde yüzlerce asıl Türk kelimeleri kullanılmaktadır ki, yüzyıllar boyu bu halkların komşuluğunun sonucu ve ürünüdür. Acaba bu kelimelere dayanarak bütün Araplar ve Rusları Türk göstermek gülünç ve hatta aptallık değil midir?

Asiyani halkların dili (Asiyanik)

Aryaların gelmesinden önce Yakındoğu bölgesinde yaşamış bütün halkları dillerini temel alarak ikiye ayırabiliriz:

1. Eklemeli dilliler: Sümerler, Elamlar, Hititler, Urartular, Kassiler, Hurriler, Guttiler, Lullubiler, Mannalar vs
2. Sami (Akkad) dilliler: Asuriler, Keldaniler, Aramiler, Araplar, Yahudiler, Fenikiler vs

Birinci öbek halklarına Asyani adı verilmiştir. Bu halkların kökü Orta Asya'dan, Türklerin yurdundan olmuştur. Dolayısıyla onlar Türklerin ulu dedeleri ve onlarla aynı kökten olan eller, halklar ve boylar olmuştur.

Bu soyun 3 öbeği vardır:

1. Urartular ve ya Vanlılar (Doğu Türkiye ve Ermenistan'ın eski sakinleri), Kassiler (bugünkü Loristan'ın eski sakinleri), Hititler (Hitler), Mitler.
2. Likler, Kariler, Misiler, Etrüskler, Akritişler (Girit adasının asıl sakinleri).
3. İbrler (Gürcülerin dedeleri), Basklar.

Tarihin gösterdiğine göre, Orta Asya'dan üç ana halk göçü olmuş (Sümer, Elam, Hitit) ve her biri belli bir halkın yaratılmasına sebep olmuştur. Öyleyse bölgemizde yaşamış Kassiler, Urartular, Hurriler, Guttiler, Lullubiler, İbrler vs nereden gelmişlerdir?

Adlarını çektiğimiz halkların gösterilen üç göçten meydana gelmesi tamamıyla doğaldır, çünkü Sümerler, Elamlar ve Hititler Kuzey Kafkas'tan, Azerbaycan topraklarından geçmiş ve kuşkusuz onların belli elleri ve boyları bugünkü Gürcistan, Kuzey ve Güney Azerbaycan, Türkiye'nin doğusu, Ağrı dağının yamaçları, Zagros dağları ve Loristan dağlarında yurt tutup kalmış, sonraki göçlerde güçlenmiş ve zamanla yukarıdaki Asiyani halkları meydana getirmiştir.

Kuşkusuz ki, çeşitli eller ve oymaklar bu geniş toprakların çeşitli yerlerinde yurt tutup kalmışlar. Bununla birlikte Türk ellerinde kendine güvenip bağımsız yaşamak bir gelenek ve özellik olmuştur. Asırlar geçtikçe, ilişkilerin azlığı ve olmamasından dolayı, tek bir elin çeşitli yerlerde yerleşen kollarının her birisi özel dil, uygarlık, milliyet ve devlete iye olmuş ve sonuçta da yuka-

rıda saydığımız Asyani halklar ve milletler meydana gelmiştir.

Eski dönem tarihi uzmanlarının düşüncelerine dayanarak, kesinlikle şunu söyleyebiliriz ki, Aryaların İran çölüne gelmesinden daha 3500 yıl önceden Yakın ve Ortadoğu bölgesinde iki öbek halk yaşayıp egemenlik ve uygarlık kurmuşlardır. Bu iki öbek halk Asyani halklar ve Samiler olmuşlardır. Öyleyse bugünkü Azerbaycanlıların ulu dedeleri olan Gutti ve Lullubi halklarının dili ve Manna hükümetinde kullanılan dil hangi dizgeli dillerden olmuştur? Asyani dil mi yoksa Sami dil mi?

İslam'a değin ve hatta ondan sonra bugüne değin Sami halkları batıda, Afrika'nın kuzeyinde ilerleyip o yerlerde kök salmışsa da, doğu tarafında Mezopotamya'dan ileri gidememiştir. Hatta Babilliler, Akkadlar ve Asuriler Doğu ve özellikle de Azerbaycan topraklarına saldırıp talanlamışsa da, bu yerlerde kök salıp kalamamışlardır. Göründüğü gibi, yerli halkın dayanışması, Aryalara olanak sağlamadığı gibi, Samilere de Azerbaycan topraklarında kök salmağa olanak vermemiştir. Demek ki, Gutti ve Lullubi halkları kesin eklemeli dilli halklardan olmuşlar. Hititlerin göçünün Sümerler ve Elamların göçlerinden daha sonra olmasını göz önünde bulundurarak şunu söyleyebiliriz ki, Gutti ve Lullubi halkları, kuşkusuz, ya Sümerce, ya Elamca, ya da o dillere yakın ve ya onların karışımından meydana gelmiş bir dilde konuşuyorlarmış.

Aynı köklü halkların ayrı ayrı boylarından ve Türklerin ana yurdunun çeşitli yerlerinden olan sümerler ve Elamlar Azerbaycan topraklarından geçerek, onların belli elleri ve öbekleri Azerbaycan'da yurt tutup, Gutti ve Lullubi halklarını yaratmışlar ki, Urmu Gölü'nün güneyi, doğusu, kuzeyi ve kısmen batı topraklarında ve Heşteri, Miyana ve Zencan-Hemedan aralarında komşu olarak yaşamışlar ve bağımsız krallıklar ve küçük beylikleri olmuştur.

Asyani halkın dili ile Çağdaş Türkçenin karşılaştırılması

1- Eski Yakındoğu'nun eklemeli dilleri ile çağdaş Türk dillerinde olan söz dağarcığı birimlerinin aynılığı ve yakınlığı: Bir dildeki söz dağarcığı bir kaç on yılda kısmen değişir.

(Elamca) ana ~ (Sümerce) ama ~ (genel Türkçe) ana
(Mannaca, Sümerce) üş ~ (genel Türkçe) üç
(Mannaca) kaya ~ (genel Türkçe) kaya
(Sümerce) beyer ~ (genel Türkçe) bayır
(Elamca, Kassice) gök ~ (Azerbaycan Türkçesi) göy <mavi>
(Elamca) ata ~ (Sümerce) ada ~ (genel Türkçe) ata
(Elamca) tiriş ~ (genel Türkçe) dedi
(Elamca) huttaş ~ (genel Türkçe) etti
(Elamca) Han (Enpilo Han Elam kralı gibi) ~ (genel Türkçe) Han
(Sümerce) ağar ~ (genel Türkçe) ağır
(Sümerce) aşşa ~ (genel Türkçe) aşağı
(Sümerce) gaş ~ (genel Türkçe) kuş
(Sümerce) kışık ~ (genel Türkçe) eşik
(Sümerce) zibin ~ (Azerbaycan Türkçesi) çibin, milçek <sinek>
(Medce) baba ~ (genel Türkçe) baba
(Sümerce) ken ~ (genel Türkçe) gen, geniş

Amerika'nın asıl sakinleri olan kızıl derililerin de dili eklemelidir. Onlarda da bir takım sözler Türk dilleriyle aynı ve ya onlara yakındır. Örn. kızıl derililerden Siv halkı ataya ate ve anneye ine diyorlar. Meksika ve Orta Amerika'da birçok 'tepe' sözü olan dağlık bölgeler vardır ve Aztes adlı ellerinde 'tepe' sözü aynı bizde olan anlamda kullanılmaktadır. Kızıl derili Amerikalıların 'Maya' dilinde atlamak=atmak aynı anlamda bizde de kullanılmaktadır.

2- Sümercenin temel söz dağarcığıyla çağdaş Azerbaycan Türkçesinin temel söz dağarcığının karşılaştırılması: bir dildeki temel söz varlığının değişmesi için asırlar belki de bin yıllar gerekir. Türk dizgeli diller, eklemelilik (bitişkenlik) özelliklerinden dolayı, hem Hint-Avrupa öbeği, hem de Sami dillerden daha geç

değişir ve özellikle de onun temel söz varlığı bin yıllar boyu çok az değişikliğe uğrar. İslam'dan önce olan Sasani dönemi Fars diliyle bugünkü Fars dilini bir taraftan, 900 yıl önceki Dede Korkut diliyle bugünkü Azerbaycan Türkçesini diğer taraftan karşılaştırdığımızda bunu iyice görebiliriz.

Avrupalı bilgin J.Oppert (1825-1905) Sümer diliyle Ural-Altay dillerinin yakınlığı düşüncesini ileri sürmüştür. Ondan sonra Alman bilgin F.Hommel (1854-1936) daha ileri giderek, Sümerleri Altay halklarıyla aynı bir halk saymıştır. O, bilimsel araştırmalarının en verimli döneminde, 50 yaşlarında Sümer dilinin 350 kelimesini Türk dilinin kelimeleriyle, anlam ve ses kuruluşu yönünden, karşılaştırıp açıklamış ve bu iki dilin, aralarında olan uzun zamana bakmayarak, aynı kökten ve birbiriyle bağlı ve ilgili olduğunu kanıtlamıştır. O, şöyle demektedir:

"Türk boylarının eski dedelerinden bir kol, yaklaşık D.Ö.5000. yılda, Orta Asya olan kendi vatanından hareket ederek, Yakın Asya'ya gelmiş ve Sümerleri yaratmıştır. Sümer dilinden kalan eserler o asırlarda Türkçenin nasıl olduğunu gösteriyor."[31]

Hommel yaklaşık 10-15 temel söze dayanarak bu dilleri karşılaştırmıştır. O, bununla yiğitçe bir adım atsa da, bu önemli iş için yeterli değildi. İki dilin yakın ve aynı köklü olmasını kanıtlamak için daha çok temel sözünü ve üstelik dilbilgisel kuruluşlarını karşılaştırmak gerekir. Ünlü Rus Türkolog Diakonof bu iki dilden 100 ana kelime seçerek onları karşılaştırmıştır. Olcas Süleyman ise bunlardan farklı olarak hayatın çeşitli alanlarının 60 ortak temel sözünü karşılaştırmıştır. Bilindiği üzere Sümerlerin son sayıları 60 idi ve onun esasında da her saati 60 dakikaya ve her dakikayı 60 saniyeye ve daireyi de 6*60=360 dereceye bölmüşlerdi.

31 Rahim Reisniya, *Azerbaycan Der Seyr-i Tarih (tarih sürecinde Azerbaycan)*, C 2, S 869.

Aşağıdaki listeyi Olcas Süleyman'ın kitabından aldık:[32]

(Sümerce) ada ~ (Azerbaycan Türkçesi) ata
(Sümerce) ama ~ (Azerbaycan Türkçesi) ana
(Sümerce) tu ~ (Azerbaycan Türkçesi) toğmak-doğmak
(Sümerce) tud ~ (Azerbaycan Türkçesi) doğdu
(Sümerce) tum <tohum verme> ~ (Azerbaycan Türkçesi) doğma <nesil verme>
(Sümerce) dumu <yavru, nesil> ~ (Azerbaycan Türkçesi) doğma <nesil, bala>
(Sümerce) tir <hayat> ~ (Azerbaycan Türkçesi) dirilik
(Sümerce) tir <ok> ~ (Azerbaycan Türkçesi) tir <ok>
(Sümerce) silik <arı, temiz> ~ (Azerbaycan Türkçesi) silinmiş
(Sümerce) eren <asker> ~ (Azerbaycan Türkçesi) er, eren <asker>
(Sümerce) şuba ~ (Azerbaycan Türkçesi) çoban
(Sümerce) uruk <şehir> ~ (Azerbaycan Türkçesi) erk <kale, şehir>
(Sümerce) sig <darbe> ~ (Azerbaycan Türkçesi) sokma
(Sümerce) tag ~ (Azerbaycan Türkçesi) takmak
(Sümerce) tibira ~ (Azerbaycan Türkçesi) demirci
(Sümerce) ed <gitmek> ~ (Azerbaycan Türkçesi) ötmek <gitmek>
(Sümerce) gin <gitmek> ~ (Azerbaycan Türkçesi) gelmek
(Sümerce) zag-gin ~ (Azerbaycan Türkçesi) yakınlaşmak
(Sümerce) gu <ses> ~ (Azerbaycan Türkçesi) küy, gıy <ses>
(Sümerce) gülşe <şen> ~ (Azerbaycan Türkçesi) gülüşlü
(Sümerce) guştura <dinleyen> ~ (Azerbaycan Türkçesi) eşiden <dinleyen>
(Sümerce) emek <dil> ~ (Azerbaycan Türkçesi) yemek aleti <dil>
(Sümerce) bilga <ecdat> ~ (Azerbaycan Türkçesi) bilge <bilen>
(Sümerce) me <ben> ~ (Azerbaycan Türkçesi) men
(Sümerce) ze ~ (Azerbaycan Türkçesi) sen
(Sümerce) uzuk <suda yüzen kuş> ~ (Azerbaycan Türkçe-

32 Olcas Süleyman, *Az i Ya*, İstanbul 1992, S 220-228.

si) suda üzen kuş
(Sümerce) gaş ~ (Azerbaycan Türkçesi) kuş
(Sümerce) üş <üç> ~ (Azerbaycan Türkçesi) üş <üç>
(Sümerce) u ~ (Azerbaycan Türkçesi) on
(Sümerce) ken ~ (Azerbaycan Türkçesi) gen, geniş
(Sümerce) uzuk ~ (Azerbaycan Türkçesi) uzun
(Sümerce) tuş <düşmek> ~ (Azerbaycan Türkçesi) tüşmek, düşmek
(Sümerce) ud <ateş> ~ (Azerbaycan Türkçesi) od <ateş>
(Sümerce) dıngır ~ (Azerbaycan Türkçesi) tanrı

3- biçim bilgisi ve türeme bakımından: Bir dilin dil bilgisi kuralları temel söz varlığından da daha geç değişime uğrar. Söz varlığı ve temel söz dağarcığının yakınlığı ve birliği iki dilin aynı köklü ve yakın olması için gerekliyse de, yeterli değildir. Bu iş için yapı bilgisi (morfoloji) özellikleri de incelenmelidir. Biz burada Sümercenin eklemeli olduğunu kanıtlamaya ve aynı zamanda bu dil ile çağdaş Azerbaycan Türkçesi arasında olan ortak biçim bilgisi kurallarını göstermeğe çalışacağız. Bilindiği üzere eklemeli dillerin temel özelliği bir kelimeden yeni sözlerin yaratılması (türetme) ve ya kelimenin anlamı değişmeden çekime girmesinin yalnız son ekler aracılığıyla yapılmasıdır. Sümer dilinde de zaten böyle bir özellik vardır.

I. Ad durum ekleri: yönelme hali eki Azerbaycan Türkçesinde –A biçimindedir. Bazı çağdaş Türk lehçelerinde bu ek –gA , Sümercede ise –rA şeklindedir. Bulunma ve çıkma hali eki Azerbaycan Türkçesinde –dA, –dAn ile yapılır. Sümerce ve hatta Hurricede de bu ekler aynı görevlerde kullanılmıştır.

II. İsim-fiil: Azerbaycan Türkçesinde –An isim-fiil eki Sümercede de kullanılmıştır. Örn. eren (birinin ardından giden).

III. Fiilden ad yapma eki olan –(İ)k: Azerbaycan Türkçesinde kaşık, bilik, darak(tarak) gibi örneklerde de görüldüğü gibi yukarıda söylenen ek, eylem köküne eklenerek eylemden ad türetir (kök+ek). Bunu Sümercede de aynen görebiliriz, ancak Sü-

mercede ek mastara eklenir (mastar+ek). Örn. uzu- (yüzmek) > uzuk (su kuşu), sil- (silmek) > silik (arı, temiz).

IV. Eylemlerin çekimi: Azerbaycan Türkçesinde ve Sümercede tekil 3. şahıs belirli geçmiş zaman eki aynıdır. Örn. tu- (doğmak) > tud (doğdu).

V. Eylem adı: Azerbaycan Türkçesinde –mA eki Sümercede –m biçimindedir. Örn. tu- (doğmak) > tum (tohum verme).

VI. Ondan yirmiye değin birleşik sayılar: Bugün bütün Türk dizgeli dillerde Ondan yirmiye kadarki sayılarda onlar basamağı birler basamağından önce gelir. Örn. on bir, on iki, on dokuz,... ancak Hint-Avrupa ve Sami dillerinde tam bunun tersinedir ve onlar basamağı birler basamağından sonra gelir. Örn. Hint-Avrupa dillerinden Farsça, Fransızca ve Rusça dillerini bu bakımdan gözden geçirelim:

Farsça: dü+deh=düvazdeh (12)
Fransızca: dö+diz=döz (12)
Rusça: dive+na+desit=divenadesit (12)

Sami dillerde de aynı şekilde:
Arapça: isna aşer (12)
Sümer dilinde durum ise tamamıyla eklemeli dilli ve özellikle de Azerbaycan Türkçesinde olduğu gibidir:
aş (1), min (2), üş (3), u (10) > u aş (11), u min (12), u üş (13)

VII. Sıra sayısı eki: Sümer dilinde sıra sayı eki –kum ekidir. Azerbaycan Türkçesi edebi dilinde bu ek –(İ)nci ekidir, ancak halk dilinde –(İ)m inci eki de kullanılır. Bu ek iki bölüm yani –(İ)m ve –inci bölümünden ibarettir. Her bölüm ayrıca çeşitli Türk halkları ve boylarının dillerinde kullanılır. Mesela –(İ)m eki Kaşkayilerin Dereşori elinde kullanılır. Bugün Türk dillerinden olan Tuva dilinde sıra sayı eki kİ, kU ekidir[33]

33 Dr. Cevad Heyet, *Seyri Der Zeban-i Türki (Türkçeye bir bakış)*, S 374.

VIII. Sayıların kuruluşu: Sümer dilinde sayılar onluk, yirmilik ve altmışlık temelinde kurulmuştur. Karaçay-Balkar Türkçesinde de yirmilik dizgesi hakimdir.[34]

Sümer, Elam, Hitit, Kassi, Gutti, Lullubi, Manna vs halklarının eklemeli Türk dilli olması düşüncesinden, o halkların dilinin bugünkü Türk diliyle aynı ve ya çok yakın olması sonucunu çıkarmamak gerekir. O zamandan 5-6 bin yıl geçiyor. Bu uzun zamanda, bütün dünya dillerinde olan genel kurala göre, Türk dili de çok değişmiş ve ondan, aynı köklü ancak çeşitli milli diller yani Yakut, Uygur, Kazak, Kırgız, Çuvaş, Özbek, Tatar, Türkmen, Azerbaycan Türkü, Anadolu Türkü, Kırım Tatarları, Karakalpak, Karaçay, Balkar, Gagavuz, Tuva, Moğol, Macar, Finlandiya, Bask vs milltlerin dilleri meydana gelmiştir. Örn. Elami-Huzi dilinde bab- kelimesi gelmek anlamında kullanılmış, 1200 yıl bundan önce Kazak Türkçesinde far- şeklinde ve bu kez gitmek anlamında kullanılmıştır. Bu far- kelimesini Ebu Nasr Farabi'nin adında da görüyoruz.[35] Bu kelime bugün Türkmen Türkçesinde bar- şeklinde ve gitmek anlamında, Azerbaycan Türkçesinde ise var- biçiminde ve ulaşmak anlamında kullanılıyor. Aslı ve Kerem Destanı'ndan şöyle okuyoruz:

Erzurum'un gediğine varanda (varınca)
Onda gördüm derem derem kar gelir

4- Bir <u>söz dizimi</u> öğesinin karşılaştırılması: Daha önce de söylediğimiz gibi, üç sayısı Sümerce ve Mannacada olduğu gibi bugün Azerbaycan Türkçesinde de kullanılmaktadır. Manna ile ilgili bu gerçeği Üskü şehrinin en eski adından görebiliyoruz. Bu kelime D.Ö.2. bin yıllığın son asırları ve 1. bin yıllığın ilk yüz yıllıklarında Manna hükümetine karşı saldırmış Asuri kralларının yazıları ve yazıtlarında görünmektedir. D.Ö.715-714. yılda II. Sargon, Urmu Gölü'nün doğusu ve Sehend dağlarının batı eteklerinde yerleşen Üşkaya kalesini tutmuştur. Bugün Azerbaycan Türkçesinde sal taş, büyük taş anlamında kullanılan kaya kelimesi doğumdan 2000-1500 yıl önce o zaman Azerbaycan toprak-

34 A.g.e, S 360.

35 *Danesteniha (bilinecekler) Dergisi*, 1 Aban, Ş. 1366, S 193, S 22.

larında yaşayanların dilinde kullanılmaktaydı. O zamanki Azerbaycan Türkleri tarafından Üskü'ye verilmiş Üşkaya adı oranın doğusunda yerleşen üç sivri zirveli dağla ilgili olmuştur. Üşkaya (Üş+kaya) gibi sözler şunu gösteriyor ki, Çağdaş Azerbaycan Türkçesinin söz diziminde sayı+ad biçimindeki tamlama Manna dönemi Azerbaycan Türklerinin dilinde de olmuştur.

Azerbaycan Türkçesinin söz diziminde sıfat+ad biçimindeki tamlama Mannalardan çok önceler Sümerlerin dilinde de olmuş ve kullanılmıştır. Örn. Ken-uk (geniş ev), Silik-kir (bakire kız).[36]

Sonuç

Bütün dünya Türkologlarının duraksamadan ilerleyen araştırmalarının sonuçları yalnız, Sümer dilinin eklemeli dillerden ve Yafes gurubundan olduğunu göstermekle kalmıyor, Sümer dilinin çağdaş Türk dillerinin 5-6 bin yıl önceki şekli olduğunu ve yahut Türk dillerinin Sümer dilleri gurubunun onlarca türemelerinden olduğunu gösteriyor.

Arap dili fiil dizgesi bakımından dünya dilleri içinde zengin ve çok yönlü ve geniş anlamlı olan dillerdendir. Yazılı Arap edebiyatı İslam'dan 150 yıl önceden yaratılmağa başlamıştır. Kuşkusuz Arapça o zamana değin yüzyıllar boyu Arap halkı tarafından biçimlenmiştir. Bu biçimlenme tarihi, kuşkusuz, Arap halkının Sami halklarından ayrılma döneminden başlanmıştır, bu ise yaklaşık 2500-3000 yıl öncelere aittir.

Çağdaş edebi Fars dilinin fiil dizgesi Arap diline göre basit ve Fransızca ile yaklaşık olarak aynıdır. Bu genç dilin yazılı edebiyatı 1200 yıl önceden başlanmıştır. Böylece Farsçanın fiil dizgesinin yaratılma tarihi, yaklaşık 2000 yıl süresince Fars halkı tarafından meydana gelmiştir diyebiliriz. Fransızcanın fiil dizgesi de yaklaşık böyledir. Fransa halkının dedeleri Gollar yaklaşık 2000 yıl önce tarih sahnesinde görünmeğe başlamışlar, Rum komutanı Antonius'un Azerbaycan'a getirdiği 113 bin kişilik ordunun 10 bini Gollardandı.

Genellikle Türk dilleri ve özellikle de Azerbaycan Türkçesinin fiil dizgesi zenginlik, incelik, derinlik, çok yönlülük, özetli-

36 Olcas Süleyman, *Az i Ya*, İstanbul 1992, S 234.

lik, geniş ve çok anlamlılık bakımından, bildiğimiz diller içinde eşsizdir. Azerbaycan Türkçesinde olan yirmiden çok geçmiş zaman çeşidi ve onların çoğunun da görülen ve öğrenilen geçmiş zaman biçimine iye olması gibi zenginliği, bildiğimiz hiçbir dilde yoktur. Arapça ve Rusçada yalnız bir çeşit, Farsça ve Fransızcada ise 4 çeşit geçmiş zaman vardır ve onlarda öğrenilen geçmiş zaman biçimleri yoktur. Azerbaycan Türkçesinde bu çeşitli geçmiş zamanların bir çoğunun tek bir kelimeden ibaret olan her fiilini Arap, Fars, Fransa, Rus vs dillere çevirmek ancak uzunca bir tümce kurmakla mümkündür. Bundan başka Azerbaycan Türkçesi ve birçok Türk dillerinde eylem dizgesinin öyle çeşitleri ve kendine özgü kipleri vardır ki, onun Arapça gibi zengin eylem kuruluşu olan dilde ne anlamı, ne biçimi ve ne de kipi vardır. Örneğin Dönüşlülük kipi böyle bir kiptir. Bununla birlikte Azerbaycan Türkçesinde her bir eylem onlarca, hatta kimi zaman 40-50 anlamda kullanılır. Yukarıda gösterdiğimiz gibi, her bir dilin sözünde, kuralında ve de eyleminde gerçekleşen küçük değişiklik ve özellikle de eylem dizgesinin biçimlenip çağdaş biçime dönüşmesi uzun asırlar sürmüştür, dolayısıyla dilimizin işaret ettiğimiz geniş eylem dizgesinin oldukça uzun bir dönemde, bir kaç asır değil, bir kaç bin yıl süresinde, işte bu Azerbaycan topraklarında, Azerbaycan Türk halkı tarafından zaman zaman biçimlenip yaratılmasını söylemek son derece doğal, bilimsel ve abartısız olacaktır.

Azerbaycan topraklarında ilk insan izleri

Doğası ve ılımlı iklimiyle hayata uygun olan Azerbaycan, insanın ilk kez yaratıldığı bölgelerden biri olmuştur.

Taş devri: Bu devirle ilgili bugüne değin Güney Azerbaycan'da, ne araştırma yapılmış, ne de eserler elde edilmiştir. Ancak Kuzey Azerbaycan'da belli araştırmalar olmuş ve ilk insan mağaraları bulunmuştur. Kubustan ve Hemedan yakınlıklarındaki taşlarda olan resimler bu devre aittir. Kuzey Azerbaycan'ın Avıdağ adlı bir mağarasında ateş yakmak yeri-ocak vardır. Bu da taş devrinde Azerbaycan'da yaşayan ilk insanların ateşi bulup çeşitli amaçlar için kullandığını gösteriyor.

Bakır devri: Arkeologlar taş-bakır devrinden Kuzey Azerbaycan'da birçok yaşayış yerleri bulmuşlardır.

Tunç devri: Bu devirde bakıra kalay katılarak eritilir, sağlam ve kaliteli metal elde edilirdi. Güney Azerbaycan'da bu dönemle ilgili bilim dünyasına hiçbir şey belli değildir. Ancak Kuzey Azerbaycan'da Karabağ'ın Hocalı köyü, Mingeçevir, Nahçıvan, Şamhor, Taşkesen, Gedebek, Hanlar vs yerlerden arkeologlar çelik kılıçlar ve hançerler, baltalar ve savaş baltaları, volkan camından yapılmış taş orak dişleri ve çeşitli toprak kaplar bulmuştur.

Demir aletler: doğumdan yaklaşık bin yıl önce demir tuncun yerini tutuyor. Kuzey Azerbaycan'ın Uzuntepe, Muğan vs yerlerinde tunç ve demir kılıçlar bulunmuş, Kazak bölgesi ve Mildüzen'de de demir devri eşya bulunmuştur. "Ne yazık ki İran Azerbaycanı'nda arkeolojik kazıları yapılmamıştır."[37]

Kubustan yazıları: Kubustan yazıları Bakü'nün 50 km. güneyinde, Selyan'a giden yolun yanında, Hazar kıyılarına yakın bir yerdedir. Kubustan taşlarında olan resimlerden dağ keçisi, kayık resmi ve kayıkların burunlarında olan güneş resmi ve yallı (toplu dans) daha çok dikkati çekiyor.

Hemedan çevresinde bulunan eserler: Hemedan şehri bu-

37 Rahim Reisniya, *Azerbaycan Der Seyr-i Tarih (tarih sürecinde Azerbaycan)*, C 1, S 103.

günkü İran topraklarında Şuş'tan sonra en eski şehirdir. Bu şehir doğumdan en az 3500-3000 yıl önceden yaratılmağa başlamıştır. Hemedan çevresinde bulunan taştaki resimler Lullubi ve Kassi uygarlığı dönemine aittir. Bu resimlerde dağ keçisi resmi önemlidir. Bu resim Kubustan resimlerinde de vardır. Bu dağ keçisi motifi Zagros dağlarında yaşamış halkların resimlerinin tekrarı, bu ise Elam uygarlığına yakındır.[38] Hemedan çevresinde bulunan resimlerin önemli yönlerinden biri de onlarda olan güneş resmidir ki son derece önemlidir.

Tepe: İlk insanlar düşman saldırısına karşı kendisini savunmak ve sel gibi doğal afetlerden korunabilmek için, dağlara yakın ve tepelerde yurt tutup yaşamışlardır. Bunun içindir ki, Türk halkları içinde 'tiz' ve ya 'diz' sözlü olan köy adlarına çok rastlanılmaktadır. Örn. Güney Mahalı'ndan Dizemercan, Dizehelli, Serkendize vs köyleri gösterebiliriz. Dize sözünün anlamı ise yüksek yer ve tepe demektir.[39] Bugüne değin Güney Azerbaycan'da tanınmış bu tepelerden Hasanlıtepe, Göktepe, Yanıktepe'yi gösterebiliriz. Hisartepe (Damğan'da ve 3 kattır), Giyantepe (Nihavend'de ve 5 kattır) ve Silktepe (asıl adı Siliktepe olabilir. Kaşan'da ve 6 katı vardır) ise Merkezi Med topraklarında yerleşir.

Göktepe: Urmu şehrinin 6 km. güneydoğusunda yerleşir. Bu tepeden bilimsel kazı işleri yapılmadan, bazı eşya bulunmuştur. Onlardan biri, Bilgamış Destanı'nın asıl kahramanının resmi olan bir tunç sayfadır. Resimde Bilgamış iki öküzün ayağından tutup kaldırmıştır. Bulunan şeyler içinde bir de Babil'de yapılmış ve üstünde Babil allahlarının resmi olan bir silindir mühür bulunmuştur. Çarlz Burni tepeden bulunan eşya ile ilgili şöyle söyler: "Göktepe'den bulunan baltalar vs tunç aletler, metalürji tekniği ve kalay ayarı ile bakırdan yararlanmanın D.Ö.2. bin yıllığın ilk yıllarından Urmu bölgesinde revaçta ve yaygın olduğunu gösteriyor."[40]

38 *İttilaat Gazetesi*, Ş. 1368-8-18.

39 Besim Atalay çevirisi, *Divanü Lügati't-türk*, Ankara 1985, C3, S 123.

40 *Miras-i Ferhengi Dergisi*, Ş. 1371, Sayı 5, S 53.

Yanıktepe: Yanıktepe ve ya Karatepe Tebriz'in 31 km. güneybatısında Hüsrevşa'nın 6 km. kuzeyinde, Tazakend ve 'Karatepe Kışlağı' adlı köylerin yanındadır. Buradan el değirmeni, taş orak ve bir evin ambarında saman kalıntıları bulunmuştur. Kazı yapılan yerin çevresinde evcil hayvanların kemikleri bulunmuştur. Burada öteki evleri kuşatan bir savaş kalesi de bulunmuştur. Çarlz Burni'nin kanısınca bu tepe bir köy değil, bir şehirmiş.

Bu gibi tarihi tepeler ve genellikle tarihi yerler Azerbaycan'ın her yerinde vardır, ancak Urmu Gölü'nün çevresi, Hemedan-Kum-Kazvin-Zencan-Marağa arasındaki yerler daha zengin ve daha ilginçtir. Bu gibi tarihi tepeler Kuzey Azerbaycan'da da az değildir. Şimdi Kuzey Azerbaycan'ın bazı tarihi tepelerine değinelim.

Şamutepe Uygarlığı: Bu uygarlık Kuzey Azerbaycan ve Gürcistan'ın Kür çayı kolları arasında yayılmıştır. Bu uygarlık D.Ö.6-4. bin yıllığa aittir. Bu bölgenin tepelerinden bunları gösterebiliriz: Töyretepe, Kargalar Tepesi, Arzamas Tepesi, Göktepe, Rustepe ve özellikle de bu uygarlığın onun adıyla adlanmış olduğu Şamutepe. Bütün bu tepelerde olan uygarlığın bir kaç katı vardır.

Kür-Aras Uygarlığı: Kür-Aras Uygarlığı Kür ile Aras çayları çevresinde yaratılan uygarlıktır. Bu uygarlığın önemli tepelerinden Nahçıvan'ın 8 km.'liğinde olan I. Kültepe ve Nahçıvan'ın 12 km.'liğinde yerleşen II. Kültepe'yi gösterebiliriz.

R.8)- Eher vilayeti, Verzgan bölgesi, Süngün'den bulunan tarih öncesi devrine, 14000-12000 yıl önceye ait, Kubustan gibi taşa kazınmış resimler. Eserler Ş.1376. yılda Hüccetü'l-İslam Eherli Muhammed Hafizzade aracılığıyla bulunarak bilim dünyasına tanıtılmıştır.

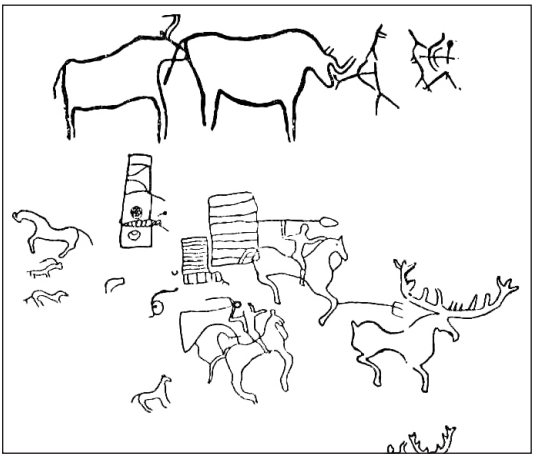

R.9)- Kubustan resimleri.

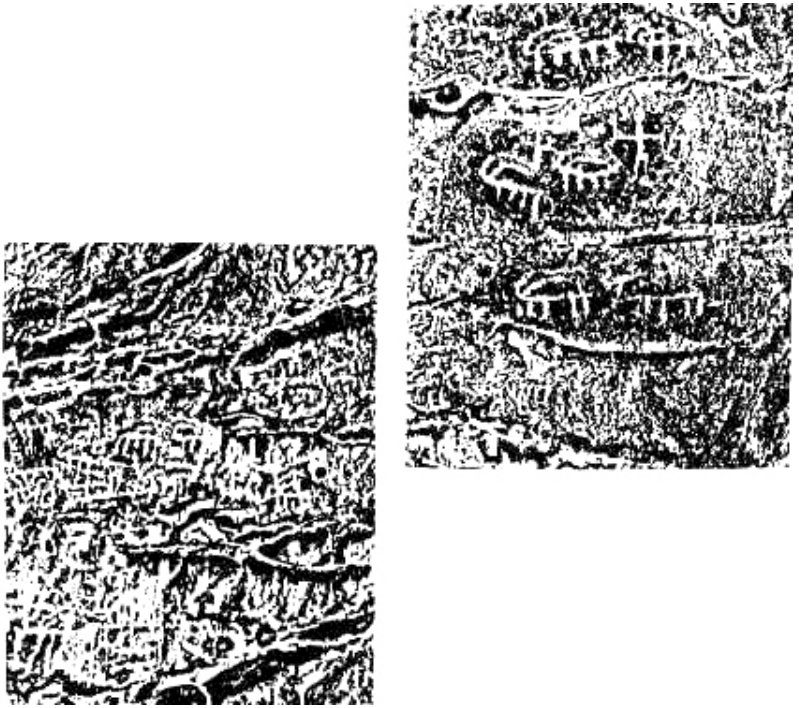

R.10)- üzerinde insan, hayvan vs resimleri kazınmış koşa taş.

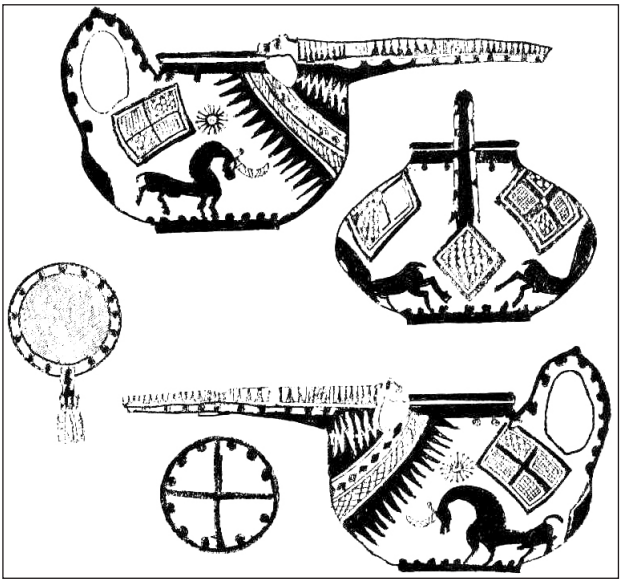

R.11)- Silk'ten bulunmuş resimli çanak çömlek kaplar, Manna dönemi D.Ö.1. bin yıllığın başları.

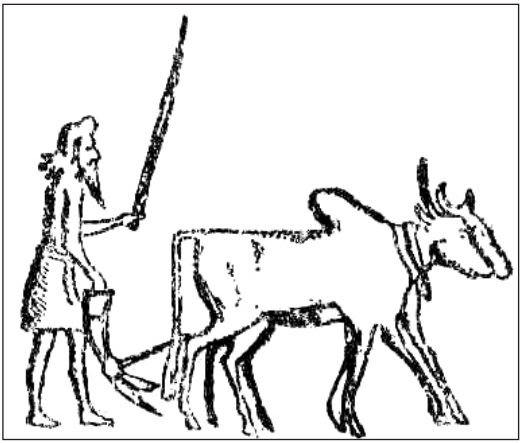

R.12)- Yeri sürmek.

R.13)- İlkel insan ekin biçiyor.

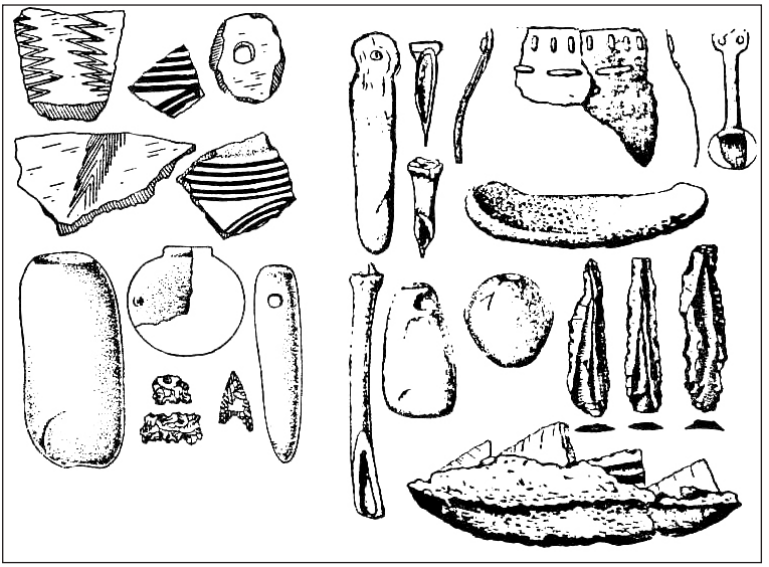

R.14)- Kuzey Azerbaycan, Fuzuli bölgesinde Şumutepe ve Kültepe'den bulunmuş kemik, çanak çömlek ve taş eşya.

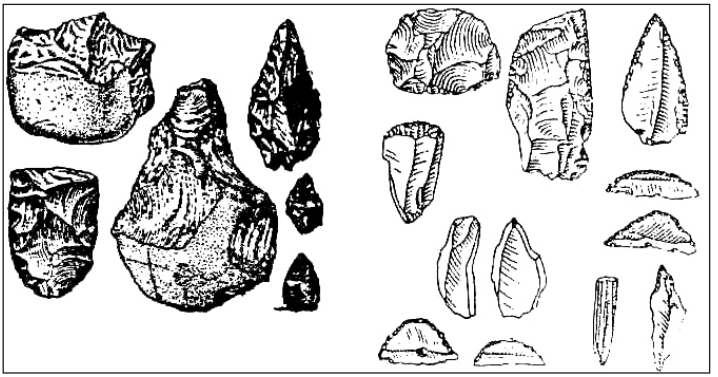

R.15)- taş devrine ait aletler.

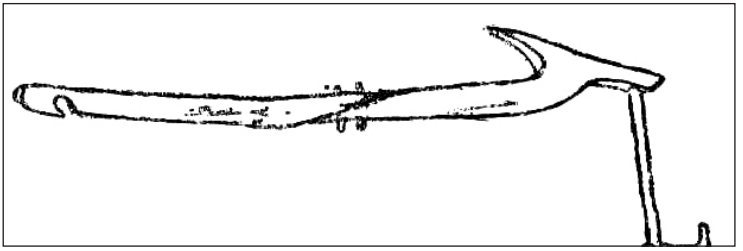

R.16)- ilkel sapan.

R.17)- Kuzey Azerbaycan'dan bulunmuş taş, tunç ve demir devrine ait silahlar ve üretim gereçleri.

R.18)- Giyan Tepesi'nden bulunan resimli kap, D.Ö.2. bin yıllık.

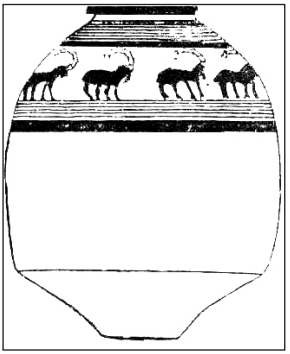

R.19)- Silk Tepesi'nden bulunan resimli kap, D.Ö.3. bin yıllık.

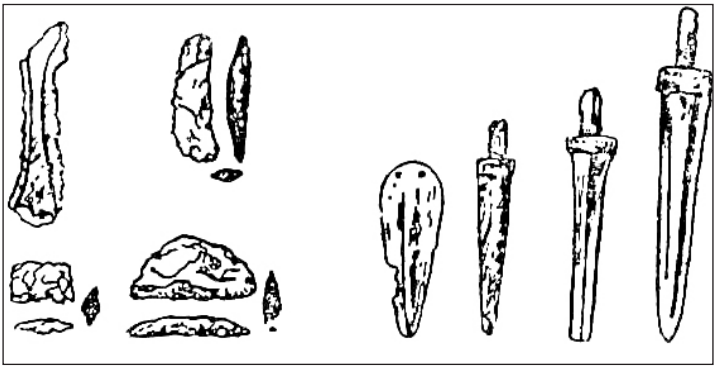

R.20)- Kuzey Azerbaycan'dan bulunmuş taş ve demir devrinin başlarına ait eşya.

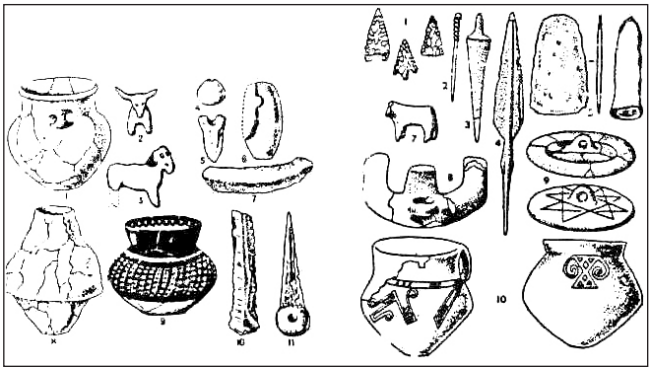

R.21)- Kür-Aras uygarlığı, Nahçıvan ve Kültepe'den bulunan eşya.

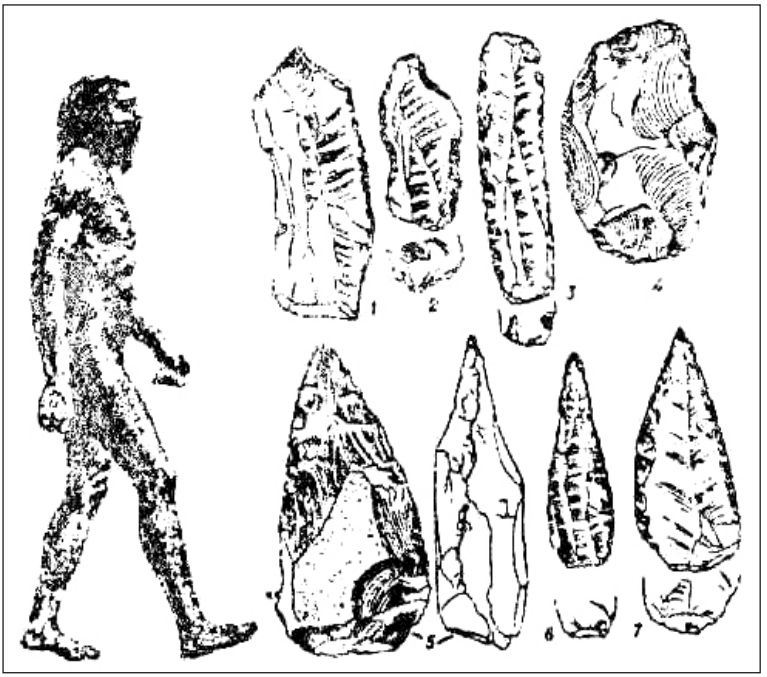

R.22)- Azık Mağarası'ndan bulunan taş aletlerden.

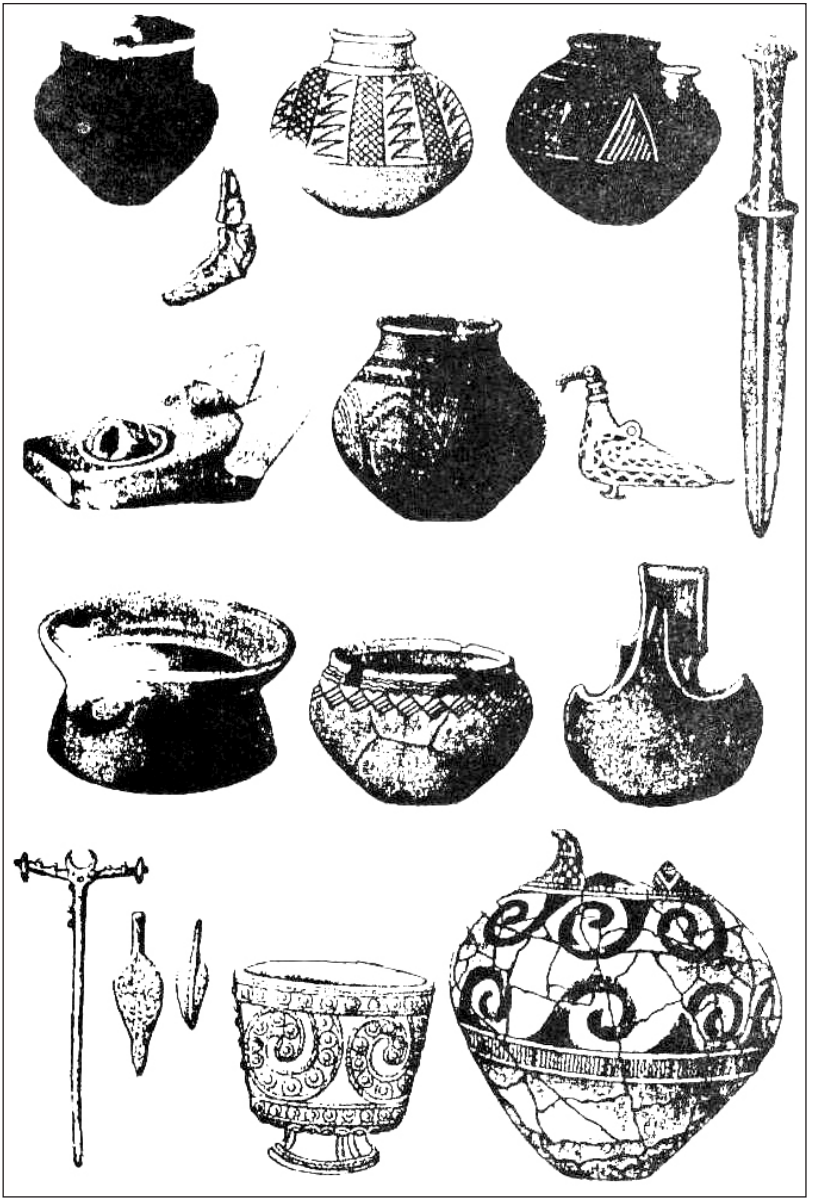

R.23)- Güney Kafkas'ta bulunmuş aletler ve tunç eşyadan örnekler.

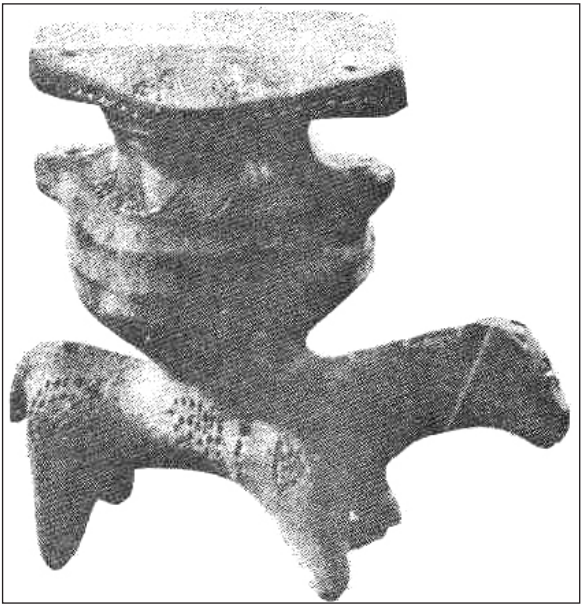

R.24)- Mingeçevir'den D.Ö.2. bin yıllığa ait kap.

R.25)- Kuzey Azerbaycan Hanlar bölgesinden bulunmuş tunç devrine ait resimli kap.

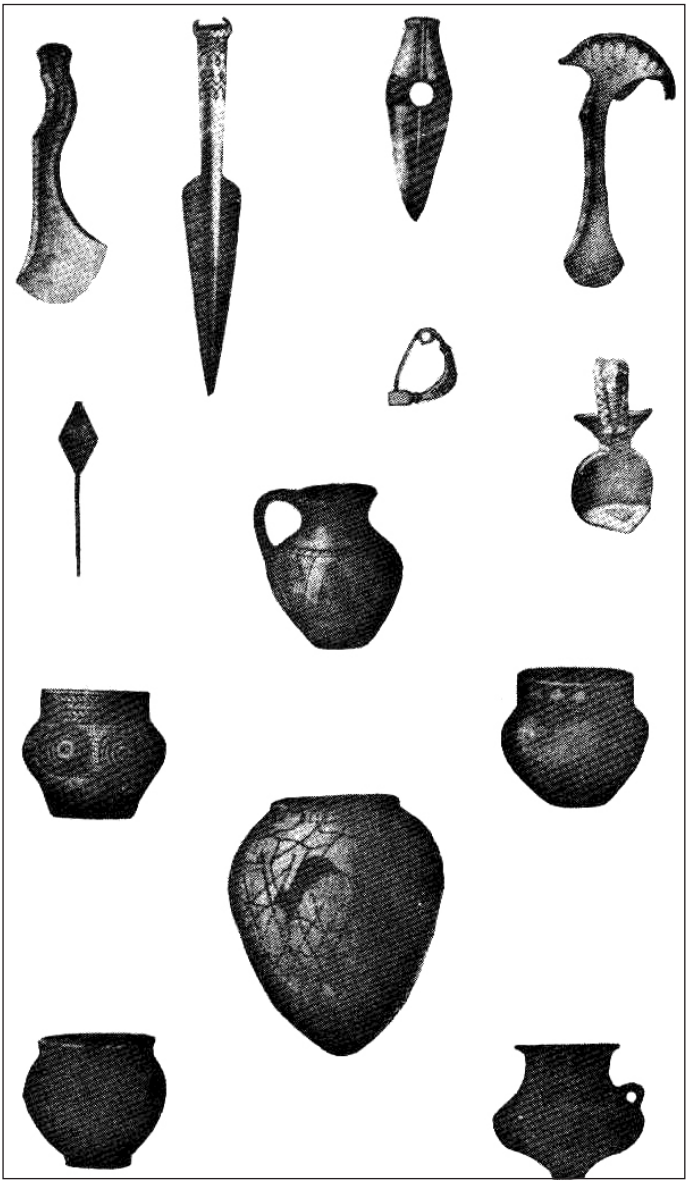

R.26)- Dünya çapında bulunmuş tunç aletler ve eşyadan örnekler.

R.27)- Mingeçevir'den bulunmuş tunç devrine ait resimli kap.

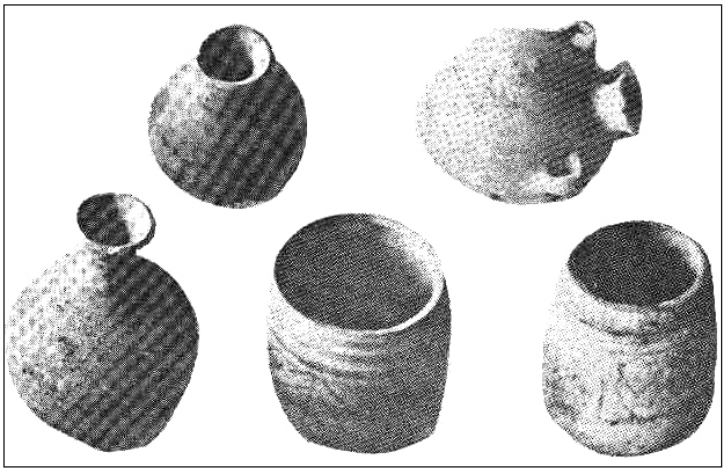

R.28)- çanak çömlek kaplar, D.Ö.8-7 yüzyıllar, Erdebil, Baruk bölgesi

R.29)- Bilgamış iki aslanı yerden kaldırmıştır. Zeve yakınlığından bulunmuştur.

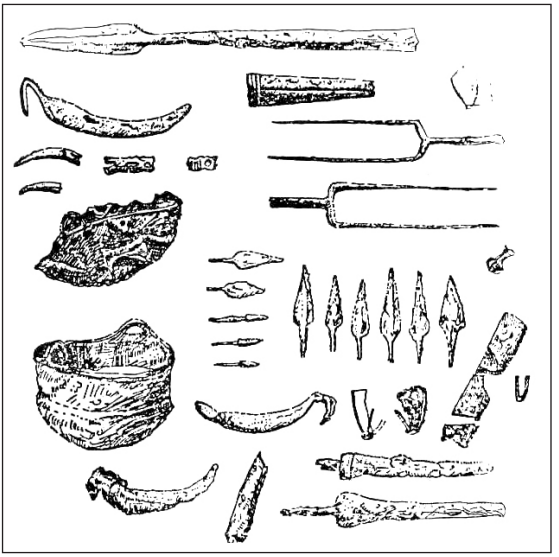

R.30)- Silk mezarlarından bulunmuş silah ve eşya.

R.31)- Kanatlı tanrıça iki kaplanı yerden kaldırmış, ikisini de ayaklarıyla ezmektedir, Loristan.

R.32)- Tunç ve demir devirlerine ait çanak çömlek kaplar, D.Ö.2. bin yıllığın sonları, Nahçıvan uygarlığı.

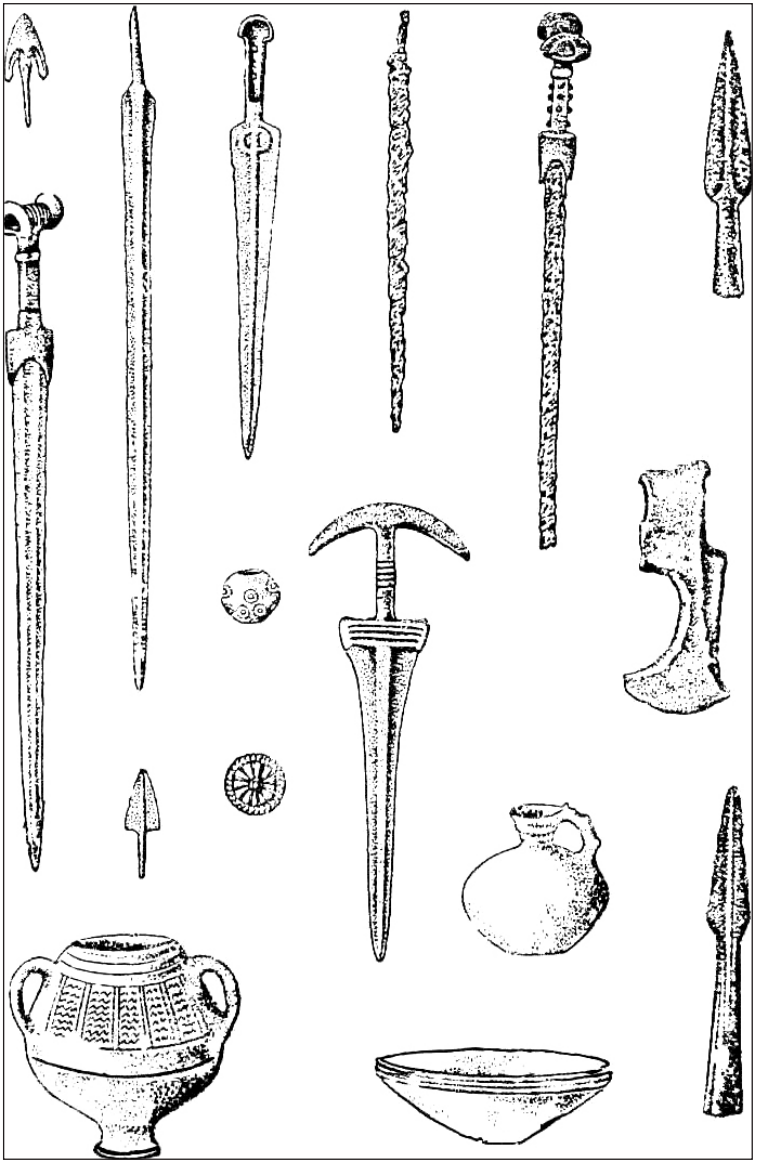

R.33)- Muğan Talış Uygarlığı'na ait şeyler (D.Ö.14-7. yy.)

Batı Azerbaycan'ın (Erette) doğası ve doğal varlıklılığı-Hurriler

Tarih biliminin gelişimi gösteriyor ki, Hint-Avrupa dilli halkların bölgemize gelmesinden bir kaç bin yıl önce Azerbaycan topraklarının batı dağlık kesimleri yüksek bilim, teknik, metalürji, zanaat, mimarlık ve sanata malik olan bir halk ve uygarlığın ilk ocağı ve beşiği olmuştur. Çağdaş Kuzey ve Güney Azerbaycan ve Hemedan toprakları Gutti, Lullubi ve Uti elleri ve halklarının vatanı olmuştur.

Azerbaycan'ın Urmu Gölü'nün doğusu ve Hemedan kesimlerinde yaşayıp uygarlık kurmuş Gutti-Lullubilerden önce ve onlarla aynı zamanda Urmu Gölü'nün batı kesimleri, yani bugünkü Negede ve ondan güney kesimler ve de Urmu şehri, Kurçin Kalesi, Sumay, Kuşçu Gediği, Ağrıvan, Salmas bölgeleri, Hoy ve ondan kuzey kesimler yani eski Ulhu, Nairi toprakları ve Gilzanların vatanı, başka sözle çağdaş İran Azerbaycanı'nın batı kesimleri ve yahut Zagros dağlarının kuzey kesimleri ve bu sıradağlarla Toros sıradağlarının birleştiği dağlık bölgeler hem ev yapmak için gerekli olan ağaç ve direk bakımından, hem yer altı zenginlikleri ve ormanlı olması bakımından, hem de yaşayışa gerekli olan ılıman iklim, hayvancılık, tarım ve yemek maddeleri elde etmek koşullarının elverişli olması bakımından oldukça uygun, zengin ve güzel bölge olmuştur. Başka deyişle Erette, bugünkü Salmas'ın batısı, Zagros dağları ve oranın batısı, Büyük Zap çayının çıktığı topraklar, Urmu Gölü ve Urmu şehrinin batı toprakları , Toros dağlarıyla Zagros dağlarının kavuştuğu yerler olmuştur ki, sonralar Nairi toprakları ve Gilzan ellerinin yaşayacağı yerler, yani Van-Urmu gölleri arasında olan yerler olacaktı.

İki ırmak arası krallarının, özellikle de Sümer vs krallarının Kitabe ve kaynaklarında Erette ve ya Aratta adlanmış Batı Azerbaycan'ın çınar, karaağaç vs ağaçlarla dolu bu ormanlı bölgesini elde etmeğe can atmalarına dair tarihsel belgelere başvurmadan önce bunu da belirtelim ki, bu Erette bölgesi yer altı madenler, taşlar, mermer, çeşitli metaller bakımından da oldukça zengin ve eşi az bulunan bölge olmuştur. Sümer tabletlerinden bir takım efsaneler günümüze değin ulaşmış ve okunup öğrenilmiştir. Bunlardan biri şöyledir:

Erette kralı İnsukuş-sırana kendi özel ulaklarını Uruk kralı Enmerker'in yanına gönderip onu savaşa çağırıyor ve ondan güneş allahının bacısı İnanna'yı Erette'ye gönderip Erette hükümetini resmiyetle tanımasını istiyor. Uruk kralı bu talepleri reddederek İnanna'nın Uruk'ta kalacağını ve Erette'nin Uruk'a bağlanması gerektiğini vurguluyor. Erette kralı İnsukuş-sırana vezirleri ve aksakalları ile danıştıktan sonra tabi olmuyor.

Sümer tabletlerinde Erette ile ilgili başka bir tablet Lukalbanda ve Hürüm Dağı efsanesidir: Uruk kralı Enmerker Erette'yi tabi etmek ve Uruk şehrinde İnanna tapınağı ve padişahlık sarayını yaptırmağa gerekli olan kereste ve taş malzemelerini elde etmek için Lukal-banda ile 7 yiğidi Erette'ye gönderir. Yol sırası Lukal-banda Hürüm Dağı'nda hastalanır ve arkadaşları onu orada bırakıp yanına yemek koyarak giderler. Dönüşte Lukal-banda da onlara katılıp döner.

Efsane ve dini meselelerle karışık olsa da, Sümerlerin bu efsaneye benzer eski tarihi olaylarında Uruk ve onun gibi Mezopotamya şehir devletlerinin gereksinimleri ve bu gereksinimleri gidermek için Erette topraklarına iye olmağa çalışmaları kesin ve kuşkusuz bir tarihi gerçektir. S.N.Kamer'in kanısınca Enmerker'in Erette'yi tabi etmeğe çalışması II. Sargon'un D.Ö.714. yılda Nairi ve ya Erette topraklarını tutmasından 2000 yıl önce olmuştur. Bizce Mezopotamya krallarının Erette'yi ele geçirmeğe çalışmaları Kamer'in dediğinden yaklaşık 1000 yıl daha önceler, yani D.Ö.4000 yıl öncelerden başlanmıştır. Sümer hükümeti, Akkad devleti ve iki ırmak arası başka şehir devletlerinin yapı malzemeleri yani kereste, taş ve metallere olan gereksinimleri sonralar bu hükümetlerin önderlerinin Erette'ye ulaşmak ve oradan malzeme elde etmeğe can atmalarına neden olmuştur. Örn. iki ırmak arası Lagaş şehir devleti kralı Gudea sedir meşelikleri olan Erette topraklarına, yapı malzemesi için saldırmış ve gereksinimi olan ağaçları kestirip, temizledikten sonra, onları Lagaş'a götürmek için, ucuz taşıt aracı olan Dicle ırmağından yararlanmış ve bu iş için ağaçları birbirine bağlayarak, suya bırakmış ve Lagaş şehrinde onları sudan almıştır. Demek oluyor ki, Lukal-banda ve arkadaşları, sedir ağacı getirmek için, Uruk'tan, iki ırmak arasından, Dicle ırmağı kıyısıyla, bildikleri ve daha önceden belli olan yollarla kuzeye doğru hareket etmiş

ve Dicle'ye kavuşan Zap ırmağı kıyılarıyla doğuya doğru yönelmiş ve bu ırmağın kollarını izleyerek, Erette'nin sedir meşelikleri, yani bugünkü Salmas'ın batısında yerleşen sıkı sedir ağacı meşeliklerine ulaşmış ve sedir ağaçlarından istedikleri kadar kesip suya bıraktıktan sonra dönmüşlerdir.

II. Sargon D.Ö.714. yılda Manna topraklarına saldırmış, çalıp çapmış, Üşkaya (Üskü), Tebriz (Tamrakis), bütün Güney ve Merend nahiyelerini yakıp yıkmış, bugünkü Salmas'ın batısında Urartuların yaptıkları büyük uygarlık merkezi olan Ulhu şehri ve Sarduri-hurda kalesini yerle bir ettikten sonra, bu varlıklı yerlerden, özellikle Tamrakis ve Ulhu'dan sayısız servet, at, maldavar ve tutsak götürmüştür. Aynı yıl II. Sargon bir daha Van Gölü ile Urmu Gölü arasındaki topraklara, eski Erette'ye ve orada yerleşmiş Urartuların kutsal şehri Musasir'e saldırarak, orayı yağmalamıştır.

R.34)- Gudea'nın kara taştan olan heykeli.

Erette'nin yer altı oldukça çeşitli metaller, değerli taş, mermer vs madenlerle çok zengin ve dolu idi. Bu dağlık bölge altın, gümüş, demir, kalay, kurşun ve bakır gibi çeşitli metaller bakımından dünyanın en varlıklı bölgelerindendir. Burası metal ile çalışanlar, zanaatçı, becerikli taş yontucular, mimarlar ve yapı, tapınak, saray, savaş kalesi, şehir vs yapanların merkezi gibi tanınmıştır.[41]

İran'ın Batı Azerbaycanı'nın maden ve taş serveti son zamanlar tamamıyla belli olmuş ve devlet onları öğrenmeğe başlamıştır, hatta Urmu bölgesinde değerli Titan madeni vardır.[42]

Bu konuyla ilgili Prof. Lev Openhaym şöyle yazar: "Lukalbanda kahramanlık destanına baktığımız zaman şunu görürüz ki, Erette (İran'ın batısı) D.Ö.3. bin yıllıkta, teknoloji bakımdan Sümer'den daha ileri idi, onun için de Sümer kralları yalnız Erette'nin madeni maddeleri ve ürünlerini taşıyıp Uruk'a götürmekle kalmayıp Erette'nin ustaları, metal üzerinde çalışanları, taş yontucuları ve hatta onların kalıpları ve modellerini de Uruk'a götürüyorlardı.[43]

Bu bölgeyi gören Demorgan şöyle yazmıştır: "Keleşin Gediği'nin kuzeyinde, Kadirçay pınarları yakınlığında eski bakır ocaklarının kullanma yeri görünüyor ve bugün bunlar kendi başına bırakılmıştır."[44]

Görüldüğü gibi bu çeşitli metallerin hepsi işte İran'ın Batı Azerbaycanı'nın sonsuz metal ocaklarından çıkartılmış ve bu ocakların bazılarının çıkarma yerleri şimdi kalıyor. ne acıdır ki Bugün milli uygarlık, tarih, kimlik, benlik ve milli karakterlerine özge ve yabancı edilmiş Azerbaycanlılar, sonsuz varlığı olan vatanlarında, varlıklı kaynakları üstünde sıkıntı içinde aç yaşıyor ve ekmek parası bulmak için dünyanın bütün ülkelerine dağılmış durumdadırlar.

---

41 *Miras-i Ferhengi Dergisi*, Ş. 1370, Sayı 5, S 51.

42 *Ahrar* Gazetesi, Ş.1373-3-3, Sayı 62, S 2.

43 A.g.e.

44 *Miras-i Ferhengi Dergisi*, Ş. 1370, Sayı 5, S 53.

Hurriler (Mitanniler): D.Ö.4-3. bin yıllıklarda bugünkü İran Azerbaycanı'nın batısındaki dağlık bölgeleri, Zagros dağlarının onlara kavuşan bölgesi, daha doğrusu, Urmu Gölü'nün batısı, güneybatısı, Kuşçu Gediği, Salmas, Büyük Zap suyunun çıktığı dağlık bölge, Hoy ve Urmu Gölü ile Van Gölü arasındaki topraklar yani Erette ve ya Aratta toprakları hem taş ve orman malzemesi, hem yer altı maden bakımından zengin olmuş, hem de bu topraklarda yaşayan halk zanaatçılık, ustalık, teknik ve teknolojide bölgede birinci yer tutmuş ve kendilerine özgü hükümet, devlet, ordu ve örgütleri, kanun ve sosyal özellikleri olmuştur ve onlar iki ırmak arası devletler, hükümetler ve önderlerinin karşısında direnerek, onlara bağlanmamışlardır. Bu topraklarda (Erette ve Nairi) yaşayan halk Hurriler olmuştur.

Tarih sayfalarının tanıklığına göre, Hurrilerin büyük kısmı D.Ö.2400. yıllarda, daha belli olmayan nedenlerden dolayı, gösterdiğimiz Güney Azerbaycan'ın batısındaki dağlık kesimlerden kuzey, kuzeybatı, güneybatı ve güney kesimlerine göç etmiş ve Mısır'a değin yayılmışlardır. Bazı bilginlere göre Urartu ve Hitit halkları Hurrilerin Anadolu topraklarına göçmesinden sonra, onlardan meydana gelen halklar olmuşlardır. Yukarıda gösterdiğimiz göç tarihinden sonra Hurrilerin adları, işleri ve sanatlarına Anadolu'da, Suriye'de, Elam'da, Filistin'de, hatta Mısır'da rastlıyoruz. Bir de bu dönemlerden, Hurrilerin vatanı olmuş Urmu Gölü'nün batısındaki yerlerde Hurri adıyla değil, Gilzan halkı adıyla karşılaşıyoruz. Acaba bu Gilzanlar, aynı Hurrilerin belli el ve obalarından olmuş, Hurrilerden ayrılmış, kendi yerlerinde kalmış ve göçmemişler, yoksa başka eller olmuş ve Hurrilerin göçünden sonra oraya gelmiş ve ya Hurrilere baskı yaparak, onları Urmu Gölü'nün batısından-Erette topraklarından kovmuş ve kendileri onların yerlerini tutmuşlardır, bunların yanıtı şimdilik tarihe belli değildir. Bugün bu bölgede Hurri adında köylere rastlanılmaktadır.

Hurriler ya ezelden Türk dünyasının Hazer'in batısında yerleşen kesiminde meydana gelmiş ilk insanlardan olmuşlar, ya da Hurriler, Sümer ya da Elam ellerinin Orta Asya'dan Derbend ve Azerbaycan yoluyla Mezopotamya ve Huzistan'a gitmiş soy birleşmeleri ve boylarından ayrılarak, Azerbaycan'ın batısı ve Zagros dağlarının iki yamacı ve Urmu Gölü ile Van Gölü ara-

sında yurt tutup kalmış ellerden meydana gelmişlerdir.

Hurrilerin dili: Hurriler Asyani halklardan olmuş, dilleri de eklemeli ve o zamanki Yakındoğu bölgesi halklarının çoğunun dillerine yakın ve aynı kökten olmuştu. Bu nedenle Hurrilerin dili onların doğusunda yaşamış Gutti, Lullubi ve daha sonra Manna ve Medlerin, onların kuzeyinde yaşamış Urartuların diline yakın ve benzerdi. Diakonof şöyle demektedir: "Hurri dilinin Urartu dili ile yakın akrabalığı vardı. Hurri, Lullubi, Gutti ve başka boyların da Elamlarla yakınlığı vardı."[45]

Hurri dilinin bugüne değin belli olan biçim bilgisi kuralları yaklaşık olarak bütün çağdaş Türk dilleri, özellikle de Azerbaycan Türkçesi ile aynıdır. Bulunma ve Çıkma hali eki (–dA ve –dAn) Hurri ve çağdaş Azerbaycan Türkçesi'nde aynı olmuştur.

Hurrilerin uygarlık ve sanatı: Hurriler yüksek uygarlığa malik olmuşlar ve Yakındoğu'nun bütün halklarını ciddi bir şekilde etkilemişlerdir. Bu etki çeşitli halkların sanatında göze çarpan benzerlik, biçem ve konu yakınlıkları ile kanıtlanıyor. Örn. Prof. Dayson Hasanlı'nın dünya ünlüsü altın kadehinin yaratılmasında, Hurri uygarlığının etkisini şöyle açıklar: "Bu kadehin Hurri boylarının inanç, düşünce ve gelenek-görenekleri ile yakından ilgisi olmuştur ve bunun için de bu kadehin yapılma zamanı için daha eski tarihi göz önünde bulundurmak gerekiyor. İran'ın kuzeybatı bölgelerinden biri olan Hasanlı kadehinin yapıldığı bu bölgede (Urmu Gölü'nün güneybatısı) Hurri boyları sanatının nüfuzunu inkar etmeğe özel bir neden yoktur. Bu boyların inançları, düşünceleri ve de sanatının nüfuzu uzun zaman süresince, yani D.Ö.2. bin yıllığın sonlarından 1. bin yıllığın başlarına değin bölgenin beceri ve ince sanat okullarını etkilemiş ve bunun tanıkları ve belgeleri vardır."[46]

Hurri beceri ve sanatının yüksek düzeyli olması onun yalnız bölgenin eklemeli dilli halkları değil, bütün Yakındoğu ve Kafkas halkları becerisi ve sanatına etki ve nüfuz etmesine neden olmuştur. Hatta en ileri uygarlığa malik olan Sümerler ve

45 Diakonof, *Med Tarihi*, S 99.

46 İzzetullah Nigehban, *Zuruf-i Felezzi-i Marlik (Marlik'in metal kapları)*, S 50.

Elamları ve Yakındoğu'nun bütün Sami dilli halklarını, özellikle de Mısırlıları etkilemiş, metalürji ve metal işleri alanında ve hatta beceri ve ince sanatta onlara yol göstermiştir. İzzetullah Nigehban şöyle söyler: "Mezopotamya'nın kuzeyindeki Hurri toplumu Habur vadisinde birçok eser yaratıp yadigar bırakmışlar. Bunların en önemlisi silindir biçiminde mühürlerin yapılmasıdır ki, desen bakımından özgü üsluba maliktir ve onların birçok çeşitleri Kerkük ve Nuzi kazılarında bulunmuştur. Görülen o ki, Hurrilerin bir öbeği kendi asıl vatanlarında beceri ve sanat alanında dikkate değer gelişme ve ilerleme kaydetmiş ve onu daha sonralar Mannalar, Medler, Urartular ve Asurilerin egemenliği altındaki Güney Kafkas, Kuzey Mezopotamya, İran'ın kuzeyi ve Türkiye'nin doğu bölgelerine yaymışlardır. Bu bölgede ağalık etmiş bu boyların hepsi, Hurri sanatının gölgesi ve nüfuzu altında olmuşlardır."[47]

Kopenhag Üniversitesi'nin hocası Lesve, Hurrilerin atla ilgilerini şöyle açıklıyor: "Atı eğitmek Hurrilerin gelecek kuşaklara bıraktıkları miraslardan biridir. Hurrilerin savaş arabaları ve savaşan atlıları savaş meydanlarına görkem ve saygınlık kazandırıyordu."

II. Tukulti-ninurta'nın D.Ö.885. yıldaki saldırısıyla ilgili tabletinde şöyle okuyoruz:

"Ben Nairi ve Gilzan ülkelerinden birçok at ve savaş arabasını haraç olarak aldım ve onları Asuri ordularına savaş gereci yaptım."[48]

47 A.g.e.

48 *Miras-i Ferhengi Dergisi*, Ş. 1370, Sayı 5, S 52.

R.35)- Yakındoğu'nun doğu kesimi D.Ö.2. bin yıllığın sonları ve 1. bin yıllığın ilk yüz yıllıklarında.

D.Ö.4. bin yıllıktan Erette tek bir beceri, zanaat ve uygarlık ortamının merkezinde yer almıştır. Erette'de olduğu gibi, bina yapmak işinde kireçten yararlanma, çağdaş Kazvin topraklarında da olmuştur. Kazvin ve Kerec bölgesindeki İsmailabad'ın Müşelan Tepesi'nde bulunan mezarlar, eserler ve binalarda kireç kullanılmıştır. Bu mezarların tarihi D.Ö.4. bin yıllığa değin geri gider.

"Bu kazılardan önce kirecin buluşu ve onun kullanım tarihini Doğu bilimcileri doğumdan 1500 yıl önce ve Mısırlılara ait sanıyorlardı. ancak İsmailabad'ın Müşelan Tepesi'nin kerpiçlerinin ortasında bulunan kireç maddesinin varlığı, onun buluşu ve kullanımını D.Ö.4. bin yıllığa dek geri götürürdü."[49]

49 Perviz Vercavend, *Serzemin-i Kazvin (Kazvin diyarı)*, Ş. 1349, S 18.

Aratta-Urartu-Ararat sözü: Sümer kitabelerinden görünen şu ki, Aratta=Erette kelimesi, yer adı olarak, o zaman, çağdaş Güney Azerbaycan'ın batısındaki dağlık bölge, Urmu, Salmas, Hoy ve Negede şehirleri ve onların batısındaki yerler, yani Zagros dağlarının en kuzey kesimi ve bu dağların Toros'un doğu kesimiyle birleştiği dağlık bölgeye verilmiş addı. Bu kelime D.Ö.4-3. bin yıllıklarda Sümercede, dağlık bölgesine verilmiş addan da göründüğü gibi, dağ ve yükseklik anlamında olmuştur. Diğer taraftan Altay, Alatavu, Alatava, Altatuv, Alatoto, Alataa, Altau, Aladağ vs kelimeleri Türk ülkeleri ve dillerinde olan dağ adlardır.[50]

Divanü Lügati't-türk'te de Art, dağbeli anlamındadır. Nitekim 'Ermegüge eşik art bolur (tembele eşik dağ beli olur)' ata sözünde de geçmiştir.[51]

Bizce en eski eklemeli dilli bazı el ve obalarda dağa Aratta, bazılarında ise Tavu, Tov, Tava, Taa denilmiştir. Hatta bir takım Türk halklarında Tu kelimesi dağ demektir.[52]

Sümerlerden sonra D.Ö.2. bin yıllığın ortaları ve son yüz yıllıklarında Asuri kitabelerinde olan Arateye sözü de işte bu Aratta=Erette sözüdür. Urartu halkı ve devletinin adı da Aratta=Erette kelimesinden meydana gelmiştir, Çünkü Urartu devleti Aratta topraklarını da sınırları içine almış ve onların başkenti Tuşpa ve kutsal dini merkezleri Musasir şehrleri işte bu Aratta topraklarında yerleşmiştir.

Demek ki, doğumdan 4-3 bin yıl öncelerden Sümerce ve eklemeli dillerde kullanılan Aratta=Erette kelimesi dağ anlamında olup Urartu ve Ararat kelimeleri daha sonralar bu en eski Türkçe kelimesinden türetilmiştir. Altau=Aratta kelimeleriyle ilgili şunu da hemen belirtelim ki, Al kelimesi çok anlamlar taşımakla birlikte yükseklik ve güç gibi anlamları da vardır. Örn. Bu kelime Altaycada Yüksek, güçlü ve Türkmencede yüksek anlamındadır.[53]

Bu düşünceye göre Altay kelimesi yüksek dağ demektir.

---

50 *Erk Gazetesi*, Ş.1371-7-15.

51 Besim Atalay çevirisi, *Divanü Lügati't-türk*, Ankara 1985, C1, S 42.

52 Mir Ali Seyyidov, *Azerbaycan Halkının Soy Kökünü Düşünürken*, Bakü 1989, S 111.

53 A.g.e, S 78.

Hint-Avrupalı halkların bölgemize gelmesinden önce Azerbaycan topraklarında ilk insanlar ve halklar

Gutti-Lullubiler bugün İran Türklerinin bitişik yaşadığı toprakların en güney kısmında, Hemedan-Esedabad, Kum-Kazvin-Zencan-Marağa-Taht-i Süleyman arasındaki yerlerde ve Azerbaycan'da yaşamışlardır. Çağdaş İran'ın bu batı topraklarının (Hemedan ve Tahran da dahil) eski uygarlığı insanlığın ilk uygarlık beşiği olmuş Yakındoğu bölgesinin önemli ve doğu kesimini oluşturmuş, aşağıdan yukarıya Elam, Kassi, Lullubi, Gutti, Hurri, Manna ve Urartu uygarlıklarını kapsamıştır (Hint-Avrupa dillilerin İran'a gelmesinden 4000 yıl önceden). Bu uygarlıkların hepsi aynı kaynaktan çıkmıştır, bu kaynak da Sümer-Elam (daha doğrusu İran'la ilgili olan Elam) uygarlığı olmuştur. Kassi, Gutti, Lullubi, Manna ve daha sonralar Med uygarlığı bu Elam uygarlığının belli bölümleri olmuştur. Bütün bu uygarlıkları kuran ve bugünkü İran'a en eski iftihar ve onurlar yaratan halkların hepsinin dili eklemeli, Ural-Altay dizgeli dil olmuştur. Dr. Z. Sadr bir makalesinde şöyle söylemektedir: "Ülkemizin uygarlığının çözümlemesinde 'İran uygarlığı, Elam uygarlığı demektir.' sözünü söylemek gerekiyor. Piyer Amiye'nin Elam kitabında yazdığına göre, Elam uygarlığı doğumdan 7000 yıl önceden, onun düşüşü, yani D.Ö.640. yıla değin sürmüş ve çanak çömlek, boyalı çömlek, tunç ve demir devirlerinden şehir devletleri ve baştan başa devlet (D.Ö.2200. yılda) yaratmakla hayat sürmüşlerdir...bu büyük uygarlığın yapısı ve tutumu elimizde vardır. Onun 10000 okunmamış levhası Şikago Üniversitesi'ndedir...eğer onların hepsi okunsa, Elamcanın dil bilgisi büsbütün elde edilecektir...ne yazık ki, Pehlevi ırkçılığının yayılmasıyla, gittikçe bu büyük uygarlık unutuldu. Çünkü Elamlar ne Sami ve ne Aryai idiler. Vildorant (uygarlık tarihi), Serpersi Sayeks, Kelman Huvar, Petroşefski ve Hanri Fild'in açıkça yazdıklarına göre Elamların dili Fin, Türk, Macar, Moğol vs dilleri gibi Ural-Altay dilleri sırasındadır. İran'da şehir, köy, el ve soydaşlık, köy hayatı ve kanun koyuculuğun biçimi ve dizgesi, kısacası bizim geleneksel uygarlığımızın kökü Elam'a dayanıyor. Elam dilinin Akamenit döneminin 3 temel dilinden biri olması ve Akamenitlerin başkentinin aynı Elamların başkenti Şuş şehrinin olması kesin olarak şunu göste-

riyor ki, Elam dili o dönemde idare ve devlet dili idi ve bu dil İslam tarihçilerinin rivayetine göre, Hicri 3. yüzyıla değin diri idi (şimdi de kısmen diridir). bu sözlerin sonucu şudur ki, bizim ülkemizde uygarlık yaratmak Elamların eliyle olmuştur ve onların 3 boyundan biri Huzilerdi. Huzistan'ın adı, bin yıllıkların karanlıklarından ışık saçan, gerçekleri arayanların yüreklerini kendine doğru çeken ve Hazar denizinin adı gibi yok olan boyun yadigarıdır...bu uygarlığın yanı sıra Guttiler, Mannalar, Kassitler (Kassiler) ve Lullubilerin de uygarlığı vardı...ve onların hepsi, tarihçilerin söylediğine göre, Asyani dilli (Orta Asya ile ilgili) ve eklemeli diller öbeğine (Ural-Altay) ait idiler."[54]

Dr.Z. Sadr bu sözleri Hizb-i Tude'nin (Tude Partisi'nin) merkezi liderlerinden ve Kaçar şehzadelerinden olan İrec İskenderi'nin 'Bin Yıllıkların Karanlığında' kitabına dayanarak yazmıştır. Z.Sadr'ın sözlerinden de anlaşılacağı üzere, İrec İskenderi'nin kitabının temel düşüncesi 'İran uygarlığı demek, Elam uygarlığı demektir' olmuştur. Gerçekleri gören, her türlü tutuculuğa yabancı olan, bağımsız düşünen ve kuşkusuz Fransa ve Avrupa kaynaklarından geniş biçimde yararlanmış olan İrec İskenderi'nin bu düşüncesi dikkate ve derin düşünmeğe değer.

Parslar doğumdan 900 yıl önce gelip Fars vilayetinde yerleştikleri günden Elam devletine bağlanmış ve ona vergi vermiştir. Parsların idari dili Elam dili olmuştur. Med kralları Pars vilayetini fethederek Parsları kendilerine bağladılar, bu kez Parslar Şuş yerine Ekbatan'a bağlanarak, Medlere vergi ve haraç vermeğe başladılar, ancak onların idari dilleri önceler olduğu gibi kaldı, çünkü, Elam dili ile Med devleti dili arasında önemli bir ayrım yoktu ve belki de aynısıydı. Demek ki, hatta Akamenitlerden sonra da Elam dili Yakındoğu bölgesinde kendi etki ve gücünü sürdürmüştür. Bu da son derece doğaldır, çünkü Akamenitlerin 220 yıllık egemenliği, Elamların 2850 yıllık egemenliği, nüfuzu, derin etkisi karşısında oldukça az ve önemsizdir. Dr. Z. Sadr şöyle söyler: "Parsların krallığı D.Ö.550. yılda başlamış ve D.Ö.330. yılda Makedonyalılar eliyle ortadan kaldırılmıştır. Büyük Akamenit imparatorluğunun ömrü 220 yıl olmuştur ki, Sind'den Mısır'a değin yayılmıştı. Bu imparatorluğun ömrü,

54 *Varlık Dergisi*, Sayı 88-1, S 102-103.

2850 yıl yaşayan Elam hükümetinin ömrü ile karşılaştırılamayacak kadar azdır, Taht-i Cemşid ve Şuş'taki Darius'un asıl sarayını yaratan Pars kavminin gelişme süreci olmamış ve Darius'un da açıkça söylediğine göre o, bu güzel eseri egemenliği altındaki uygarlıkların ustaları aracılığıyla yaratmıştır."[55]

Yani Hint-Avrupa dilli halkların, özellikle de Parsların İran'a gelmesinden çok önceler Elamlar İran'da 3000 yıla yakın egemenlik yapmış ve parlak uygarlık kurmuşlar ve onların soydaşları ve komşuları olan Gutti-Lullubi halkları da Merkezi Med ve Azerbaycan topraklarında yaşayıp uygarlık yaratmışlardır. Elam dilinin Med hükümeti döneminde idari ve genellikle yazı dili olması Med imparatorluğundan çok önceler, D.Ö.3. bin yıllıkta Merkezi Med topraklarında yaşamış Gutti-Lullubi halkları içinde de olmuştur. Bu gerçeği Elam diliyle yazılmış olan ve Silktepe'den bulunan D.Ö.3. bin yıllığa ait bir basit ticaret senet (fatura) açıkça gösteriyor. Bu sıradan tecim senet gösteriyor ki, D.Ö.3. bin yıllıkta Gutti-Lullubi halkı içinde (sonraki Med topraklarında), halk kendinin sıradan senetlerini Elam dilinde yazıyordu.

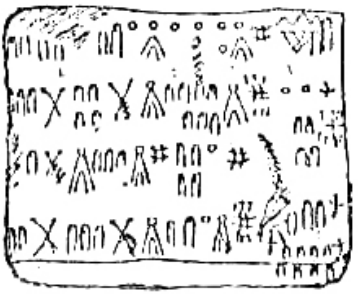

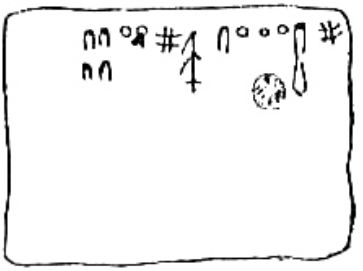

R.36)- Silktepe'den-Merkezi Med'den bulunmuş bir Elami iktisadi fatura. D.Ö.3. bin yıllık.

Parsların bölgemize gelmesinden yaklaşık 2000 yıl önceden Sümer, Akkad, Elam, Babil vs tarihinden bugünkü Hemedan ve Azerbaycan topraklarında yaşamış iki halkın adına tanık oluyo-

55 *Varlık Dergisi*, Sayı 88-1, S 104.

ruz: Gutti ve Lullubi.

Bu iki halk bugünkü Urmu Gölü'nün kuzeyi, doğusu, güneyi ve kısmen batısında (bugünkü Kürdistan'ın bir kısmı) Heşteri, Miyana, Zencan, Hemedan, Kazvin, Kum arasındaki topraklarda birbirine komşu olarak yaşamışlardı.

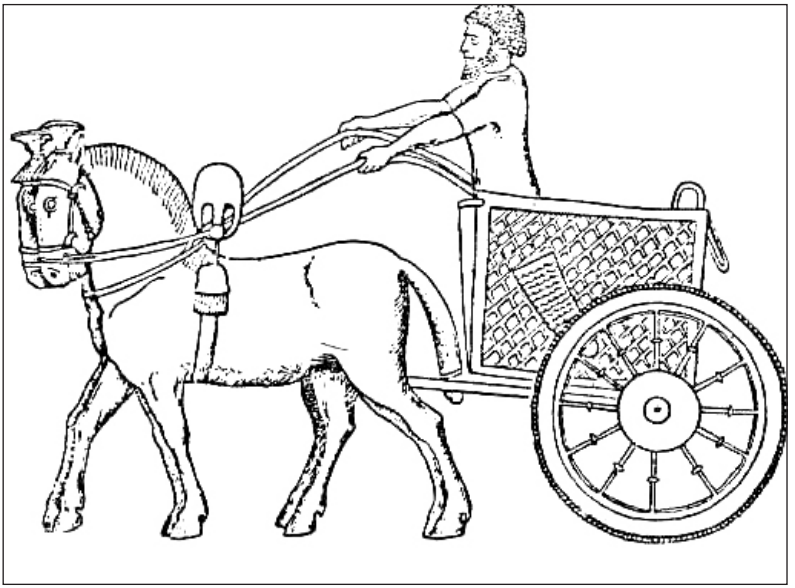

R.37)- Med arabası Nesa atları ile, İstahr-Persepolis, D.Ö.5. yüz yıllık.

Sümer ve Elamlar Kafkas'ın Derbend geçidi ile bölgemize gelmişler ve herhalde Azerbaycan'dan geçmişlerdir, onlar Azerbaycan topraklarından geçerken her birinin belli el ve obaları buralarda yurt tutup kalmış, yerli halk ile karışıp birleşerek, uzun asırlar süresinde Gutti ve Lullubi halklarını yaratmışlardır. Sonralar böyle olaylar tarihte sık sık yinelenmiştir, tarih boyu Azerbaycan Orta Asya'dan gelen Türk dilli ellerin geçidi ve yurt tutup kaldıkları ülke olmuştur. Gutti ve Lullubi halklarının Orta Asya'dan gelen Elam göçünden kalması ihtimali daha güçlüdür, çünkü, Gutti ve Lullubi ve Kassilerin dili Elam diline çok yakın olmuş ve hatta bugün, Gutti-Lullubilerin soyundan olan Medle-

rin dilini bazı bilginler Elam dili ile aynı biliyorlar ve kanıt olarak da Darius'un tabletlerindeki 3 dilden birinin Elam dilinde olduğunu gösteriyorlar ve diyorlar ki, kendini Pars ve Med kralı gösteren Darius aynı Elam dili olan Med dilinde levhalarını yazdırmıştır.

Sümer ve Elamlar 4 ve belki de 5 ve ya 6 bin yıl doğumdan önce o zamanki Türk-Altay toplumundan ayrılmış, bin yıllarca Sami halklarıyla birlikte yaşadıklarından, kuşkusuz dilleri de asıl o zamanki asıl Türk dillerinden ayrımlaşmıştır. Diğer taraftan, genel dilcilik kuralı olarak, bütün dünya dilleri gibi, Türk dili de bu kaç bin yıl süresinde çok değişmiştir.

Demek Gutti ve Lullubi halkları Merkezi Med ve Azerbaycan'ın tarihe belli olan ilk halklarıdır. Bu halklar kuşkusuz eklemeli dilli olmuşlar, çünkü o zaman Hint-Avrupalı halklar bölgemize ve İran'a geçememişlerdi, Samiler ise tarih boyu Irak'tan doğuya doğru geçememişlerdir. Dolayısıyla Gutti ve Lullubiler eklemeli dilli olmuş ve doğal olarak, onların evladı Merkezi Med halkı da eklemeli dilli olmuştur.

Lullubiler

Diakonof, eserinde Gutti ve Lullubilerle ilgili şöyle yazmıştır:

"Bugünkü İran Azerbaycanı'nda Urmu Gölü'nün doğu ve güney toprakları ve ondan daha güneyde Kazvin-Hemedan çizgisine kadarki topraklarda Asuri kaynaklarında Kutlar ve ya Kutlar-Lullubiler adıyla adlanan boylar yaşıyorlardı. Bu topraklarda Mehran dilinden de söz edilmektedir. Aynı zamanda Kızılbunda dağlarının (Kıble ve Çal dağları) kuzey bölgeleri de Manna ülkesinin bir parçasıydı."[56]

Eski Sümer, Akkad ve Hurri dillerinde günümüze ulaşan yazılar gösteriyor ki, yaklaşık 2800-2500 yıl doğumdan önce Zagros dağlarının doğu ve batı eteklerinde Lullubi ve Gutti halkları yaşamıştır. Lullu kelimesi Hurri dilinde Dağlı ve Urartu dilinde Düşman demekti. –bi ise çoğul eki olarak kullanılmıştı.

Bu iki halk Bugünkü Urmu Gölü'nün doğusu ve güneyi ve kısmen batısında ve Heşteri-Miyana-Hemedan-Kazvin-Zencan topraklarında yaşıyorlardı.

"Lullubilerin, kavim olarak, güçlü olasılıkla, Elamlara yakınlığı vardı."[57]

Lullubi halkının adıyla eski kaynaklarda D.Ö.3. bin yıllığın başlarından karşılaşıyoruz. Örn. doğumdan 2800 yıl önce Sami halklardan olan Kiş sülalesi Elamlar ve Lullubilere karşı defalarca saldırmıştır.

Lullubiler Diyala ırmağı yatağının kuzeydoğu kesimlerinden başlayarak Urmu Gölü'ne değin ve oradan doğuya Kazvin ve Kum çevrelerine ve Hemedan'a kadarki topraklarda yaşamışlardır. Akkad kaynaklarında onların adı Lullubum ve ya Lullupum ve Asuri kaynaklarında Lullume biçiminde geçmiştir. Eski tarih uzmanlarının çoğu Lullubilerin kendi dönemlerindeki halklardan olan Elamlar, Guttiler, Kassiler ve Mannalara kök ve dil bakımından oldukça yakın olduklarını kaydediyorlar. D.Ö.23. yüz yıllıkta Akkad kralı Sargon'un torunu Naram-suen (Naram-sin) yazdırdığı önemli levhasında ilk kez Lullubilere yenmesinden konuşuyor. Bu belge gösteriyor ki, o zaman Lullu-

56 Diakonof, *Med Tarihi*, S 210.

57 A.g.e, S 101.

bilerin devlet, belli kuruluşları ve orduları olmuştur, çünkü bunsuz Naram-suen kiminle savaşmıştır? Sorusu havada kalıyor.

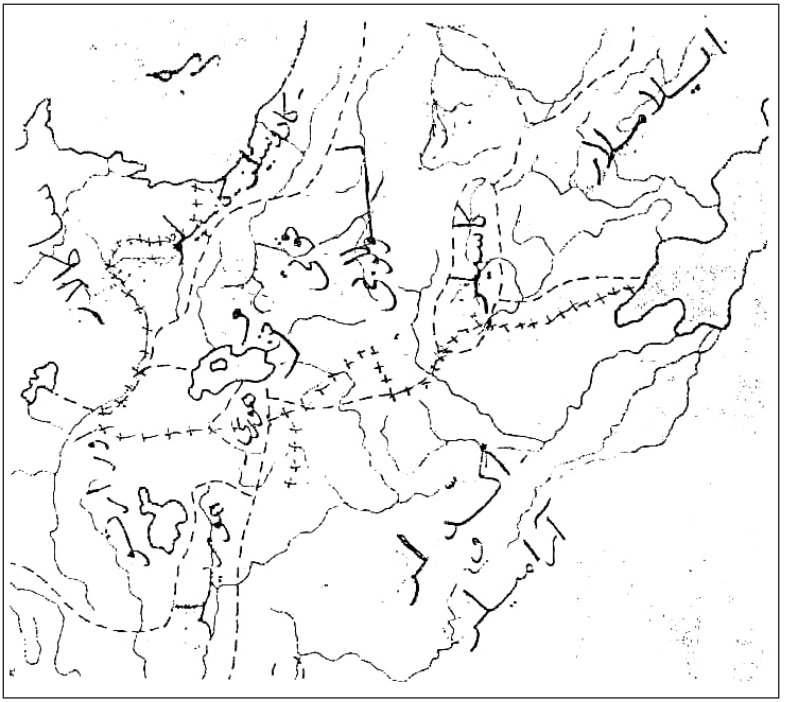

R.38)- D.Ö.1. bin yıllığın başlarında milletlerin Yakındoğu'da yerleştiği yerler.

Bahteran'ın Serpülzehab bölgesinin yakınlığında iki taşa kazınmış levha vardır ki, birini Anubanini adlı ve diğerini Tarlunni adlı Lullubi sultanları kazdırmışlardır. Bu taş levhalar Akkad dilindedir.

Anubanini levhasında Nini (İştar) ve ya Nene tanrıçasının krala uzalttığı güç simgesi olan halka dikkate değer. Akamenit ve Sasani krallarının kitabeleri ve taşa kızınmış resimlerinde bu simge geniş şekilde kullanılmıştır. Bu ise Pars kralları ve uygarlığının Lullubi uygarlığından yararlandığını gösteren bir belgedir.

R.39)- Lullubi kralı Anubanini'nin Serpülzehab'da kabartmalı taş levhası. D.Ö.3. bin yıllık.

Anubanini levhasındaki yazıların tam metni şöyledir: "Güçlü Lullubi kralı Anubanini kendi resmi ve İştar'ın (Nene) resmini Padır (Badır) dağında kazdırdı. Bu resimleri ve levhanı yok eden, Anu, Anutum, Bel, Belit, Raman, İştar, Sin ve Şemeş'in kargışı ve lanetine tutulup yok olsun.[58]

Anu adı o zamanlar iki ırmak arası halklarının inancına göre 'baş gök tanrısı' idi. Anu adı Altay'ın kuzeyinde yerleşen Anoy sıradağlarının adıyla aşağı yukarı aynıdır ve büyük olasılıkla

58 Ekber Serefraz-Behmen Firuzmend, *Med, Akamenit, Eşkani ve Sasani*, Tahran, Ş. 1373, S 15.

eski Yakındoğu'nun eklemeli dilli halkları ve ya onlardan biri bu adı, ilk vatanları bu dağların koynunda olduğu için, oradan alarak kutsallaştırmıştır.

Tarlunni levhasında yay, ok ve ok kabı ilk başta dikkati çekmektedir. Bu, Türk ellerinin İşguzlar-İskitlerden çok çok önceden, bir silah olarak, ok ve yayla tanış olduklarını gösteriyor.

R.40)-Şeyh Han'da(Irak) kayaya kazınmış Lullubi kralı Tarlunni'nin kabarık resmi. D.Ö.3. bin yıllık.

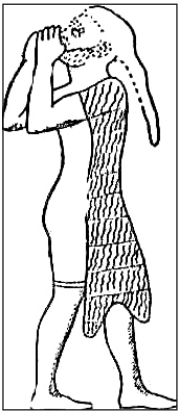

R.41)- Lullubiler. Naram-suen levhasından. D.Ö.3. bin yıllık.

Her iki levhada balta, giysi ve başlığın aynı şekilde olmasından başka, Herodot'un dediği gibi onların giyim kuşamı D.Ö.1.bin yıllıkta Manna, Batı Med ve Kassilerin giyim kuşamı ile aynı olmuştur. Başka bir ortak olan husus, her iki levhada da kralın sol ayağını düşmanın göğsüne koymasıdır.

Guttiler

Gutti halkı doğumdan 2500 yıl önce Lullubilerle aynı zamanda, onların kuzeyi ve doğusunda yaşamıştır. D.Ö.3-4. bin yıllıkların metinleri ve kitabelerinde Kuti=Gutti sözü Lullubilerin doğu, kuzey ve kısmen kuzeybatısında, yani bugünkü Güney Azerbaycan'ın önemli kesimi ve İran Kürdistanı'nın doğu kesiminde yaşayan halkın adına deniliyordu. D.Ö.1. bin yıllıkta da Urartular ve Mannalar, Medleri Kuti adlandırıyorlardı. D.Ö.23. yüz yıllıkta Akkad kralı Naram-suen Mezopotamya, Zagros ve Toros dağları vs yerleri fethettiği zamandan Guttiler tarih sahnesinde görünmeğe başlıyorlar. Daha sonra Akkad rivayetlerine göre, önceler Lullubileri yenen Akkad kralı Naram-suen ömrünün sonlarında Guttilerle savaşmış ve savaşta ölmüştür (D.Ö.2202-2201). Bu savaşlar zamanı Guttilere önderlik yapan Enridavazir olmuştur. Bu Gutti kralı, Naram-suen öldürüldükten sonra Akkadlar ve Sümerlerin topraklarına saldırmıştır. Danimarkalı Sümerolog Yakobson'a göre Enridavazir Mezopotamya'ya sızmış, Sümerlerin kutsal şehri olan Nippur'u tutmuş ve orada Akkad katiplerine bir kitabe yazdırmıştır.

Guttilerin lideri Elulumeş (krallık yılları D.Ö.2179-2173) Akkad hükümetinin zayıflamasından yararlanarak Akkadlara karşı savaşıp onları yeniyor ve Akkad hükümetini kendine bağlıyor.

Guttilerin o zamanki güçlü Akkad hükümetini yıktıktan sonra onlara egemenlikleri 91 yıl sürmüştür. Guttilerde egemenlik, o zamanın ölçülerine göre, demokratik temelde, yani seçim yoluyla olmuştur. Sonuçta hem liderlerin egemenliğinin süresi az olmuş, hem de onlar kendilerini kral adlandırmamış ve yalnız lider olmuşlardır. Akkad sultanları, uzun yıllar boyu egemenlikleri altındaki halklara ve emekçilere zulmetmiş, onları yağmalamış ve toplu idamlar uygulamışlardır. Onun için Akkad halkları ve emekçileri Akkad-Gutti savaşları döneminde Guttilere kurtaran gözüyle bakarak onları desteklemiş ve hatta onlara yardım etmişlerdir.

Guttilerde Kadınlar da ordu komutanı olabiliyorlardı.[59] Guttilerin bütün bu ulusal-sosyal karakter ve özellikleri Orta Asya Türk elleri ve boyları içinde en eski zamanlardan olan gele-

59 Girşmen, *'İran Ez Agaz Ta Eslam' (İran başlangıçtan İslam'a değin)*, S31.

nek ve göreneklerdir.

D.Ö.14. yy.'da Asuri kralı Adadnerari ile Kassi kralı Nazimarattaş arasında Araphu (bugünkü Kerkük) bölgesinde baş vermiş savaşta Kassi kralı yenilgiye uğramış ve sonuçta Asuriler Lullubilerle komşu olmuşlardır. Lullubilerle komşuluk Guttilerle de komşuluk demekti. Bundan sonra, komşuluk sonucunda Asuri kralları uzun asırlar, ard arda Gutti, Lullubi ve Manna halkları topraklarına saldırmış, var yoklarını yağmalayıp onların devlet ve hükümetlerinin biçimlenmesine engel olmuşlardır.

Kassi kralı Nazimarattaş adının sonunda olan –taş (–Aş) eki Elam, Urartu, Gutti, Lullubi ve Mannaların dilinde de olmuştur.

Gutti ve Lullubi halklarının batıdaki elleri, kuşkusuz Manna hükümetinin kurulması ve güçlenmesinde katkıları olmuştur. Bu iki halkın geriye kalan büyük kısmı yani merkezi ve doğudaki elleri, daha doğrusu Hemedan, Kum, Kaşan, Kazvin, Zencan, Taht-i Süleyman aralarındaki yerlerde, yani Merkezi Med'de yerleşen elleri ve boyları Asurilerin saldırıları sonucunda uzun asırlar devlet ve egemenlik kuramadıysalar da, yok olmadılar ve uygun fırsat kollayarak, bir kaç yüzyıl beklediler ve sonunda Asuri militarizmi zayıfladığında, birleşip ayaklanarak Med hükümetini yaratıp Asuri zulmüne son verdiler. Bunun için de bazı tarihçiler Med hükümeti ve krallarını Guttilerin kendisi ve onların devamı biliyorlar. Başka bir sözle desek, Gutti ve Lullubi halkları gelecekte kurulacak bağımsız Manna ve Med hükümetlerinin temel taşını oluşturacaklardı. Asırlar boyu sürmüş dış baskılar, talanlar ve yağmalar bu iki halkı ve onlara yakın onlarca küçük halkları birbirine yakınlaştırmış ve birleştirmiştir. Bu birleşmenin ürünü Manna hükümeti ve daha sonra güçlü Med hükümeti olmuştur.

Doğumdan 900 yıl önceden başlayarak Hint-Avrupa dilli halklar güçlü akınlar şeklinde kuzeyden, Horasan yoluyla İran ve bölgemize akmağa başlıyorlar. Yeni gelen bu halklar Elam, Gutti, Lullubi ve öbür Asyani halklarla doğudan ve güneyden komşu oluyorlar. Bu tarihten itibaren Hint-Avrupalı halklar Yakındoğu bölgesinin önemli belirleyici güçlerinden biri oluyor ve yaşam yerine iye olmak için de doğal olarak eklemeli dilli halklarla karşılaşıyor ve onları baskı altına alıyorlar.Ancak yerli halklar, yani Gutti, Lullubi ve Manna müttefiklerinin direnmesi ve

kendi vatanlarını savunması sonucunda bu yerlerden vazgeçmek zorunda kalarak, İran'ın başka başka yerlerine gidip yerleşiyorlar. Yani onlar bugünkü Azerbaycan ve Merkezi Med topraklarına nüfuz edemiyorlar ve bu yerlerin daha öncelerden de olan eklemeli dilli halkları kendi hayatları ve varlıklarını sürdürüyorlar.

Eski Sovyetler Birliği'nin bir takım tarihçileri ve İran'ın Aryacı ve tutucu tarihçilerinin çoğu Hint-Avrupa dilli ellerin bölgemize ve İran'a gelmesini D.Ö.1. bin yıllıktan çok öncelere götürüyorlar. Çağdaş İran tarihçilerinin çoğu, Avrupa bilginlerinin çoğunun tam tersine, böyle düşünüyor ve buna da hiçbir kanıt ve tarihi belge göstermiyor. Onlar D.Ö.1. bin yıllıktan önce bugünkü İran'ın batı ve merkezi topraklarında Gutti ve Lullubi elleri ve halkları uygarlığının kaç bin yıl süresinde yaratılıp sürmesini inkar ediyor ve ona asla değinmiyorlar. Onlara göre bu topraklarda uygarlığı yalnız Medler yaratmıştır ve onları da Arya soylu ve Hint-Avrupa dilli gösteriyorlar. Böyle olunca da Gutti ve Lullubi halkları ve onların kaç bin yıllık devlet, hükümet ve uygarlığı yok oluyor ve daha da önemlisi Gutti ve Lullubilerin nereye gittiği, hem de Medlerin nerden meydana geldiği sorusu bilmeceye çevriliyor. Onlar D.Ö.4-3. bin yıllıklardaki Erette uygarlığını ve Hurrileri görmezlikten geliyor ve yok sayıyorlar.

Avrupa'nın eski tarih uzmanları gösteriyorlar ki, Hint-Avrupa dilli eller D.Ö.1. bin yıllığın ilk asırlarında İran'a geldiklerinde, Merkezi Med ve Manna topraklarına nüfuz edememiş ve İran'ın başka yerlerinde yerleşmişlerdir. Dolayısıyla Medler Hint-Avrupa dilli olamazlardı. Öyleyse Medler Gutti ve Lullubilerden başka kimin evladı olabilirlerdi? Eğer Medler başka halklar ve ellerin soylarından olsalardı Gutti ve Lullubiler ne oldular, nereye gittiler? Biz D.Ö.9-8. yüz yıllıklarda Asuri tabletlerinde Guttilerin adıyla sık sık karşılaşıyoruz. Örn. D.Ö.774. yılda Asuri komutanı Şamşilu Guttilerin yaşadığı Namar şehri ve vilayetine saldırmış, döndükten sonra kendini Guttiler ve Namar şehrini yenen gibi göstermiştir. III. Tiglet-pileser D.Ö.738. yılda sürgüne gönderdiği Guttiler ve Bitsangı sakinlerinin boy adları ve Manna-Med topraklarında yaşadıkları yerlerden 7 bölgenin adını veriyor ki, bunlardan üçü –li eki ile bitmektedir: 1- İlilli. 2- Billi. 3- Sangılı. Bu ek bugün de birçok Türk halklarının dilinde,

özellikle de Azerbaycan Türkçesinde yer mensubiyeti eki ve sıfat yapma ekidir. Tiglet-pileser, yazıtlarında Merkezi Med'in doğu vilayetleri yani bugünkü Kum'un batısı, Kazvin-Zencan'ın güneyi ve Hemedan'ın kuzey topraklarının hakim ve beylerini Belalı adlandırıyor. Bu kelimede –li eki gösteriyor ki, Merkezi Med'in doğu toprakları elleri, yani Gutti ve Lullubilerin yaşadıkları Med topraklarının merkezi ve doğu kısımları ellerinin dilinde ve hatta bütün el, boy, vilayetlerinin dilinde –li mensubiyet eki, Asurilerin etkisi altında olan batı kesimlerden daha çok kullanılmıştır. Bu gerçek de Guttilerin dilinin eklemeli dil olduğunu ve bu ellerin D.Ö.8. yüz yıllığın ikinci yarısında, yani Hint-Avrupalı ellerin İran'a akın etmeğe başlamasından 160 yıl sonra Merkezi Med'de yaşayıp adları ve dillerini koruduklarını gösteriyor. Hatta Tiglet-pileser'den sonra Asuri kralı II. Sargon Manna-Med topraklarına D.Ö.715. yılda yaptığı saldırısıyla ilgili kendi tabletinde Merkezi Med yerleri ve beyliklerinin 22 krallığını Maday ve kalan yerlerin halkını Gutum (Guttiler) adlandırmıştır. Demek oluyor ki, Merkezi Med halkına hatta D.Ö.8. yüz yıllığın sonlarında da Gutti denilmiştir.

Bütün bunlara bakmayarak yine de İran tarihçileri içinde, eskimiş Aryai düşüncelerini savunanlar az değildir, bunlar Hint-Avrupa dillilerin İran'a gelmesini D.Ö.2. bin yıllığa, belki daha öncelere götürüyorlar. Örneğin İzzetullah Nigehban Marlik hazinesi eserlerine yer verdiği yapıtında Med uygarlığına ait olan Marlik hazinesi eserlerini tanıtmak ve çözümlemekle birlikte ve Orta Asya uygarlığı ile sıkı ilgili olmasına sık sık değinmekle birlikte, onları Arya soylu halklara aitmiş gibi gösteriyor ve Medleri de Aryai kaydediyor. Onun sunduğu tarihi eserler, Med hükümetinin bir parçası olan bugünkü Rudbar bölgesindeki Marliktepe'den bilimsel kazılar sonucunda bulunmuş eserlerdir. Daha çok altından ve oldukça değerli, yüksek nitelikli sanat örneği olan bu eserler D.Ö.2. bin yıllığın sonları ve D.Ö.1. bin yıllığın başlarına aittir. Eserlerin bu tarihi tamamıyla doğru ve Manna-Med uygarlığının Hasanlı, Zeve, Silk, Giyan, Hisartepe vs hazinelerinin eserlerine büsbütün uygun ve aynı uygarlığın dönemlerine aittir. "Kazı gidişinde tepeden dağınık ve düzensiz olarak 53 mezar bulunmuş ki, onların çoğunda birçok değerli eser ölü ile birlikte gömülmüştür. Bu değerli eserlerin

varlığı bu halkların sonsuz mal, servetini ve yüksek sanatlarını gösteriyor."[60]

Bu mezarlar ve onlardan bulunmuş olan değerli eserler Orta Asya'da Isıkgöl çevresinde bulunan ünlü kurgana benziyor. Onun tarihi D.Ö.6-5. yüzyıllara aittir. İzzetullah Nigehban da haklı olarak bu uygarlığın Orta Asya ile bağlılığına değinmiş, ama nedense bu uygarlığı yaratan halkları ve Elbürz'ün kuzeyinde Hazar'la Elbürz arasında, bugünkü Mazenderan yerlerinde yaşayıp uygarlık kurmuş Mard ve ya Emredleri hem de Medleri Hint-Avrupa dilli ve Arya soylu göstermiştir. O, Marlik kurganlarından bulunmuş eserlerde olan yazılarla ilgili yalnız bunu yazıyor ki: "İki silindir biçiminde olan mühürde, sınırlı kaç harften başka, kendilerinden yaklaşık hiçbir yazı ve yazılı eser ve belge bırakmayan Marlik kavimleri, görünen o ki, Hint ve İran kavimleri gurubundan olmuşlardır." Ancak sayın İzzetullah Nigehban bu konunun üzerinden atlayarak bu kaç harfin hangi alfabede olduğunu bilerek söylemiyor, çünkü bunu söylediği zaman o boyların etnik kökü belli olacak ve onları Hint-Avrupalı kavimlere bağlamak mümkün olmayacaktı. Onun gösterdiği kaç harf çivi alfabesindedir. Biz tarihten biliyoruz ki, Hint-Avrupa dilli 10 el, D.Ö.9. yüz yıllığın başlarında gelip Elamların egemenliği ve uygarlığı altında çağdaş Fars ve Kirman topraklarında yaşamağa başladıktan bir kaç asır sonra kendilerinden yazılı yazıt, hem de Elam dilinde yadigar bırakmaya başlamışlardır. Halbuki Marliktepe eserleri D.Ö.2. bin yıllığın sonları ve D.Ö.1. bin yıllığın başlarına aittir.

Kum'un doğu taraflarından, yani Merkezi Med topraklarından bulunan bir ticari senet (fatura) de çivi alfabesiyle ve Elam dilinde olmuştur.

60 İzzetullah Nigehban, *Zuruf-i Felezzi-i Marlik (Marlik'in metal kapları)*, S 14-15.

Guttilerin dili

Kuşkusuz Guttiler doğumdan 3-2 bin yıl önceki Yakındoğu bölgesinde yaşayan eklemeli dilli halklardan biri olmuş ve dil bakımından Elam, Kassi, Hurri ve Lullubi halklarının diline yakın ve aynı köklü olmuştur. Ancak Guttilerin dilinde kendine özgü ağır seslerin varlığı bazı bilginlerin Gutti dilini Kaspiler ve Albanlıların ve başka Kuzey Azerbaycan (Aran) boylarının özellikle de Uti ve Gergerlerin diline benzer ve yakın saymasına neden olmuştur. Yampolski'ye göre, Guttiler sonralar Uti, Uiti, Udi, Utin ve Udin adlanmışlardır. Demek ki, Guttilerle Albanlıların (Kuzey Azerbaycan) yakınlığı vardır. Çünkü Albanlılarda da Uti elleri olmuştur.

Babil'de egemen olan Gutti krallarının adları dikkate değer. Bu adların ilk 10-12'si asıl Gutti sözü, sonrakiler ise Akkadlaşmış ve ya Akkad adlarıdır. Birinci gurup adların bir kaçının başındaki İ– sesi ve özellikle de bir kaçının sonundaki –Uş ve ya –Aş sesi ilginçtir. Her şeyden önce birinci kralın adı önemlidir, yani İmta kelimesi. Bu ad Hunların ünlü kralı Mete'yi andırıyor. Mete kelimesi tarih boyu çeşitli Türk halkları içinde erkek adı olarak kullanılmıştır. Hatta, bizce, bu söz bir kaç bin yıl doğumdan önce Med-Mad-Madı-Maday biçimlerinde de kullanılmıştır. Bugün bu kelime Azerbaycan Türk milleti içinde de çeşitli biçimlerde kullanılmaktadır. Örn. Bostanava yakınlığında olan Kıpçak köyünde Hidağa'nın kızının adı Matı idi; Eher şehri ile Bahşayiş arasında yerleşen Kirvana köyünde orta yaşlı bir adamın adı Mete'dir; Eher yolunda Saray köyünde iki erkeğin adı Meti idi; Bostanava ile Tebriz arasında, Bostanava'ya yakın Metene adlı bir köy vardır.

Ayrıca Matan kelimesi Güney Mahalı'nda 'kök' anlamında bir de sevgi, okşama sözü olarak kullanılmaktadır. Şebisterli şair Mirze Ali Muciz bir şiirinde şöyle demektedir:

Bunu da de molla yazsın kişiye, bitir kağazı (kağıdı)
Ki, hacı başın sağ olsun, satılıp kızın cahazı (çeyizi)
Özü (kendisi) utanır, ve lakin geceler okur hicazı
Mammılı Matanım emme, başıva dolanım emme
(Mammılı Matanım hala, başına dolanım hala)[61]

61 *Muciz Divanı*, Tebriz, Ş. 1324, S 209.

Tebriz'de de Matan kelimesi kullanılmaktadır. Nitekim şair Hacı Rıza Sarraf'ın şiirinde şöyle okuyoruz:

Şirin (tatlı) su mene zeherdi (zehirdir) sensiz, Matan oğlan,
İçtirme bu zehri mene (bana), şekker satan oğlan[62]

Sözlükte ise Matan kelimesi kök, beyaz, gökçek anlamlarında kullanılmıştır.[63]

Divanü Lügati't-türk'ten de biliyoruz ki, –İm eki eski Türk dillerinde dişil cinsini gösteren ek olmuştur. Örn. Hanım, Beygim.

Bu dişil cinsini belirten eklerden biri de –an ekidir. Bey > bayan gibi. dolayısıyla Matan kelimesindeki –an eki de dişil eki sayılabilir. Mete > Matan.

Babil'de egemenlik yapmış Gutti krallarının adlarından, İmta'dan başka, özellikle de –Uş ve ya –Aş sesi ile biten kelimeler oldukça ilginçtir (İngeşuş, Yarlagaş, Elulumeş, İnimabageş gibi), çünkü, çağdaş Türk dilleri, özellikle de Azerbaycan Türkçesinde bu ek fiil ismi (yağış, gülüş, alış, veriş) ve ya isim-fiil (gelmiş, almış) olarak oldukça geniş yayılmış bir biçim bilgisi ekidir. Diakonof'tan şöyle okuyoruz: "–ş son eki D.Ö.2. bin yıllık ve 1. bin yıllığın başlarında Zagros dağlık yerlerinde yani Guttilerin asıl topraklarının coğrafi adlarında yaygın kullanıştaydı."[64]

Bu ek yalnız Zagros dağlarının doğusu ve batısında yaşayan halklar, özellikle de Guttiler ve Lullubilerin yer ve coğrafi adlarında değil, onlardan çok önceler Sümer halkı içinde, Sümercede kullanılmıştır. Örn. Lugalameş (hizmetçi) kelimesi.

Gutti krallarından olan Elulumeş, milli kahramanlık destanımız olan Kitab-i Dede Korkut eserinde de geçiyor. Bu eserin 'Kazılık Koca oğlı yegnek boyını beyan eder, Hanım hey' bölümünde, Bayındır Han Yegnek'e, kendi atasını 16 yıllık ceza evinden kurtarmak için, yardımcı yiğit verdiği zaman, onların birini şöyle tanıtıyor: 'Koşa burcdan kayın okı eglenmeyen Yağrınçıoğlı Elalmış senünle bile varsun'[65]

62 *Divan-i Sarraf*, S 48.

63 *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügati*, Bakü 1983, C 3, S 265.

64 Diakonof, *Med Tarihi*, S 107.

65 *Kitab-i Dede Korkut*, Tahran, Ş. 1358, S 151.

Bugünkü Batı Türkiye, yani Marmara denizinden Ankara hudutlarına kadar olan yerlerde büyük imparatorluk kurmuş eklemeli dilli Hitit halkının başkenti Karkmiş=Kerkmiş olmuştur. Bu kelimede kullanılan ek dikkate değer.

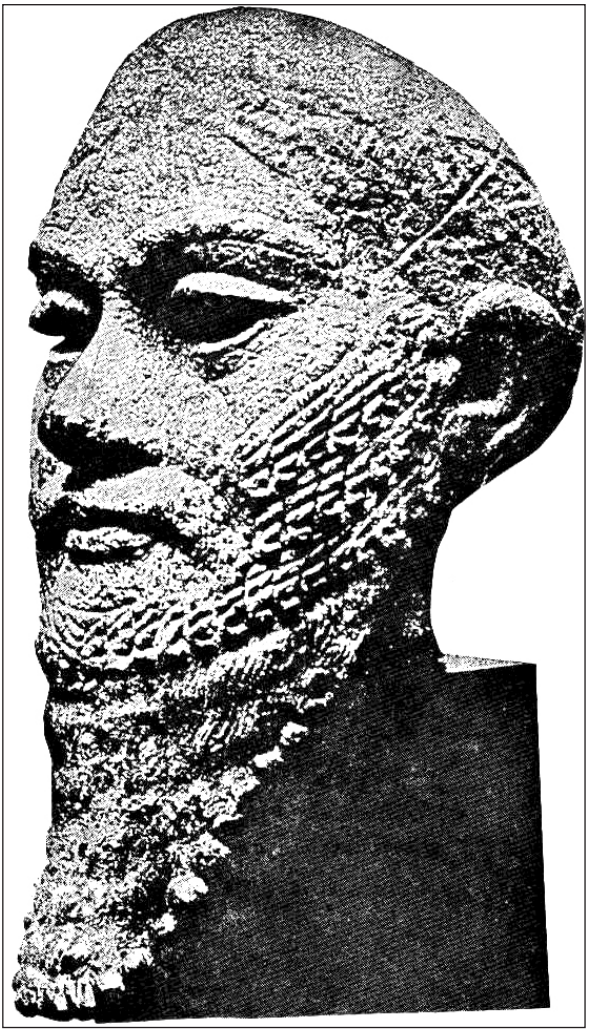

R.42)- Bir Gutti kralının başının heykeli. Tunçtan. Hemedan'dan bulunmuş. Elam sanatçılarından. D.Ö.3. bin yıllık.

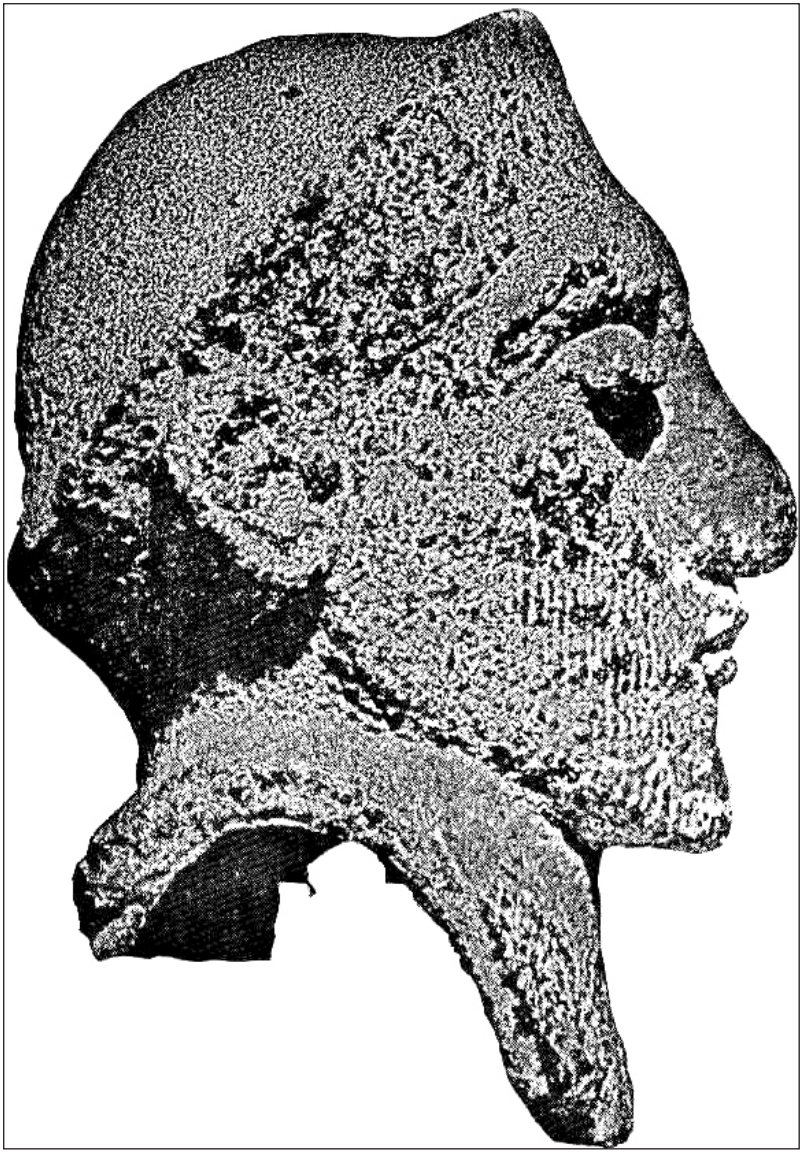

R.43)- Salmas'tan bulunmuş tunçtan baş heykeli.

Gutti kraliçesi Navar Hanımın hakimiyeti

Guttiler D.Ö.2109. yılda Babil hakimiyetinden çıkarıldıktan ve kendi vatanlarına döndükten sonra, çeşitli Babil şehirlerinin hakimleri ve kralları Guttilerin örgütlenmesini önlemek için ve onlar gelecekte bir daha Babil'e saldırmayı akıllarının ucundan bile geçirmesinler diye, hem de onların var yoğunu talanlayıp kendi hükümetleri, görkem, makam ve ordularına maddi kaynak sağlamak için birbiri ardınca onların ülkesine saldırmışlardır. Babil hakim dairelerin bu düşünceleri ve kıyıcılıklarına karşın, Gutti ve Lullubi halkları kendi vatanlarında, ne bu dönem, ne de önceler ve sonralar bağımsızlık, egemenlik ve kendi ayakları üstünde durmak düşüncesinden el çekmemişlerdir.

Melike Navar, Hammurabi'ye karşı ordu hazılamıştır. Bu olayı Yusuf Mecidzade'nin 'Tarih Ve Temeddün-i Elam' adlı eserinden okuyoruz: "D.Ö.18. yüz yıllığın ilk çeyreğinde Yakındoğu güç dengesi Babil'in yararına değişti. Bölgede yeni güç oluşma sonucunda, Marı şehrinin hakimi Zimrilim siyasi bakımdan çizgisini değiştirip Hammurabi'ye karşı Elam ile birleşti. Eşnunna hükümeti de Elam'ın yanında yer aldı. Elam'ın başka yeni müttefiklerinden biri İran Kürdistanı dağlarında, Gutti bölgesinde olan Melike Navar'dı ki, 10000 kişiden oluşan bir ordu düzeltti, diğeri Malgium (Diyala'nın Dicle'ye kavuştuğu kesimin güneyi) kralı, biri de Aşur'da yaşayan Subarların kralıydı."[66]

Bütün bunlar Gutti-Lullubi halklarının D.Ö.18. yy.'ın başlarında kendilerine özgü hükümetleri, devlet kuruluşları, orduları, kral ve beyleri olduğunu açıkça gösteriyor.

Gutti melikesi Navar Hanım'ın adıyla ilgili şunu söylemeliyiz ki, bu kelime Diyala çayı akağının kuzey kesiminde yerleşen Namar bölgesinin adına benzemektedir. Diakonof Namar ve Navar sözlerini aynı anlamda kullanmıştır. O, kendi tarihi eserinin yaklaşık 25 yerinde bu sözü Namar, Navar ve Namru şekillerinde hem de Diyala çayı akağında yerleşen ünlü bölge adı gibi kullanmıştır. Yani Navar Hanım'dan sonra onun adı bu bölgenin üstünde kalmış olabilir.

66 Yusuf Mecidzade, *Tarih Ve Temeddün-i Elam*,Tahran, Ş. 1370, S16.

Urartular

Urartuların bir halk gibi devlet ve uygarlık kurmaları D.Ö.2. bin yıllığın sonları ve 1. bin yıllığın başlarında olmuştur. Urartu halkı ve devletinin yaratıldığı yerler bugünkü Türkiye topraklarının doğu kesiminin önemli yerlerini yani Gökçegöl-Van-Erzurum ve Zagros dağları arasındaki varsayımsal bir çizgi içindeki toprakları kapsıyordu. Onun güney sınırını Van Gölü'nden doğuya ve batıya uzanan bir çizgi oluşturuyordu. Demek ki, bu hükümetin sınırları Ararat bozkırı ve Ağrı dağının doğu yamaçlarını da içine almaktaydı. Hatta Urartu hükümeti, güçlü dönemlerinde, bugünkü Makı vilayeti, Nahçıvan topraklarını ve Urmu Gölü'nün batısını da sınırları içine almıştır. Urartular Asyani halklardan ve eklemeli dilli olmuşlardır. Büyük olasılıkla Elam ve ya Hitit el birleşmeleri göçlerinden kalanlardan yaratılmışlardır. Onlar Mannalara yakın bir zamanda tarih sahnesinde görünmeğe başlamışlardır. Yeni görüşlere göre Urartular Hurrilerin bir kolunun D.Ö.2400. yılda kuzeye doğru göçünden yaratılmıştır. Urartu hükümeti kurulduğu günden güney ve güneybatı tarafından militarist Asuri hükümeti ile komşu olmuş ve onunla savaşmıştır. Onun için Asuri ve Urartu krallarından kalan taşa kazınmış 400'e yakın anıtta Urartuların adı 'Urartuyi Bianili' yazılmıştır (-li eki dikkat çekicidir). Kutsal kitaplarda bu toprakların adı Ararat yazılmıştır. Ermeniler bu adı Ağrı dağına vererek kendilerini Urartulara bağlamaya çalışıyorlardı. Herodot'un eserlerinde bu hükümetin adı Alarodi yazılmıştır. Asuri baskıları sonunda Urartular tek bir halk biçiminde birleşirler. Nihayet bu birleşmelerin sonucunda D.Ö.9. yy.'ın ilk yarısında Urartu devleti kurulur. Bu devletin başkenti bugünkü Van Gölü topraklarında yerleşmiş Tuşpa şehri olmuştur.

Yukarıda dediğimiz gibi Urartu hükümeti Ağrı dağının doğu etekleri, yani bugünkü Ermenistan'ın Gökçegölü'ne (Sevan) kadarki yerleri kapsamış ve hatta güçlü dönemlerinde, kendisinin doğu komşusu olan Manna hükümetinin bir takım yerlerini, özellikle de bugünkü Salmas, Hoy, Makı ve Karadağ'ın batı kesimi, Güney Mahalı toprakları, Karaziyaeddin, Evoğlu ve Sarab'ı ordu gücüyle, geçici olarak tutmuş ve bunlardan Salmas, Makı, Batı Karadağ, Güney, Karaziyaeddin, Evoğlu mahallarını

bir asra yakın kendi elinde tutmuştur.

Bugünkü Karaziyaeddin'e yakın, Merend-Makı yolunun ortalarında yerleşen Bestam bölgesinde, 1910. yılda Tahran'daki bir Alman büyük elçiliği işçisi aracılığıyla, bir taş yazıt bulunur. Bu yazıt Urartu kralı II. Argişti'nin oğlu II. Rusa'ya (krallığı D.Ö.685-645) aittir ki, orada II. Rusa, Haldı tapınağını (Haldı Urartuların büyük allahıydı) yaptırmak nedeniyle onu kazdırmıştır. Bu bölgeden 4 savaş kalesinin kalıntıları da yüze çıkmıştır. II. Rusa zamanında Sakalar-İşguzlar doğu ve kuzeydoğudan Urartulara karşı saldırmışlardır.

Bu yazıtların biri de Karadağ'da Verzgan'ın 5 km. doğusunda, Segindil köyünün 2 km.'liğindeki Zağı adlı dağda bulunmuştur ki, I. Argişti'nin oğlu II. Sarduri'ye (saltanatı D.Ö.753-733) aittir. II. Sarduri Salmas'ın güneydoğusunda olan Ulhu şehrinde Sarduri-hurda kalesini yaptırmıştır.

Alman bilimsel kurulun bulduğu yazılı taş anıtlarından biri de Sarab'ın Razlık bölgesinde, Sarab'ın 12 km. kuzeyinde yerleşen Zağan adlı dağda kayaya kazınmış levhadır. Urartuların Sarab çevresinde Karadağ vadisinde yerleşen Neştban köyünde de bir taş yazıtı bulunup okunmuştur.

Urartu krallarına ait eserlerin bir kısmı da bugünkü Koşaçay (adı Miyandoab'a değiştirilmiş!) çevrelerinden bulunmuştur. Bunlardan biri Koşaçay'ın 19 km. batısında yerleşen Taştepe köyündedir.

Üşneviye ile Rüvanduz arasında yerleşen dağ boğazından bulunan Keleşin adlı taş direği Urartu ve Asuri dillerinde yazılmış iki dilli kitabedir. Eser Urmu Müzesi'ndedir.

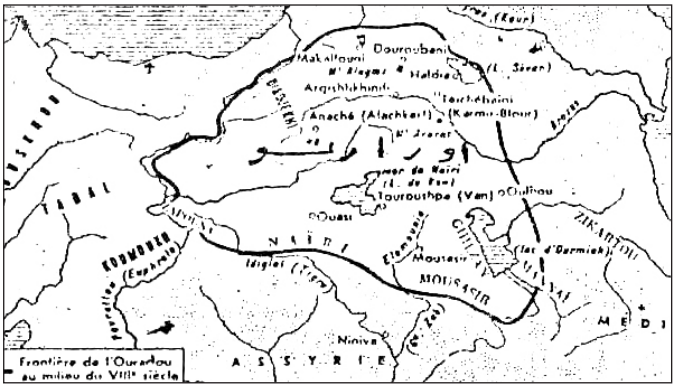

R.44)- Urartu hükümetinin en güçlü dönemi toprakları.

III. Rusa'dan sonra Urartuların adı tarihte bir daha görünmüyor. D.Ö.585. yıldan sonra batıdan gelen Hint-Avrupalı halklardan olan Ermeniler Urartuları baskı altına alıyorlar. Bu baskı sonunda Urartu ellerinin belli kesimleri Zagros dağlarına yerleşiyor, bir kısmı bu dağları aşarak kendi soydaşları olan Manna-Medler ülkesine geliyor, bazıları ise Ermeniler içinde eriyorlar. Urartu ellerinin bir kısmı Akamenit zamanına değin kendi yerlerinde yaşıyorlardı.

Kimerlerin ve Asurilerin saldırısı Urartu devletini tamamıyla zayıflatıyor. Ermenilerin baskısı sonunda D.Ö.2. yüz yıllıkta Ermeni hükümeti kurulur. Kürtlerin adına ise tarihte ancak D.Ö.4. yüz yıllıkta rastlıyoruz.

Urartuların uygarlığı ve dili

Asurilerle Urartu kralları D.Ö.9-8. yüz yıllıklarda birbiri ardınca bugünkü Güney Azerbaycan, Manna ve Med topraklarına talan edici ve yıkıcı akınlar düzenlemişlerdir. Oldukça acımasız, kan döken ve yıkıp yakan Asuriler genellikle yağmalayıp, çalıp çapıp gitmişler, ancak Urartular o zamanki Azerbaycan'ın işgal ettikleri bazı yerlerinde, özellikle de Salmas, Güney Mahalı, Karadağ'ın batısı, Makı çevresi vs yerlerinde bir asra yakın kalmış ve hükümet etmiş ve bu yerlerde ciddi bayındırlık işlerine, şehirler yapmak, kanallar kazmak, barajlar yapmak, pınarlar,

bağlar ve ormanlar yaratmağa çok önem vermiş ve çok yararlı işler görmüşlerdir.

Urartuların yaptırdıkları en büyük şehirlerden biri Mesesir (Musasir) şehri olmuştur ki, bu şehir Urartuların başkentlerinden sonra ikinci büyük uygarlık ve dini merkezleri idi ve onların Haldı adlanan allahlarının tapınağı bu şehirdeydi. Musasir şehrinde olan tarihi binalar ve tapınakların binası ve kuruluşları sonralar Yunan binalarının mimarlık temeli olmuştur. İran'da Taht-i Cemşid ve genellikle Akamenit binaları ciddi şekilde bu binalardan etkilenmiştir. Bildiğimiz gibi Aryalar bu asırlarda bölgemize gelmiş, güney ve doğu taraflarında Manna hükümeti ve Gutti-Lullubileri baskı altına alarak Merkezi Med ve o günkü Azerbaycan'ı ele geçirmeğe çalışmışlar, ancak bir süre sonra, onların belli bir kısmı bugünkü İran'ın Fars bölgesinde yerleşip sonralar orada büyük imparatorluk kurmuş ve Taht-i Cemşid gibi sarayların yapımında Urartu binalarının mimarlığından yararlanmışlardır. Bu etki genel uygarlık etkisidir. Demek ki, Aryalar Urartu ve o zamanki Azerbaycan uygarlığı ve mimarlığından ciddi biçimde yararlanmışlar, hatta onların ilk mimarlık abidelerinin eski Azerbaycan mimarlığı temelinde yaratıldığını söyleyebiliriz. Bazı tarihçiler bu savı ileri sürüyorlar ki, o zamalar Urmu Gölü'nün batısında olan Parsua bölgesinin halkı Aryai olmuş ve sonralar oradan güneye, Fars vilayetine gitmişler. Bu, doğru görüş değildir, çünkü Diakonof'un da haklı olarak savunduğu gibi, Parsua'nın yer ve kişi adları asla Aryai değildir. Bundan başka, Parsua Urmu Gölü'nün batısında değil, oradan çok güneyde, Hemedan'ın batısında olmuştur.[67]

Urartular Orta Asya'dan gelen bütün halklar gibi çeşitli tanrılara inanıyorlarmış. Bu allahların en büyüğü Haldı idi ki, devlet ve savaş tanrısıymış. Haldı'nın tapınağı Musasir şehrindeydi. Urartular Asyani halklardan ve eklemeli dilli olmuşlardır. Tarihçilere göre Urartuların dili yaşadıkları topraklarda olan Hurri halkının diliyle söz varlığı ve dil bilgisi bakımından yakınlığı vardı. Urartular önceler hiyeroglifi kullanmışlar, ancak sonralar D.Ö.9. yüz yıllıklardan başlayarak, temeli Sümerlerce atılmış olan çivi yazısını kolaylaştırıp kullanmışlar, onu kendi dillerinin

67 Diakonof, *Med Tarihi*, S 194, 210.

ses bilgisi ve ses kuruluşuna uygunlaştırarak, kendine özgü çivi alfabe yaratıp bütün abidelerini o alfabeyle yazmışlardır.

Urartu hükümeti kalıtımsal krallık sülalesi aracılığıyla yönetiliyordu, ancak vilayet ve eyaletlerin yerli kralları ve beyleri, merkeze uymak koşuluyla, kendi egemenliklerini sürdürüyorlardı. Bu yerli nispi bağımsızlık ve özerklik eski Orta Asya'dan gelen halklardan kalma bir sosyal yönetim ilkesiydi.

Ararat: Bugün Ermenistan ve Türkiye arasında yerleşen dağ, eski zamanlardan Masis ve Türkler tarafından Ağrı dağı adlanmıştır. Arya soyundan olan Ermeniler bugün vatanları olan yerlere gelmeden önce bu topraklarda Turanlı, eklemeli dilli Urartu=Urartı=Urarzu halkı yaşıyordu ki, Ermenilerin gelmesinden önce bu yerlerde güçlü devlet kurmuşlardır. Ermeniler önceler bu hükümeti kendilerinin ilk hükümeti sayıp onun adını Ağrı dağına vererek sonsuzlaştırmak ve Urartuları kendilerine bağlamak istediler. Ancak daha sonralar Urartuların eklemeli dilli olduğu bilimsel açıdan belli olduktan sonra, Ermeniler kendilerini Urartulara bağlamaktan vazgeçtiler, ancak Ağrı dağını Ararat adlandırmağa devam ediyorlar, halbuki Ağrı (Masis) dağının Ararat adlandırılmasına hiçbir bilimsel temel ve dayanak yoktur.

Serderi: Serderi şehri çağdaş Güney Azerbaycan'ın şehirlerinden biridir. Urartu kralı II. Sarduri Manna topraklarına saldırmış, burada birçok savaş kalesi yaptırmıştır. Bu savaş kalelerinden biri, kuşkusuz, bugünkü Salmas'ın güneydoğusunda olan Ulhu şehrinin savunma kalesi Sarduri-hurda olmuştur. Bu kalelerin biri de Tamrakis (Tebriz) gibi önemli merkezi güney tarafından korumak için, Sehend'in batı eteklerinde yapılan savaş kalesi olmuştur ki, onu yaptıran kral Sarduri'nin adıyla adlandırılmış ve zaman geçtikçe bugünkü Serderi şekline dönüşmüştür.

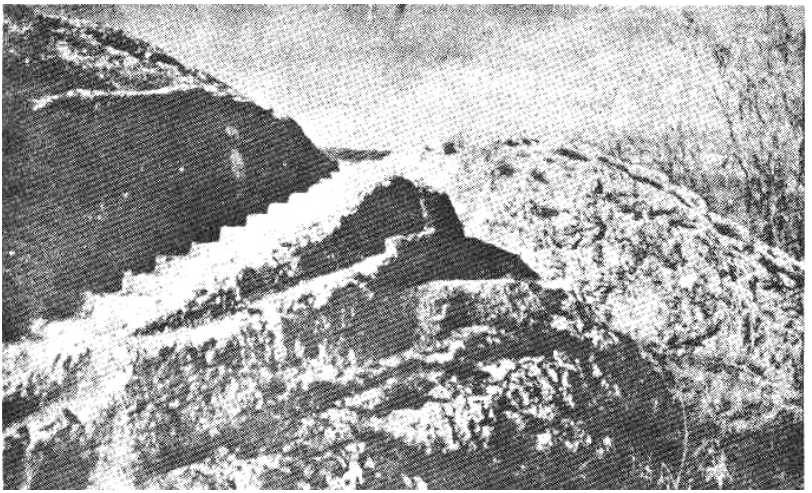

R.45)- Makı yakınlığında bir Urartu kalesinin taş merdivenleri.

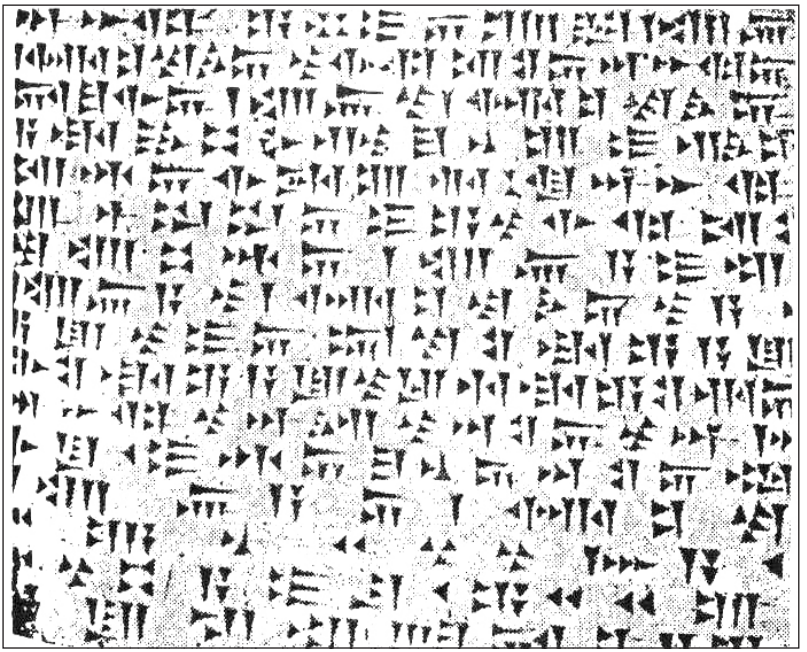

R.46)- Bestam'da Urartu levhasının metni.

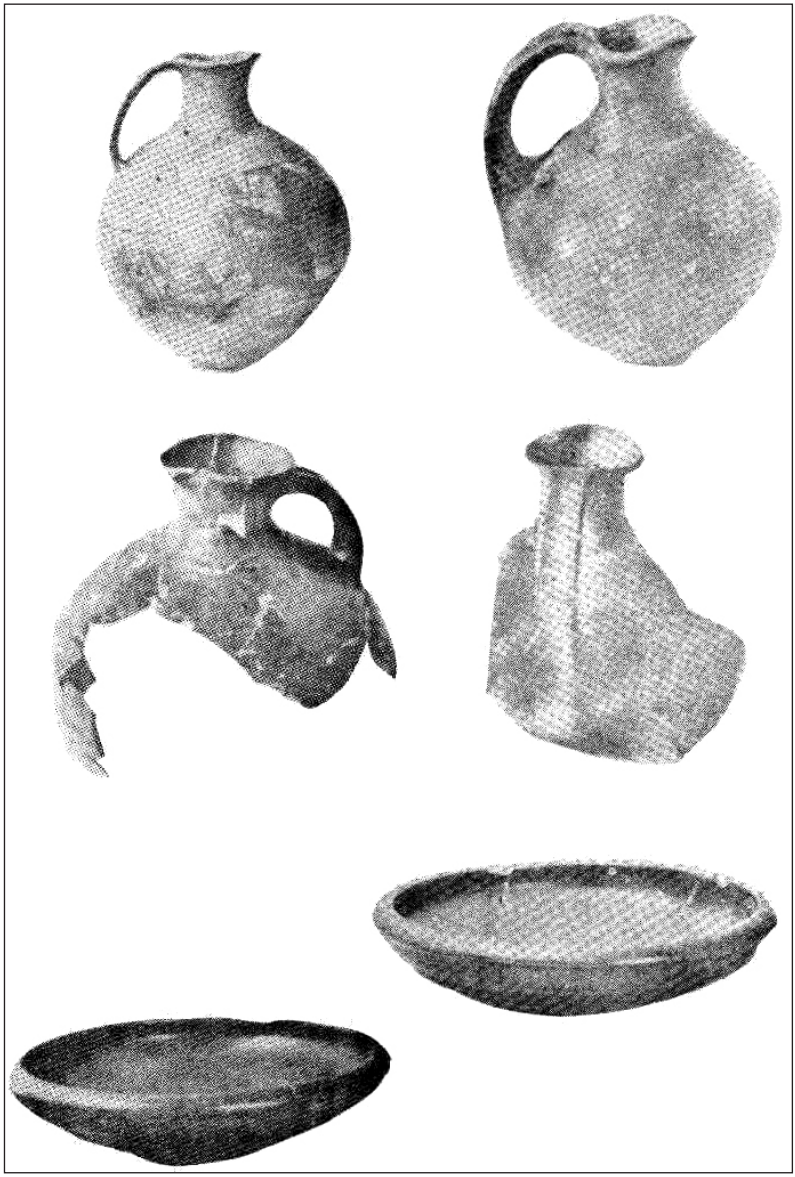

R.47)- Bestam'dan bulunan çanak çömlek kaplar.

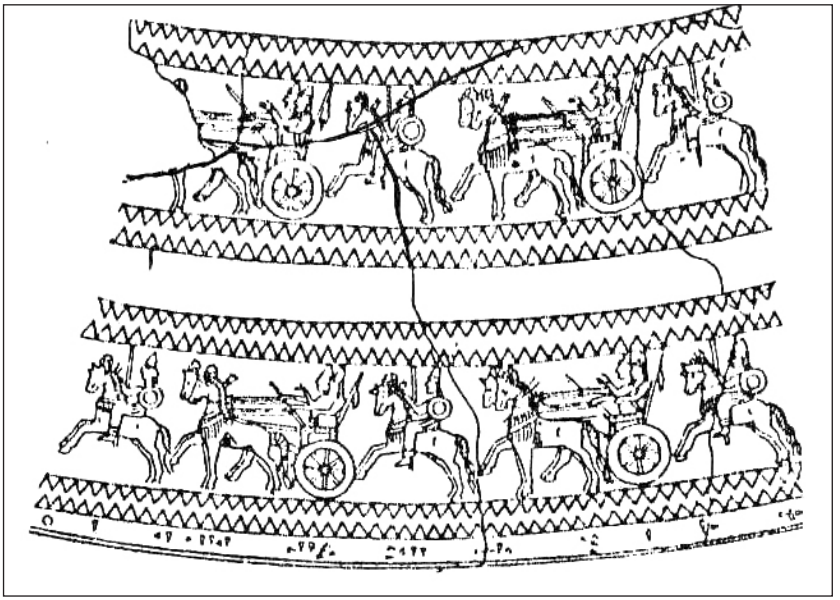

R.48)- I. Argişti'nin başlığında çizilmiş Urartu savaşçıları. D.Ö.9. yy.

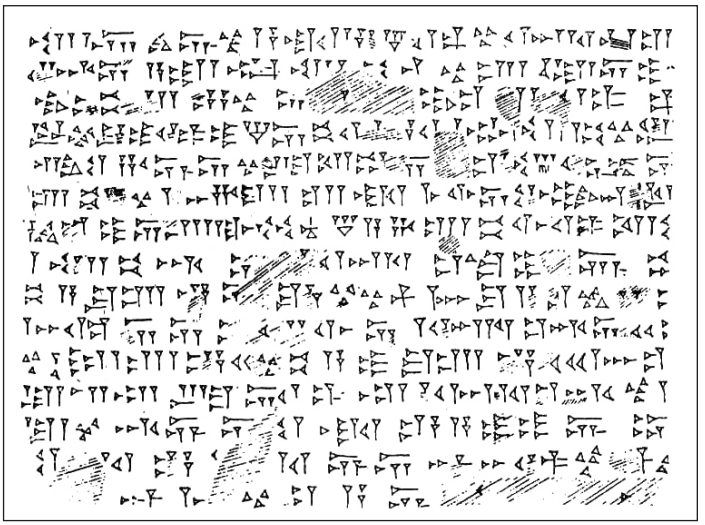

R.49)- Razlık levhasının metni.

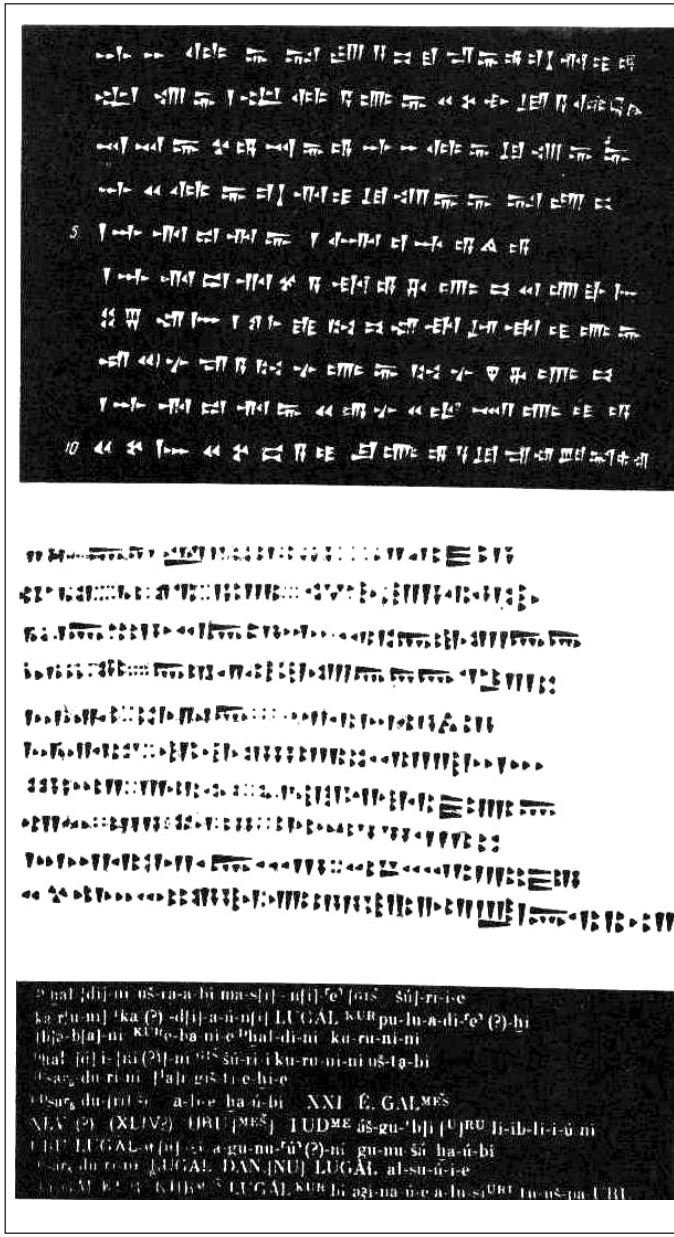

R.50)- Segindil'de Urartu taş kazması ve onun okunuşu.

R.51)- Marağa'nın Leylan adlı yerinden bulunmuş aslan başı nakışlı şey.

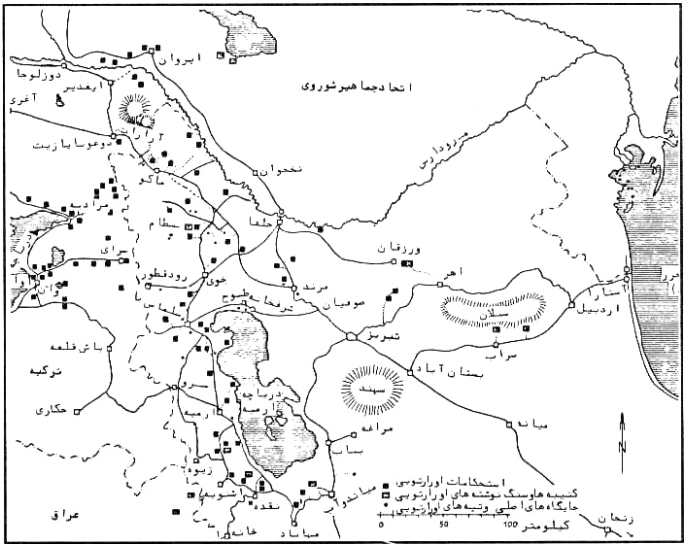

R.52)- Güney Azerbaycan'da Urartu kaleleri, şehirleri ve eserlerinin haritası.

R.53)- Zeve'den bulunan altın kemerin resimleri.

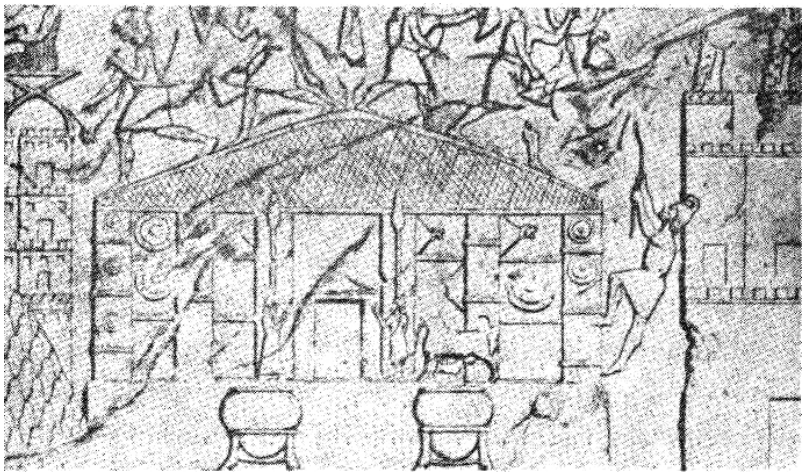

R.54)- Musasir şehri ve tapınağı (bir Asuri kabarık resminden).

Mannalar (küçük beyliklerin birleşmesi. D.Ö.10-8. Yüz yıllıklarda)

Manna hükümeti Gutti, Lullubi, Hurri ve genellikle D.Ö. bin yıllıklarda Azerbaycan-Hemedan topraklarında olan el ve obaların varislerinden biriydi. Görünen o ki, Manna kelimesi söylediğimiz dönemlerde aynı toprakların belli bölgesinde, Urmu Gölü kıyıları ve çevresinde yaşayan bir elin adı ile ilgili olmuştur. Eski Asuri, Yahudi kaynaklarında Munna, Manna adları hatta Ermiya-yi Nebi kitabında Meni ülkesinin adı geçmiştir. Eski tarih uzmanlarına göre bunların hepsi aynı Manna ülkesi olmuştur. Bu tarihi gerçeklere göre tarihçi bilginler Manna halkının ilk biçimlenmeğe başlama tarihini D.Ö.3. bin yıllığın sonları ve D.Ö.2. bin yıllığın başları olarak biliyorlar. D.Ö.19. yy.'dan başlayarak çeşitli halklar toplanıp Manna hükümetinin temelini oluşturuyorlar. Bu tarihte, hatta ondan çok öncelerden bile Babil, Akkad, Kassi ve Elamların Gutti-Lullubi topraklarına ara sıra saldırısı bu halkları zorunlu olarak birleşmeğe itmiş ve kuşkusuz baskı sonucunda küçük yerli birleşmeler yaratılıp sonraki Manna ve Med birleşmelerinin ilkin temelleri oluşmuştur. Bu birleşme D.Ö.10-9. yüz yıllıklar ve ondan önceki Asuri ve Urartu hükümetlerinin Lullubi-Gutti topraklarına olan ardı arkası kesilmez baskınlarının ürünüydü.

Şunu bir daha söyleyelim ki, bu dönemlerin asıl tarihi şimdilik Azerbaycan toprakları altında yatmaktadır.Manna hükümetinin tarihte tanınmamasının önemli nedenlerinden biri onların arazisinde arkeoloji işlerin yapılmaması ve araştırmaların olmamasıdır.

Eski Sovyet tarihçilerinin yazdığına göre Manna hükümetinin merkezi, başkenti bugünkü Cığatı çayı akağının merkezlerinde yerleşmiştir.[68] Sözü geçen asırlarda Manna hükümeti toprakları hem dış işgalcılar tarafından parçalanmış, hem de içeride birliğin olmaması ve eski el gelenekleri dolayısıyla onlarca yerel ve küçük beylikler ve krallıklara parçalanmıştı. Bütün bu çeşitli küçük krallıklar ve beylikler etnik bakımdan aynı ve dil bakımdan birbirine çok yakın ve kimi zaman aynıydılar. Örn. Zikertu (yak-

68 *Tarih-i İran Ez Zeman-i Bastan Ta Emruz (İran tarihi eski zamandan bugüne değin)*, 6 Sovyet yazarı, Çeviren: Keyhüsrev Keşaverzi,Tahran Ş.1359, S 49.

laşık bugünkü Miyana-Erdebil bölgesi) halkının diliyle Mannaların dili aynı ve ya lehçe ölçüsünde ayrımlaşıyorlardı, bunun için de Zikertuluların Asurilerin yanına gönderdikleri temsilciler, Manna dilmaçları aracılığıyla Asurilerle konuşuyorlardı.

"Bugünkü İran Azerbaycanı ve Kürdistanı bölgelerinin dili D.Ö.9. yy.'dan D.Ö.7. yy.'a değin Hint-Avrupa dilli olmamış ve o yerlerin sakinleri olmuş olan Gutti, Lullubilerin dili ve onlara benzer dillerde konuşurlardı."[69] Başka deyişle, çeşitli lehçelerde konuşsalar da, dilleri eklemeli ve birbirine yakındı.

Bizce bugün ve son zamanlarda Urmu Gölü'nün güney, güneybatı ve güneydoğu topraklarından bulunan şeyler, Urmu Gölü'nün doğusunda yerleşen Peröster ve Ahırcan köylerinin batısında sarı taştan olan aslan heykeli bu dönemler ve ya Med dönemine aittir, ne yazık ki bu eserlerin hepsi yok olmuş ve çoğu da Avrupa ve Amerika müzelerindedir. Yine de Mamağan'la Urmu Gölü'nün arasında yerleşen Govurkızı bölgesi, Tufargan (adı Azerşehr'e değiştirilmiş!) çevrelerinde olan bazı eski yerler, Urmu Gölü'nün kuzeyinde olan Güney Mahalı'ndaki Kül tepeleri, Manna ve Med döneminden kalan birçok tarihi eser ve bilgiyi kendi koynunda saklamaktadır.

Asurilerin sürekli saldırıları

Doğumdan 1400 yıl önceden Asuri devleti belli aralarla Lullubi ve Gutti topraklarına saldırıp yağmalıyor, yıkıp yakıyor, malı, serveti talanlıyor ve insanları tutsak edip köleliğe götürüyordu. Asurilerin bu saldırılardan amacı servet talanlamak, tutsak almak, hem de belli yerli devlet örgütlenmelerinin önünü almaktan ibaretti.

Sultanlığı D.Ö.911-890. yıllarında olan Asuri kralı Adadnerari Manna hükümetinin güney kesimlerine ordu çıkarıp Urmu Gölü'nün batı kesimlerine değin yağmaladı ve yaktı. D.Ö.885. yılda Asuri kralı II. Tukulti-ninurta Manna topraklarına (Nairi'ye) saldırıp yağmaladı. Ondan sonra Asuri kralı olan II. Aşurnasirapal D.Ö.883,881,880. yıllarda üç kez Manna topraklarına saldırıp yağmaladı, elde ettiği serveti topladı, insanlarını tutsak alıp götürdü ve her yeri yıkıp yaktı. Onun ilk saldırısı oldukça yıkıcıydı.

69 Diakonof, *Med Tarihi*, S 146.

Bunun için de D.Ö.881. yıl saldırısında Lullubi ve Guttiler, Dagar bölgesinin Nasiku yani lideri olan Nuradad adlı şahsın önderliği altında direnmek kararına vardılar. Nuradad bütün Zamua halkını çevresine toplayıp hisar ve savaş alanı yaratarak savaşa hazırladı, ancak Asuri kralı onların hazırlıklarını bitirmelerine fırsat vermedi ve Zamua'nın merkezine saldırıp onları kendine tabi ederek halka ağır haraç ve vergiler bağladı. Zamua'yı tutup kendilerine üs yaptıktan sonra, Asuriler Doğu Med toprakları ve Hazar gölüne ulaşmağa can atarak, hızlı ve aşırı saldırılara el attılar. Asuri kralı III. Selmenser (krallığı D.Ö.859-824), Zamua'da Nikdiara (Mektiara) adlı şahsın topraklarına yürüdü. III. Selmenser, D.Ö.842. yılda Namar'da alevlenen ayaklanmayı boğdu. O, D.Ö.834. yılda Namar'a saldırdı, sonra Diyala çayının yukarı akağında, Mannanın güneyinde yerleşen Parsua'nın 27 kralından vergi aldı.

Bazı tarihçiler Parsua'yı (Parşua) Urmu Gölü'nün güneydoğusuna yerleştirdikten başka, şunu gösteriyorlar ki, bu Parsualılar D.Ö.9-8. yy.'da buradan 600 km. dağlık yolları geçtikten sonra Fars vilayetine gitmişler. Ancak Parsua vilayeti Urmu Gölü'nün güneydoğusunda değil, Diyala çayı akağının ortaları ve güney kesiminde yani Namar'ın kuzeydoğu topraklarında yerleşmiştir. Parsua, yan ve sınır anlamında olmuş ve Pars=Pers kelimesiyle hiçbir ilgisi olmamıştır yani bunlarla Farsların hiçbir ilgisi yoktur, ikincisi, onların Fars'a göçmesiyle ilgili hiçbir tarihi belge ve kanıt yoktur. Daha önemlisi Parsualıların yer ve kişi adları asla Hint-Avrupa dilleri sözlerinden ve kökünden değildir.

Urartu kralı İşpuini (D.Ö.825-810) Asurilerin iç didişme ve anlaşmazlıklarından yararlanarak Van ile Urmu Gölü arasındaki Musasir ve onun güneydoğusunda-Urmu Gölü'nün batısında yerleşen Gilzan bölgelerini tutup kendi topraklarına kattı. Ondan sonra onun oğlu Menva (D.Ö.810-778) da defalarca Urmu Gölü'nün güney ve güneydoğusuna saldırdı. Urartu hükümetinin bu saldırısı uzun sürmedi, çünkü Asuri kralı V. Şamşi-adad (D.Ö.824-810) kendi iç çatışmalarına son vererek, D.Ö.823. yılda, doğuya doğru, Urartu hükümetine karşı saldırıp Manna topraklarına girdi. O, Mesi ve Manna köylerini ateşe verdi ve insanlarını da kılıçtan geçirdi. Daha sonra Kızılbunda (Kıble dağı) topraklarına yöneldi, ancak bu toprakların lideri Pirişatı Asurilere

karşı direnmek ve onlarla savaşmak kararına vardı. Pirişatı Kızılbundalıları kendi kalesi olan Uraş'a topladı, ancak Asurilerin mancınık ve kale duvarı yıkan aletleri vardı. Asuriler Uraş kalesi ve onun çevresindeki kaleleri aldılar ve savaşta 600 asker öldü ve Piriştani dahil 1200 kişi tutsak düştüler. Kızılbunda'nın Engur adlı başka bir önderi Asuri kralına tabi oldu. V. Şamşi-adad Engur'un Sibar adlı kalesinde bir levha kazdırdı. Sibar kalesinin adı Sabir=Savir adlı Türk elinden kalma addır. Demek ki, Sabir-Savir eli doğumdan bir kaç bin yıl önce olmuş ve kendi adını kaleye vermiştir. Subarlar D.Ö.19. yüzyılda Suriye'de egemenlik kurmuşlardır. Asurilerin bu saldırıları sırasında bu yerlerin birçok lideri çaresiz kalarak Asuri kralına hediyeler sunmuşlardır. Bu kişi ve yer adlarına baktığımızda (Asurilerin tabletlerinden) şunu görüyoruz ki, adların ikinci bölümleri –i ve ya –li ekiyle (addan ad yapma eki) bitmiştir, ancak –i eki daha sonralar kullanımdan kalkmış ve –li eki yaygınlık kazanmıştır. Bu adların bazılarında (Sıraşma-babarudi, Şuma-kinuki gibi) –ma eki (fiilden ad yapma eki), bazılarında ise (Amahar-harmaşantı, Zenzardimamı, Ammaş-kinkıştilenzahi gibi) –ar ve –aş eki (fiilden ad yapma eki) ilgi çekicidir.

Sonraki Asuri kralı III. Adadnerari ve onun annesi Semiramis'in D.Ö.834. yılda Merkezi Med'e karşı saldırıları 46 yıl sürmüştür.

Urartuların ve gene de Asurilerin saldırıları

Bilindiği gibi Asuri hükümetinin başkenti Dicle ırmağı akağının orta bölgesinde, bugünkü Musul şehrinin azacık kuzeyinde idi. Urartu hükümeti toprakları Asuri imparatorluğunun kuzeyinde idi ve Asuriler doğuya doğru yürüyüşlerinde Urartularla karşılaşıyorlardı. Örn. III. Adadnerari ve asıl hükümdar olan onun annesi Semiramis D.Ö.807, 806. yıllarda iki kez Manna topraklarında Urartu kralı Menva ile savaşmıştır. Menva'dan sonra Urartu kralı I. Argişti Manna toprakları, Hemedan çevresi, Diyala yatağı ve Urmu yakınlarına saldırılar düzenlemiş ve bunları Horhor adlı ünlü yıllığında kaydetmiştir. I. Argişti, D.Ö.773-771, 769, 768. yıllardaki Manna'ya karşı yıkıcı yürüyüşleri ve de onun yerini tutan II. Sarduri'nin D.Ö.750. yılların başlarında iki

kez Manna'ya saldırması Mannaları yenilgiye uğratıp kendine bağlayamadı. Bu yıllarda Manna'nın akıllıca hareket eden lideri İranzu Asurilerle ittifak yapmıştır. Demek ki, II. Sarduri'nin saldırısı zamanı Mannalar Asurilerle birleşmiş, III. Tiglet-pileser'in D.Ö.744. yılda Med topraklarında Urartulara karşı saldırısı, üstelik Asurilerin D.Ö.743. yılda Urartulara vurdukları son darbe, Mannalara yardım etmiştir. Bunun için de D.Ö.743. yılda Urartular yenildikten sonra, onların Manna'ya karşı saldırıları durdu, bu ise Manna'nın daha da güçlenmesi, gelişmesi ve bölgede güçlü devletler sırasına girmesine neden oldu.

İranzu kelimesi Er+yanzı kelimelerinin birleşimidir. Yanzı kelimesi Kassi halkı içinde saltanat ve krallık lakabı olarak geniş kullanılmıştır. Bu söz başkan, önder, kral anlamında Kassilerden başka, aynı dönemlerde Kassilerin komşusu Namar, Bithamban ve Allaberia toprakları, yani Urmu Gölü'nün güney toprakları ve de Van Gölü'nün güneyi olan Hubuşkiye yerlerinin halkları içinde aynı anlamda kullanılmıştır. Adlarını verdiğimiz bu toprakların temel kısmı Gutti ve Lullubilerin yaşadıkları yerlerden olmuştur, yani bu söz Gutti ve Lullubi halkları içinde de yaygın olarak kullanılmıştır. Er kelimesi ise yiğit ve kahraman anlamında olup tarih boyu Alp-er-tonga, Alp-arslan gibi Türk adlarında saygı öneki olarak sıkça kullanılmıştır. Eryanzı zamanla İranzı ve İranzu biçimine dönüşmüştür.

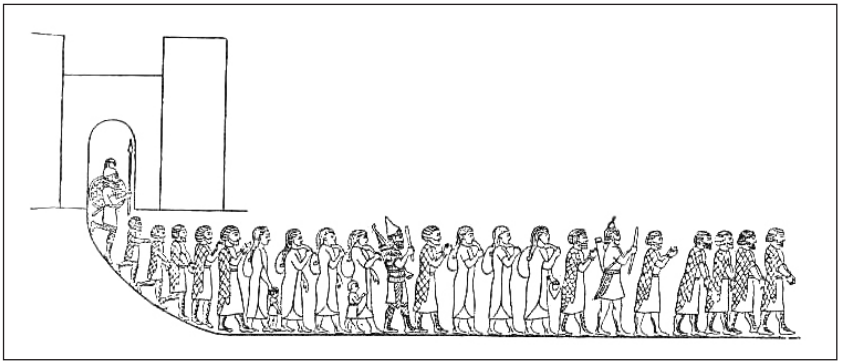

R.55)- Manna-Med halkının Asuriler tarafından zorla göçürülmesi, Nineva duvar resimlerinden, D.Ö.7. yüz yıllık.

Asuri hükümetinin Manna topraklarına ikinci dönem saldırısı doğumdan 744 yıl önce güçlü ve tedbirli Asuri kralı III. Tiglet-pileser tarafından Namar yerlerine başladı. O, Namar'ı tuttuktan sonra Parsua şehri yani Güney Zamua'ya doğru yola çıktı. Parsua'nın kralı Tonaku (Efrasiyab'ın asıl adı Tonga ile aynı köktendir) adlı bir kişiydi. Asuriler Parsua'nın Bitzatti beyliğinin kralı Kaki ve Bitsangı beyliğinin kralı Mitaki'yi (Mete=Maday=Mad=Med adıyla aynı köklüdür) tutsak ettiler.

III. Tiglet-pileser D.Ö.738. yılda yine de Manna topraklarına saldırıp kendi yazdığına göre Guttileri tutsak etti ve bunlardan bazılarını sürgüne gönderdi. Bu sürgüne gönderilen ellerde İlilli, Billi ve Sangılı gibi –li eki ile biten adlar da bulunmaktadır. III. Tiglet-pileser yine de bir yıl sonra, doğumdan 737 yıl önce Manna topraklarına saldırıp bugünkü Miyana, Zencan ve Kazvin kesimlerine girdi. O, bütün Med topraklarını geçip bugünkü Tahran'ın doğusu Kum tarafında Tuz Çölü'ne ulaştı. Görünüyor ki, III. Tiglet-pileser, gelecek Med hükümetinin güney ve doğu topraklarını tutmuş, ancak Manna hükümetinin topraklarına dokunmamıştır. Demek ki, ya bu zamanlar Manna hükümeti güçlü olmuş ve Asuri kralı onunla karşılaşmak istememiş, ya da III. Tiglet-pileser'le Mannaların arasında belli bir anlaşma olmuştur. III. Tiglet-pileser'in yazıtlarında Med'in doğu hakimleri genel Belalı kelimesiyle gösterilmiştir. Onun saldırısıyla ilgili yazılarından belli olan coğrafi adlar bugünkü Kazvin'den batıya doğru eklemeli ve oradan doğuya tarafki adlar hem eklemeli, hem de Hint-Avrupalıdır. Doğu kısmındaki yer adlarında Elami sözlere de rastlıyoruz, yani Elam'ın bu taraflarda nüfuzu derin olmuştur. Demek oluyor ki, Hint-Avrupalı halklar İran'a geldikten yaklaşık iki asır sonra, bugünkü Tahran ve Kum'un doğusunda yerleşmiş, ancak oradan batıya doğru, Merkezi Med topraklarına girememiş ve bu yerlerde önceler olduğu gibi eklemeli dilliler yani Gutti ve Lullubiler yaşamışlardır.

III. Tiglet-pileser'den sonra Asuri kralı olan II. Sargon, D.Ö.715. yılda Med topraklarının yerli krallarından en önemlisi ve Herodot'un da değindiği Diuk= Diauku'yu tutsak ederek Suriye'ye sürgün etti. Diuk Manna hükümetine bağlı olmuş ve ounun nesli, Med hükümetinin kurulması ve sürdürülmesinde büyük rol oynamıştır. Onun toprakları Cığatı ırmağı, Kızılbunda

(Kıble dağı) ve Kızılözen ırmağının kuzeyi yani Kızılözen ırmağı yatağının başlandığı yerden kuzeye doğru, bugünkü Rudbar ve Hazar denizine doğru olan yerler olmuştur. Büyük olasılıkla Elbürz dağlarıyla Hazar arasındaki Kelardeşt beyliği gibi beylikler, Emred halkı vs Diuk'a bağlıymışlar. Marliktepe'den bulunan oldukça değerli ve D.Ö.10-7. yüz yıllıklara ait eserler, büyük olasılıkla, Diuk ve onun krallık dönemi ailesine, onun babaları ve ailelerine bağlı olan beylikler ve krallıkların eserleri, başka sözle, Merkezi Med uygarlığına ait olan eserlerdir.

II. Sargon zamanında Manna hükümeti ve onun lideri İranzu daha çok Asurilere yakınlık gösteriyordu, kuşkusuz, bunun nedeni Urartuların bir takım Manna topraklarını işgal etmesiydi. Asuri hükümeti de Urartulara karşı Manna'yla iş birliği yapmaya olumlu yaklaştı. İranzu, Manna hakimiyken o zamanki Azerbaycan topraklarında olan beyliklerin en önemlileri bunlardan ibaretti: Bugünkü Marağa bölgesinde Uişdiş beyliği, Bugünkü Miyana-Erdebil aralarında Zikertu beyliği, Kızılözen yatağının yukarı kısımlarında Andia beyliği ve büyük olasılıkla Kızılözen vadisinin kuzey kısmında Diuk beyliği. Manna topraklarında bunun gibi beylikler çoktu, bunlar görünüşte Manna'ya bağlı olsalar da, gerçekte iç işlerinde özgür ve yarı bağımsızlardı. Bu durum bütün Orta Asya ellerinde olduğu gibi bütün Azerbaycan'da en eski dönemlerden hüküm sürmüştür.

İranzu'nun ölümünden (D.Ö.717. yılda) sonra oğlu Aza onun yerini tuttu. Aza, Asuri kralı II. Sargon'la birleşti, bunun için de Manna hükümetine bağlı olan Diuk, Urartulardan yana olan Zikertu bölgesi beyi Mettatti, Andia beyi Telusina ve Uişdiş kralı Bagdatu yani Merkezi Med topraklarının önemli beylikleri Aza'ya karşı ayaklandılar, onu tutup öldürdüler ve ölüsünü Uaüş dağına (bugünkü Sehend) attılar. Asuri kralı ise müdahale etti ve ordusuyla Zagros dağını geçerek Bagdatu'yu tutup öldürdü ve derisini yüzdürüp Mannalara sergiletti ve İranzu'nun ikinci oğlu Ullusunu'yu tahta çıkarıp Manna kralı yaptı. D.Ö.719-715. yıllarda militarist Asuri imparatorluğu Med topraklarının en doğu kesimleri, yani bugünkü Tahran-Rey topraklarını da alarak, Manna hükümetinden ayırıp kendi topraklarına katmıştır. II. Sargon, Merkezi Med'in güneyine doğru saldırılarını sürdürüp Har-har (Azerbaycan topraklarında olan Gerger adıyla il-

gilidir) kalesini de aldı.

Asuriler, III. Tiglet-pileser ve II. Sargon aracılığıyla alınan Med topraklarını 5 eyalete bölmüşlerdir:1- Zamua 2- Parsua 3- Bithamban 4- Kişesu 5- Har-har.

Urartu kralı I. Rusa, Asurilerle birleşen Manna kralı Ullusunu'yu cezalandırmak için ona karşı saldırdı. II. Sargon'un yıllıkları gösteriyor ki, Urartu kralı I. Rusa D.Ö.716. yılda Manna'nın 22 kalesini tutmuş ve Diuk'u Manna'dan ayrılmağa teşvik etmiştir. II. Sargon D.Ö.715. yılda bu kaleleri geri alıp Asuri topraklarına kattı ve bir yıl sonra bunları Ullusunu'ya geri verdi. I. Rusa ile Diuk arasında olan ilişkilerden haber alan II. Sargon daha sonra Diuk'a karşı ordu göndererek, onu ailesiyle birlikte Suriye'nin Hamat vilayetine sürgün etti. Bazı tarihçilerin belirttiğine göre Suriye'ye sürgün olan bu Diuk aynı Herodot'un kendi tarih kitabında gösterdiği Diuks'tur.[70] Galiba Hiştiriti aynı Diuk'un sürgünden vatanı Med'e dönmüş olan oğludur.

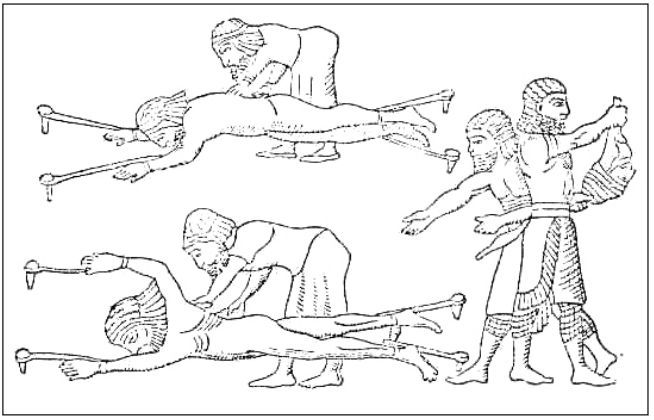

R.56)- Asurilere karşı olan liderlerin cezalandırılması, Nineva duvar resimlerinden, D.Ö.7. yüz yıllık.

70 Rahim Reisniya, *Azerbaycan Der Seyr-i Tarih (tarih sürecinde Azerbaycan)*, C 1, S 202.

D.Ö.715. yılda Asurilere bağlanmış Har-har eyaletinde Asurilere karşı büyük ayaklanma oldu. Bu ayaklanma Med boyları birliği tarafından olmuş ve Ellipi beyliği tarafından yardım almıştı. Bu ayaklanma Bithamban ve Namar vilayetlerine de yayılmıştı. Bizce, Ellipi beyliğinin Merkezi Med beylerine yardım edip desteklemesi Elam hükümetiyle ilgili olmuştur. Ellipi beyliği Med'in en güney topraklarında yerleşmiş ve Elam'a komşu idi. Büyük olasılıkla, Elam hükümeti Ellipi beyini Med-Manna beyliklerine yardım etmeğe teşvik etmiştir. Merkezi Med halkının bağımsızlık elde etmek için yaptığı bu bilinçli ayaklanma, hem Med beyleri, hem de geniş halk kitleleri tarafından desteklendiği için, Asuri orduları onu tamamıyla ezip yok edemediler. Asurilerin Mannalarla Medleri birbirinden ayırıp iki parça ve millet gibi göstermeğe çalışması, Med halkının direnmesi sonucunda başarıya ulaşmadı. Mannalar ve Medlerin hepsi tek bir halkın, Gutti-Lullubilerin soylarından idiler. II. Sargon Manna-Med topraklarına D.Ö.715. yılda yaptığı saldırısıyla ilgili kendi tabletinde Med birliğinin 22 beyliğini Maday ve Med'in kalan yerlerinin halkını Gutum (Guttiler) adlandırmıştır. Demek oluyor ki, o zamanlarda da bu yerlerin halkına Gutti denilmiştir.

D.Ö.715. yılda I. Rusa, Uişdiş (Bugünkü Marağa bölgesi) topraklarını tutmuştu ve onun beyi olan Bagdatu Asurilere vergi vermiyordu, üstelik Zikertu ve Andia beylikleri de Asurilere baş eğmiyorlardı. Buna göre de II. Sargon D.Ö.714. yılda, görünüşte bu iki kralı tabi etmek için ordu sevk etti. Aslında Ullusunu, Urartu hükümetini Manna topraklarından çıkartmak amacıyla II. Sargon'u kullanmak için onunla birleşmişti. Ullusunu, II. Sargon'dan Urartu hükümetine karşı ordu göndermesini istemişti. II. Sargon da Ullusunu'nun isteğine olumlu yanıt vermişti. Ullusunu atası İranzu gibi derin politikacı ve vatanının yararına siyasette rol oynamayı bilen kişi olmuştur. O, kendi halkı için ve bağımsız devlet kurmak amacıyla Asurilerle birleşmiş ve onların yararına birçok iş yapmıştır. II. Sargon, düşmanı aldatmak için Manna'nın güneydoğu taraflarına, Zikertu'ya doğru yöneldi ve Zikertu beylerinden olan Mettatti'nin Aukane bölgesine girdi. Mettatti, Uaşdirikka (Bugünkü Büzgüş Dağı) dağında saklandı. II. Sargon'un Hazar'a yakın Zikertu bölgesine girmesini öğrenen I. Rusa, ivedilikle onu arkadan yakalayıp dağıtmak için takip

etti. II. Sargon, Zikertu'nun 13 kalesini talan edip yıktıktan sonra birdenbire hareket yönünü değiştirip batıya doğru, Urartu'nun tuttuğu Manna'nın Uişdiş vilayetine yöneldi (D.Ö.714. yılda). Yani II. Sargon, I. Rusa'yı aldatmak ve tuzağa düşürmek için Urartu'nun tuttuğu Manna toprakları yani kuzeye doğru değil, Merkezi Med topraklarına yani doğuya doğru gitmiştir. II. Sargon, kendi casusu aracılığıyla I. Rusa'nın Asurilerin ardından gelmesi ve yaklaşmasını bilince, geriye, batıya doğru dönerek Urartu ordularıyla Uaüş (Sehend) dağının eteğinde karşılaşıp I. Rusa'yı ağır bir yenilgiye uğratmıştır. Böylelikle I. Rusa'ya çaldığı galebe ile II. Sargon, Ullusunu'ya verdiği sözü yerine getirmiş oldu. Manna yönetimi bu bilinç ve siyasete, halkı ise bu milli bilince sahip olduğundan dolayı bu olaylardan sonra Manna hükümeti bir takım küçük Manna ve Med beyliklerini de birleştirip, bölgenin saygın ve önemli devlet ve hükümetlerinden birine ve Med hükümetinin temeline çevrildi. Böylelikle yüz yıldan beri Urartu hükümeti tarafından işgal olunmuş toprakların Manna hükümetine geri verilmesine uygun ortam hazırlanmağa başlandı. II. Sargon, ilk önce Üşkaya kalesini tuttu. (Bugünkü Üskü şehri olan bu kaleyi II. Sarduri, Subi yani Bugünkü Sofiyan bölgesini aldığı zaman yaptırmıştı). Asuri orduları Tarui-Tamrakis (Bugünkü Tebriz) kalelerini de tutup her iki kalenin duvarlarını yıkıp yerle bir ettiler. Daha sonra II. Sargon, bu bölgede Urartuların temel merkezi olan Ulhu şehrini tuttu. Kuşkusuz Ulhu şehrinin binaları, sarayları ve genellikle yapılarındaki mimarlık, beceri, sanat ve genellikle uygarlık, Musasir ve Tuşpa şehrinde olduğu gibi, sonraki Yunan, Rum, İran Akamenitleri ve genellikle Hint-Avrupalı halklar için en önemli yararlanma ve esin kaynağı olmuştur. Bu yüksek uygarlık ocağı Asuriler tarafından vahşicesine yağmalanmış, yakılıp yok olmuştur. Asuriler, genel kuralları üzere bütün köyleri, bağları, verimli tarlaları, su kanallarını, otlakları, sulama tesislerini ve genellikle uygarlık belirtilerini yağmalayıp, yıkıp yaktıktan sonra Zagros sıradağlarındaki Arsabia ve Ertia dağlarının arasında olan bugünkü Gotur geçidinden aşarak Urartu topraklarına girdiler. Yerli halk eski geleneklerine göre belli tepelerde ateş yakarak Asurilerin gelmesini birbirine haber veriyor, buna göre de onların bazısı çoluk çocuğunu ve olabildiğince taşınabilir eşyasını alıp dağlara ve mağa-

ralara sığınıyordu. II. Sargon bu seferinde Tuşpa'yı fethedemedi ve kendi yurduna döndü, ancak bir kaç ay sonra Musasir şehrini tutup yıktı ve bu haberi duyan Urartu kralı kendini öldürdü. Bu saldırılar sonunda Urartu hükümeti Zagros dağlarının doğusunda, bugünkü İran Azerbaycanı topraklarında tuttuğu toprakları bırakıp, Zagros dağlarının batısına, kendi yurtlarına çekildiler. Asuri imparatorluğunun başkenti Manna'dan uzaktı ve Urartu onların arasındaydı. Asurilerin Manna'dan uzaklığı ve Urartu hükümetinin Zagros dağlarının batısında yüz yıldan beri elde ettiği egemenlik ve nüfuzun Asuriler tarafından kırılıp ortadan kalkması Manna hükümetinin güçlenmesine sebep oldu. D.Ö.714. yıla değin Manna kralı Ullusunu iki kez Asuri hükümetine vergi, haraç ve hediyeler vermiştir, ancak bir yıl ondan sonra Manna hükümetinin Asurilere haraç ve hediye vermesine dair hiçbir bilgi yoktur. Hatta Asuri kaynakları gösteriyor ki, bu zaman Manna hükümeti Asuri sınırlarına baskınlar da yapmıştır. Bu olaylar II. Sargon'un yeni saldırısına neden oldu.

II. Sargon, D.Ö.713. yılda bir daha Merkezi Med topraklarına saldırdı. Onun Ellipi tarafından kuzeye-Merkezi Med topraklarına gittiği tahmin edilmektedir. Ellipi çağdaş Hemedan'nın-Merkezi Med'in güneyi ve Loristan'ın kuzeydoğusunda yerleşirdi. Med ve Merkezi Med'in en güney vilayetiydi.

D.Ö.708. yılda Asurilerden yana olan Ellipi kralı Talta ölür, onun oğulları egemenliği ele almak için birbiriyle çarpışırlar. Bunların biri Elam yanlısı idi ve Elam kralı Şutruk-nahunte (D.Ö.716-699) onu destekledi. Elam'a karşı olan öbür kardeş Asuri hükümetine sığındı. Birinci kardeş Elam'dan yardım istedi ve Elam kralı da yardımını esirgemedi. Ancak daha güçlü olan Asuri kuvvetleri onlara sığınmış olan kardeşi hükümetin başına getirip Ellipi beyliğini kendi kuklalarına çevirdiler. Ancak halk ve bazı beyler Talta'nın Üvey kardeşi ve Elamların yandaşı olan Nibe'nin çevresine toplanarak, Asurilere karşı direniş göstermeğe başladılar. Onun için Asuri hükümeti D.Ö.706. yılda Ellipi halkı, beyleri, Nibe ve Med ülkesine saldırı düzenledi. Savaşta Nibe yenildi ve bir Asuri ordusu onun Kalesine yerleştirildi.

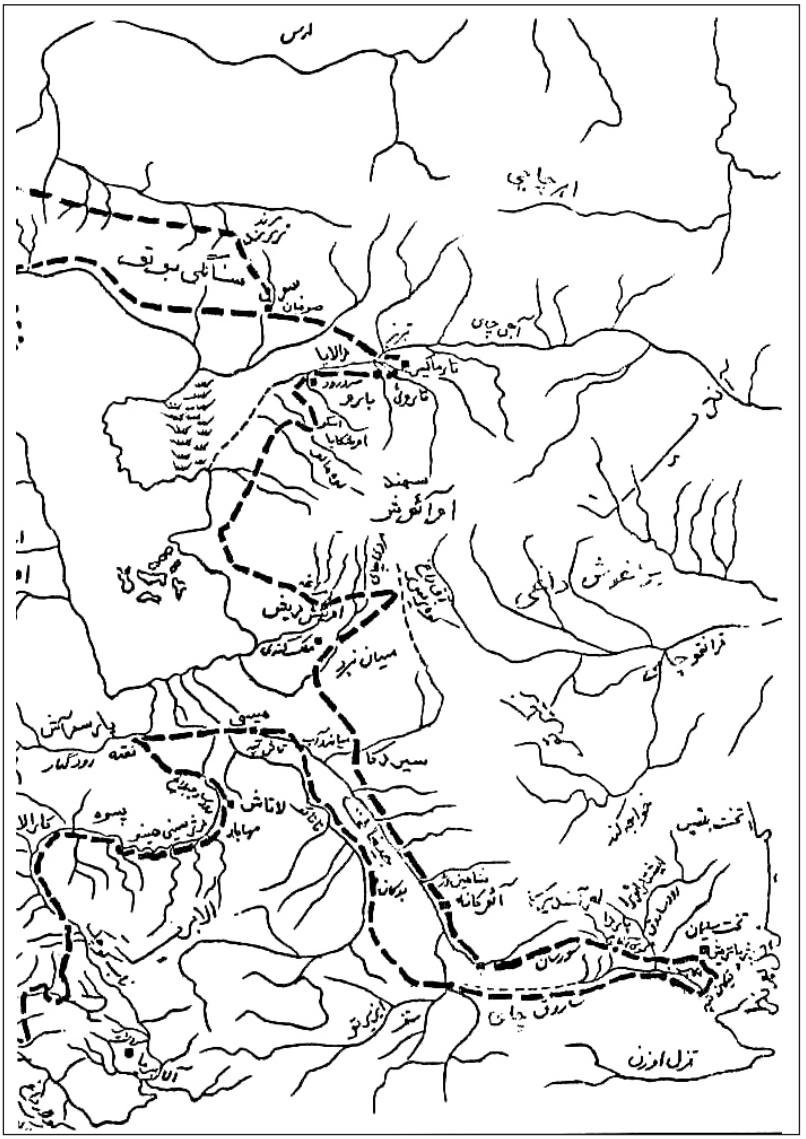

R.57)- II. Sargon'un D.Ö.714. yıl yürüyüşünün hareket çizgisi.

II. Sargon, D.Ö.705. yılda Asuri ordularıyla Med topraklarına saldırdı. Ancak bu kez Ellipi'ye yakın Kilman kalesi (Bu kalenin sakinlerini Kulum yazmışlar) savaşçılarıyla savaşırken öldürüldü. II. Sargon, Asuri krallarının en güçlü ve tedbirli siyasetçilerinden biriydi. O, Medlerin kritik yerlerini alıp Asuri eyaletleri yaparak, oralara Asuri hakimleri, memurları ve orduları yerleştirirdi.

R.58)- Asuri orduları düşman kalesini kuşatmış, Nineva'nın Asuri kabarık resimlerinden, D.Ö.7. yy.

Asuri kralı Senaharib, üç yıl kral olduktan sonra, yani D.Ö.702. yılda Ellipi'nin üzerine yürüdü. Bu saldırının ilk amacı Kassilere çok yakın olan ve dağlarda yaşayan göçebe Yasubikallayan (–an eski Türk dillerinde çoğul ekidir)'ları ezmekti. Yasubikallayanlar soy, kök ve dil bakımından Kassilere çok yakındılar, yani eklemeli dilliydiler, dolayısıyla da Elamlara da yakındılar.

R.59)- Asuri çivi yazısından örnek, Senaharib yıllığından, D.Ö.7. yy.

Manna hükümetinin sosyal ve devlet kuruluşu

Tarihi belgelere göre Mannalar tarım ve hayvancılıkla uğraşmışlardır. Manna topraklarında meyve ve üzüm bağları ve genellikle bağ, buğday, arpa vs yetiştirmek geniş yayılmıştı. Bazı tarihçiler Tevrat kitabında adı geçen Minnit buğdayının Manna buğdayı olduğunu düşünüyorlar. Gerçekten de Manna'nın buğdayı ünlü idi ve bugün de Azerbaycan, buğday merkezidir.

İnsanlarda özgürlük, sıkıştırma ve baskının olmayışı Manna devlet kuruluşunun temel özelliklerinden olmuştur. Örn. Manna halkı diktatör bir liderlerine (Aza) karşı ayağa kalkmıştır, halbuki böyle bir durum o zamanki komşu devletlerde görünmemiştir. Bu durum ilkel demokratik ilkelerle yönetimin sonucudur.[71] Demek ki, Manna liderleri, ülkeyi diktatörlük ilkesi yönetimiyle değil, kişisel düşünce ve istekleri doğrultusunda değil, şura ve konsey temelinde yönetiyorlardı, liderlik, aksakallar konseyi elinde olmuş ve bu konsey, liderin gücünü sınırlamıştır. Bu konseyin üyeleri, yerli başkanlar, aksakalların önde gelenleri ve seçkinleri, yerli hakimler, kralın yakınları ve çevresinde olan insanlardan seçilirdi. Bu ilkel demokratik durum Orta Asya'dan gelme ve eklemeli dilli eller, halklar, boylar, el birleşmeleri ve toplumların hepsinde değişmez sosyal durum ve geniş halk tarafından mutlaka uyulan ve uygulanan bir özellik olmuştur. Hitit imparatorluğu toplumunda da aynı durum olmuştur. Onların danışma meclisi Pankus adlanmıştır.[72] Manna hükümetinde ülke, boylar temelinde çeşitli eyaletlere bölünürdü, yani eyaletin hakimleri kabile başkanı olurdu, bunlar merkeze bağlı olmak ve vergi vermekle birlikte, bir çeşit özerk olup kendi iç işlerinde serbest olurlardı. Bu eyaletlerin (Uişdiş, Surikaş ve Arsianşi eyaletleri gibi) her birinin başında Asuri kaynakların diliyle Şaknu hakim olup orayı yönetirdi. Böyle bir sosyal yönetim ilkeleri şunu gösteriyor ki, Mannaların içinde kölelik dizgesi, komşu devletlerde olduğu gibi, olmamış ve zaten bunun için de maddi, coğrafi, iktisadi ve sosyal koşullar ve temeller olmamıştır.

71 Diakonof, *Med Tarihi*, S 166.

72 Diakonof, *Med Tarihi*, S 496.

Mannaların yazı, dil, musiki, edebiyat, din ve sanatı

Yazı: Mannaların kendilerine özgü çivi alfabeleri olmuştur, büyük olasılıkla, aynı Elam alfabesini kullanmışlardır. Çünkü bu dönemde Yakındoğu'nun bütün eklemeli dilli halklarının alfabesi çivi olmuştur.

Dil: Aynı köklülükten dolayı Manna-Medlerle Urartuların uygarlığı oldukça birbirine yakındı. (Zeve, Hasanlı ve Göktepe'den bulunan Manna-Med tarihi eserler bunu gösterir). Diğer yandan Manna-Gutti-Lullubilerin Kassiler ve Elamlarla yakınlığı ve etnik kök birliği olduğu için, kuşkusuz, onların uygarlığı Manna-Med uygarlığını etkilemiştir. Asuri kralı Asarhaddon zamanı, D.Ö.673. yıl Med elleri ayaklanmasında İşguz ve Kimerlerden önce ve çok, Manna halkı ve devleti ve onların kralı Akseri, kendi soydaşları olan Medlerle birleşmiş ve onlarla omuz omuza Asurilere karşı savaşmışlardır. Mannaların dili, eklemeli olduğu için, Hurri, Gutti, Lullubi, Kassi ve Elam diline yakın ve onlarla aynı kökten olmuştur. Bu halkların hepsinin resmi ve edebi dili Elam dili olmuştur. Manna diliyle çağdaş Azerbaycan Türkçesinin aynı köklü olmasıyla ilgili bir kaç örnek verecek olursak:

1. Sümercede olduğu gibi, Mannacada da ata yerine ada deniliyordu. Bugün Azerbaycan'ın bazı köylerinde de ada kullanılmaktadır.
2. Elamcada olduğu gibi, Mannacada (Şuma Han gibi) ve çağdaş Azerbaycan Türkçesinde de Han kelimesi aynı anlamda (bir unvan) kullanılır.
3. Çağdaş Azerbaycan Türkçesinde olduğu gibi, Mannacada da –taş eki kullanılırdı (Şimut-vartaş, Lila-ir-taş, Untaş-kal, Bataş gibi).
4. çağdaş Azerbaycan Türklerinde kişi adı olarak kullanılan Atila, Mannalarda da olmuştur (Hurp-atila gibi)
5. Çağdaş Azerbaycan Türkçesinde olduğu gibi, Mannacada da üş ve kaya kelimesi üç ve büyük taş anlamında kullanılmıştır, Üşkaya gibi (Bugünkü Üskü şehri).
6. At kelimesi bazı eski Manna kelimelerinde göze çarpıyor. At-tarkitta, At-kalşu, At-kalsu gibi.[73]

73 Rahim Reisniya, *Azerbaycan Der Seyr-i Tarih (tarih sürecinde Azerbaycan)*,

Musiki: Zeve hazinesinden bulunan kadeh üzerinde çizilen ozanın çaldığı musiki aleti bugünkü Türk tarı, aşık sazı, Kazak tamburası şeklindedir. Ayrıca, bu musiki aleti bugünkü Türk elleri ozanlarının sazlarını çaldıkları gibi, döşlerine basılarak çalınırdı. Bu resim, ozan sazlarının Türk elleri içinde oldukça eski dönemlerden, doğumdan kaç bin yıl önceden olduğunu gösteriyor. Demek ki, ozan sazı ve onun çalma tarzı Mannalarda da Türklerdeki gibi olmuştur. Manna ozanı çalarken, kuşkusuz sazını sözle süsler ve halk şiirinden ve maniden (bayatıdan) yararlanırdı. Alp Er Tonga (aynı Efrasiyab'dır, D.Ö.8-7. yy.'da yaşamıştır.)'nın ölümüyle ilgili halk tarafından söylenen sağu ve ya ağıtlar (bayatılar) günümüze değin ulaşmıştır.[74]

Edebiyat: Sümerlerin çeşitli tabletleri, destanları, kahramanlık destanları vs'sinin çevrilip yayılması ve elimizde bulunan örnekleri, Manna-Medlerin de ulu dedeleri olan bu eklemeli dilli halk içinde şiir ve manzum eserlerin bulunduğunu gösteriyor. D.Ö.8-7. yy.'larda Alp Er Tonga'nın ölümüyle ilgili halk tarafından söylenen ağıtların vezni bugünkü bütün Türklerin, özellikle de Azerbaycan Türklerinin bayatılarının veznidir. Yani 4 dizeli, her dizesi 7 heceli ve 3+4 ve ya 4+3 duraklıdır. Uyak biçimi de (mani gibi) aaxa biçimindedir. Demek ki, bugün halkımız içinde geniş yayılan, yaşam, tarih ve siyasi olaylara seslenen ve yaşam olaylarına en keskin, ince ve doyurucu biçimde ve hemen tepki gösteren bayatılarımız, tarihi gerçeklere göre, en az 2800 yıl bundan önce halkımız içinde bulunmuştur. Kuşkusuz, en eski dönemlerden sözlü edebiyatımızın manzum bayatı çeşidinin yanı sıra çeşitli başka manzum biçimleri de olmuştur. Örn. Divanü Lügati't-türk yapıtından manzum masalları ve atasözlerini gösterebiliriz. Dolayısıyla Mannalar içinde yayılmış manzum folklorun çeşitli türleri de olmuştur.

Sümer döneminde Mezopotamya, Elam ve Kassi yönetimi temsilcilerinin Erette'ye, çağdaş Güney Azerbaycan'ın batısına gelip gitmeleri ve onların din, beceri, gelenek, sanat, teknik vs birliği, onların arasında sözlü edebiyat-folklorun da birliği ve yakın olmasını, konu ve tür bakımından çok yakın ve yaklaşık aynı

C 1, S 236.

74 *Divanü Lügati't-türk*, Arapça, Ankara 1941, S 33.

olmasını gerektiriyor. Hem bu, hem de kök birliği onların aynı köklü folklorlarının gelişme yolunun birbirine çok yakın olduğunu gösteriyor.

Köroğlu Destanı da, birbirine uzak olmalarına karşın, sonralar bütün Türk dilli halklar içinde yayılmış ve bugün onların en önemli milli kahramanlık destanlarından biridir ve bu halkların hepsinde Köroğlu'nun yerleştiği bölge Çenlibel'dir.

Bilgamış Destanı'ndaki olayların geçtiği yerler bu düşüncemizi onaylıyor, çünkü insanlığın bu en eski kahramanlık destanında baş veren olaylar Sümerlerin vatanı Mezopotamya'dan başlayıp çağdaş Azerbaycan topraklarını ve Hazar denizini kapsıyor. Bu destandan da görüldüğü gibi, Sümerler saraylar, tapınaklar ve evler yapmak için gerekli ağaç ve taş gereçlerinin merkezi ve ocağı olan ve ellerinin belli kollarının severek yurt tutup kaldığı o zamanki Azerbaycan ve Erette=Aratta ile yakından ilgili ve bağlantılı olmuşlardır. Destanın özeti şöyledir:

Uruk şehir devlet kralı Bilgamış, arkadaşı Enkidu ile birlikte ülkeler ve toprak tanrısı Enlil'in tarafından sedir ormanlarına (aynı Aratta=Erette ve ya çağdaş Güney Azerbaycan'daki Batı Azerbaycan'ın dağlık bölgesi) gözetici olarak konulduğu, oradan kereste getirmeği engelleyen ve halka zulmedip onları öldüren Humbebe'yi öldürürler. Sonunda da Enkidu hastalanıp ölüyor. Buna çok üzülen Bilgamış ölümsüzlüğü aramak için yollara düşüyor. O, yolculuk sırasında Erette'nin doğusunda, yani çağdaş Güney Azerbaycan'ın kalbinde yerleşen Güney Mahalı'yla Merend arasında olan Mişov (Maşu=Meşu) adlı iki zirveli dağa ulaşıyor. Birden uzun bir karanlık içine giriyor. Gerçekten de Mişov dağı yukarıdaki özelliklere sahip olmuştur. Sonunda Bu işin sırrını öğrenmek için Hazar denizinde yaşayan Utnapiştim'in yanına gidiyor. Utnapiştim Bilgamış'a diyor ki, Hazar denizinin belli bir yerinde, suyun dibinde bir dikenli bitki vardır ki onu yiyen gençleşiyor. Bilgamış, o bitkiyi koparıp yurduna dönüyor. Ancak yolculuğun sonunda deniz kıyısında çimerken bir yılan o bitkiyi yiyor.

Şunu da belirtelim ki, Kuzey Azerbaycan'da da Mişov adında dağ vardır.

Demek ki, Sümerlerin geniş halk kitleleri, asıl vatanları Orta Asya ve Hazar denizini hiçbir zaman unutmamış ve oraya

kutsal yer ve ana toprak gibi bakmış ve her zaman orayı anımsamıştır. Bu destanda Azerbaycan kutsallaştırılarak, sonsuzluk simgesi, yaşam kaynağının denizi ve merkezi olan, en önemli hayat ve besin kaynağı ve bağlantı aracı olan Hazar denizinin içine yerleştirilmiştir. Sümerlerde ebsu ve ya ebzu ezeli yer altı sular, okyanus demekti. Su onlar için hayat kaynağı ve bir çeşit kutsal şey olmuştur. Sümerler Hazar'ın her tarafını Türk dünyası bilmiş, orayı dört yanında yaşayan Türklerin yaşam ve esin kaynağı ve sönmez ocağı saymışlardır.

Sümer halkının yarattığı sözlü edebiyat o zaman ve ondan sonraki bölge halkları edebiyatlarına ciddi biçimde etki bırakmıştır. Bilgamış Destanı da bütün Yakındoğu halklarının diline çevrilmiştir. Hamid Hamid bir makalesinde şöyle diyor: "Hammurabi zamanının Babil dilinde ve Hitit, Sümer ve Hurrilerin dillerinde nüshaları bulunan Bilgamış manzumesi Hammurabi zamanında düzene konulmuştur."[75]

Mannaların sözlü edebiyatında destan ve masalların olmasıyla ilgili Altaylıların içinde yaşayan Maday-kara Destanı'nı da gösterebiliriz.

Din: Zeve ve Hasanlı'dan bulunan kap kacaktaki tasvirler Mannaların tanrıları (putları) ve dini düşünceleri ile ilgili bilgiler veriyor. Onlar bölgemizin başka eski halkları gibi, puta tapan ve Şamanist olmuşlardır, onların puta tapmaları Hurriler, Urartular, Guttiler ve Lullubilerinkine yakın olmuştur.

Hurrilerin şaşırtıcı şeytan-yarı insan-yarı hayvan şekilleri, şaşırtıcı kanatlı hayvan resimleri, aslan başı, şahin ve kartal kanatlı şekillerle ilgili düşünceler, kuşkusuz onların komşusu Mannalarda da olmuştur. Bunların hepsi ilkel dini-hurafeci düşünceleri anlatan resimlerdir.

Zerdüşt dini de Manna-Azerbaycan topraklarında bundan bir, iki asır sonra meydana gelmiştir. Bu dinin rüşeymleri ve ilk temelleri bahsettiğimiz yüz yıllıklarda, Manna elleri ve beylikleri içinde yaratılmağa başlamıştır. Manna'da olan küçük beyliklerin kralı, hem siyasi, hem de dini lider olmuştur.

Sanat: Zeve hazinesinden bulunan eserler Manna uygarlığının en güzel ve parlak örnekleridir. Bunlarda resimli çanak çöm-

75 *Kitab-i Hafta*, Ş. 1340-11-1, Sayı 16, S 15.

lek kaplar, zamanına göre oldukça güzel resimli tabaklar, boyalı ve resimli kadehler, metale kazınmış kadın boyun takısı, altın bilezik ve hatta bazı tabaklarda hiyeroglif yazılar tarihçilerin dikkatini çekmektedir.

Zeve'den bulunan altın bir levhadaki altı kez tekrarlanan aslanla bir kişinin savaşma sahnesi ve Taht-i Cemşid'de olan kralın efsanevi hayvanlarla savaşma sahnesini karşılaştırdığımız zaman şunu görüyoruz ki, Zeve'nin eseri D.Ö.2000-1500 yıl, belki de daha önceler yaratılmış, ancak Taht-i Cemşid, D.Ö.5-4. yy.'lara aittir. Demek ki, kuşkusuz Taht-i Cemşid sanatkarları Manna sanatından etkilenip onu taklit etmişlerdir.

Zeve'den bulunan fil dişine kazınmış olan levha ve kutsal ağaç çevresinde iki aslanın tasviri de sonraki Yakındoğu uygarlıklarına ve özellikle de Akamenit uygarlığına ciddi biçimde etki bırakmıştır.

R.60)- Zeve, altın levha, bir Asuri aslanla savaşıyor.

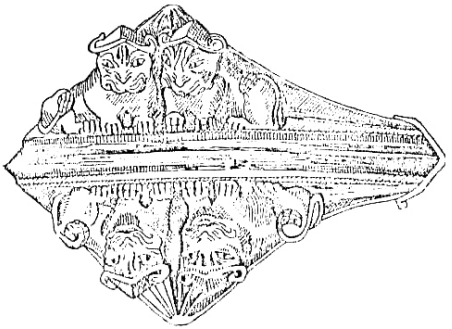

R.61)- Zeve, altın bilezik, D.Ö.8. yy.

R.62)- Taht-i Cemşid, kralın efsanevi hayvanla savaşma sahnesi.

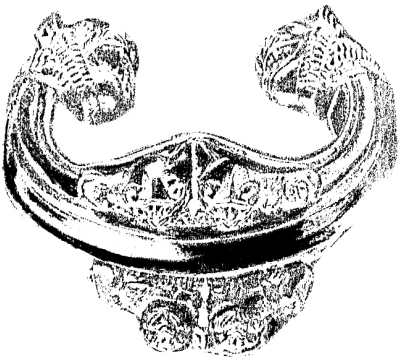

R.63)- Zeve, altın bilezik, D.Ö.8. yy. (New York Metropolitan Müzesi)

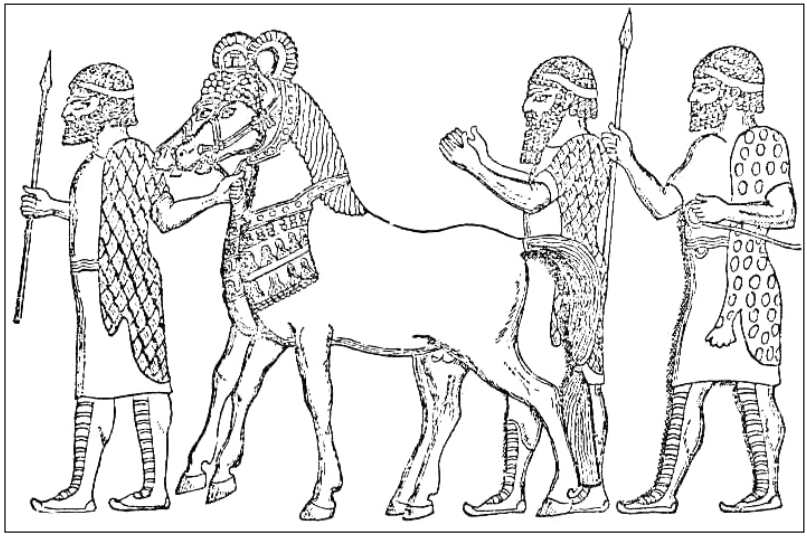

R.64)- Mannalar ve ya Medler, Asuri resimlerinden (D.Ö.8. yy.'ın sonu)

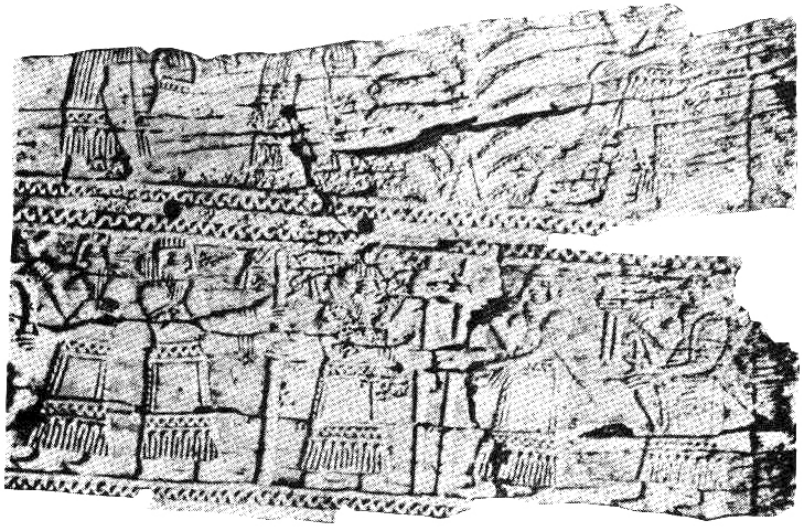

R.65)- Zeve, fil dişine kazınmış olan levha.

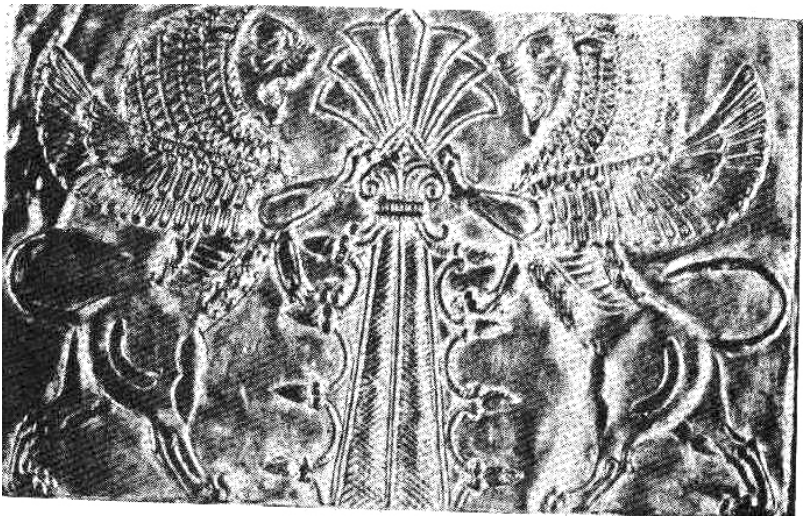

R.66)- Zeve, altın sayfa, kutsal ağacın iki tarafında iki aslan.

R.67)- Manna kralı Asuri giysisiyle, tunç kapta resim, D.Ö.8. yy.

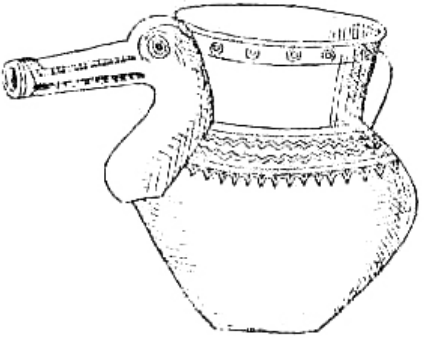

R.68)- Güzel toprak kap, D.Ö.1. bin yıllığın başları.

R.69)- Resimli kap, Manna, D.Ö.1. bin yıllığın başları.

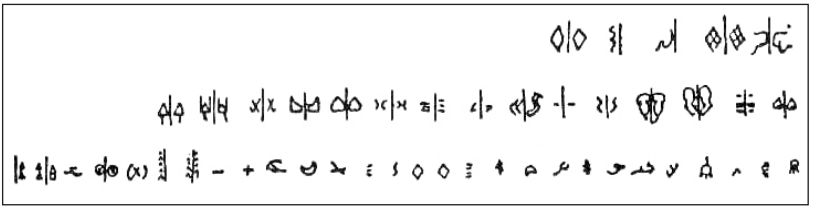

R.70)- Zeve, Manna, Gümüş tabak üzerinde hiyeroglif yazı.

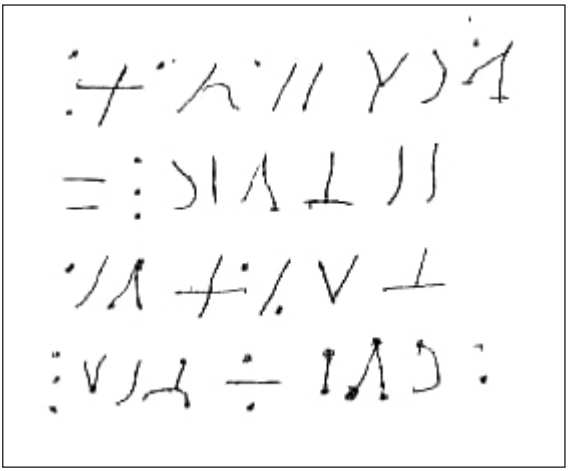

R.71)- Ş.1374. yılda Eher'de bulunan ve üstünde Orhun yazısı olan altın levha.

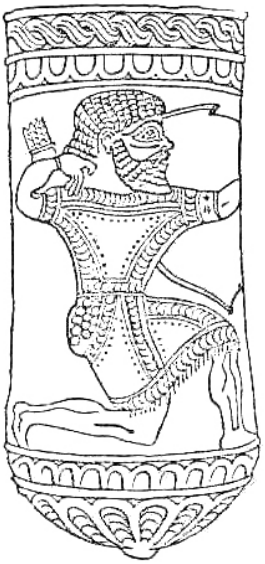

R.72)- Manna ok atanı, tunç kapta resim, D.Ö.8. yy.

R.73)- Manna ozanı Babil giysisiyle, tunç kapta resim, D.Ö.8. yy.

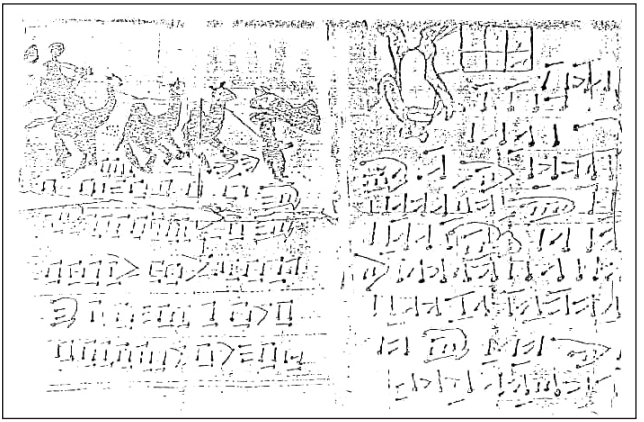

R.74)- Ş.1375. yılda Eher'le Hiyav arasındaki topraklarda yer altından bulunan binlerce kazma levhaların ikisinin resmi, buradan altın eşya da bulunmuştur. Yazılar çok olasılıkla Orhun yazının özgü yazısıdır.

Manna altın, bakır ve gümüş ocakları bakımından zengindi, bu da Manna'nın kendisinde metal ile ilgili sanatlar ve meslekleri-rin gelişmesine neden oluyordu. Manna'da tunç, altın ve gümüş-ten oldukça yüksek nitelikli süs gereçleri yapılıyordu.

Manna ustaları topraktan kap yapmada, mimarlıkta ve kale yapmakta uzmandılar. Hasanlı'dan elde edilmiş kabarık resim-li altın kadeh, ince sanat ve uzmanlık bakımından eski tarih uz-manları, çağdaş beceri ve ince sanat hocaları ve sanatçıların şaş-kınlık ve hayranlığına neden olmuştur.

Zeve hazinesi: Ş.1375. yılın başlarında bir çoban aracılığıyla Sakkız şehrinin 40 km. doğusunda, bir tepenin yamacında yerle-şen Zeve köyünde bu tarihi eserler hazinesi bulundu.

II. Sargon D.Ö.717. yılda yazdırdığı levhasına göre Manna'nın başkentini ateşe verdikten sonra Zibiye ve Armaid şehirlerini de tutmuştur. Zibiye (Zeve) sözü kesinlikle Manna sö-züdür ve Sümerce zibin ve Azerbaycan Türkçesi çibin (sinek) sö-züne benzemektedir.

Zeve hazinesinde bulunan eserlerden iki sıra hayvan ve ef-sanevi varlıkların (başı insan gövdesi hayvan) resimleriyle süs-lenmiş büyük altın boyun takısını gösterebiliriz.

Koç başı şeklinde sırlı çömlekten yapılmış içki kabı ve aynı şekilde altından olan ve içinden dövülerek kabartılmış oldukça güzel ve dikkate değer kadeh Tahran Rıza Abbasi Müzesi'nde bulunmaktadır.

Girşmen şöyle söylemiştir: "Zeve hazinesi bir yerde saklanıl-mış bir hazine değildir, güçlü bir Saka (İşguz) şehzadesi mezarıdır ki, Sakaların gelenek ve göreneklerine göre gömdürülmüştür."[76] Diakonof ise şöyle düşünüyor: "Sakkız hazinesinin ince sanat ürünlerinin çoğunun kaynağı aynı Sakkız bölgesidir...Bu şeyler asıl Azerbaycan ve Zagros dağları sakinleri, özellikle de Man-na ülkesi sakinlerinin beceri ve ince sanat eserleridir. İlkel İskit (Saka) tarzı denilenin kökü ve kaynağı da Med ve Manna'dır ve İskitlerin Yakın Asya'da oturdukları zaman yaratılmıştır."[77]

Farslar, bu eşsiz beceri ve ince sanattan yararlanıp, ödünç

76 Rahim Reisniya, *Azerbaycan Der Seyr-i Tarih (tarih sürecinde Azerbaycan)*, C 1, S 217.

77 A.g.e, S 219.

aldıktan sonra bu uygarlığı örtbas etmiş, bilerek ve ya istemeyerek onu yok etmiş ve semeresini kendi adlarına yazmışlardır.

Apham Pop şöyle söylemektedir: "D.Ö.1. bin yıllığın başlarında Azerbaycan ince sanatının olgunlaşması 1947. yılda Zeve'de yani Urmu Gölü'nün güneybatısında bulunan o yüksek değerli altın, gümüş ve kazınmış fil dişi kemiklerinden anlaşılıyor. Bu hazinede altın ve gümüş olan bir takım süs gereçleri vardır ki, ya eritilip dökülmüş, ya kazınıp çekiçle dövülmüş ya da yalnız kazınmıştır."[78]

Hasanlı tepesi: Bu tarihi tepe Urmu Gölü'nün 12 km. güneybatısında ve Negede şehrinin 9 km. kuzeydoğusunda yerleşmiş ve bu tepe komşu köyün adıyla adlanmıştır. Bu tepenin çevresinde bir kaç tarihi tepe de vardır. Merkezi yüksek tepe şehrin kalesiydi ve çevre tepelerde halk yaşıyordu. Merkezi kalede ise başkanlar, önderler ve dini liderler vs büyükler yaşıyor ve dış saldırılar zamanı öbür tepelerin sakinleri bu kaleye sığınıyorlardı.

Kalenin batı tarafında büyüklü küçüklü 15 oda varmış ve ünlü altın kadeh bu odaların birinden bulunmuştur. Bu odaların birinde yanıp birbirine karışmış 11 erkek, kadın ve çocuk kemikleri vardır. Görünen o ki, burada yangın olmuştur. Karbon 14 testi bu yangının tarihini D.Ö.815-790. yıllar arası olarak belirlemiştir.

Hasanlı kazılarından tunç, gümüş, altın ve demirden yapılmış şeyler de bulunmuştur. Tunçtan olan aslan heykelleri Kassilerin tunçtan yapılmış aslan heykellerine benziyor. Hasanlı tepesinden bulunan gümüş kadeh daha çok dikkati çekiyor. Onun dış yüzü iki sıra altın ile işlenmiş savaş sahneleridir ki, savaşçılar yayan ve arabaya binmiş durumda öküz, at ve aslana benzer hayvanları kovuyorlar.

En önemli eser ise ünlü altın kadehtir. İran Eski Tarih Kurumu'nun başkanı Mustafavi bu kadehle ilgili şöyle yazmıştır: "İran eski tarihçilik tarihinde eşsiz buluş ve İran tarihi açısından olağanüstü önemli olan bu eser, dünyanın bilimsel kazıları bakımından da en önemli bilimsel buluşlardan biri ve eski dünyanın eşine az rastlanılan tarihi, sanatsal ve mezhebi eserlerin-

78 A.g.e, S 220-221.

den biri sayılıyor."[79]

Azerbaycan tarihinin dünya ünlüsü ve eşsiz şaheserlerinden biri olan bu altın kadeh bütün dünya tarihçilerinin hayranlık ve şaşkınlığına neden olmuştur. Bu altın kadeh yangına uğramış bir odanın yıkıkları altında kalmış üç askerin kemikleriyle birlikte bulunmuştur. Büyük olasılıkla kalenin koruyucuları olan bu askerler yangın içinde diri diri gömülürken, Azerbaycan'ın eşsiz sanatı ve onurlu tarihini kendileriyle birlikte koruyup saklamışlar ki, 3000 yıl sonra, Azerbaycan milletinin bugünkü İran topraklarının, Elamlardan sonra, en eski halkı, eşsiz beceri, uygarlık ve sanata iye olmuş milleti olduğunu bütün dünyaya göstersinler. Bu asırlarda yeni gelip bugünkü Fars vilayetinde yerleşen Parsların çoğu göçebe durumda yaşıyorlardı. Said Nefisi şöyle diyor: "Hasanlı'nın altın kadehinin olağanüstü önemi bundan ibarettir ki, bir yandan Manna halkının uygarlığının ayrıntılarını gösteriyor, öbür yandan Akamenit uygarlığında ve özellikle de Taht-i Cemşid'in taş yontmalarında, Manna uygarlığının etkisini apaçık göstermektedir."[80]

Mustafavi de Nefisi'nin sözünü onaylıyor: "Hasanlı kabının tarihi yaklaşık 3 asır Taht-i Cemşid eserlerinden öncedir, dolayısıyla Akamenit döneminin resimleri ve sanatları Batı Azerbaycan'ın sanatsal eserlerinden de iyi alıntılamış ve yararlanmıştır."[81]

Hasanlı'da bulunan eserlerden biri de insan kemikleriyle üç atın kemiklerinin bulunduğu mezardır. Kuşkusuz bu atlar ölen kişinindi, bu kişi öldüğü zaman atlarını da öldürüp mezara koymuşlardır. Sakalarda da atı ölü ile gömdürmek yaygın bir gelenekti. Atların güzel eyerleri, gereçleri ve gemlerinin birinin tunçtan yapılmış ucu, yüzde yüz Orta Asya'dan gelmiş eski Türk ellerinin işleri ve gelenekleri olduğunu gösteriyor. Bu mezarda ölülerin başı üstünde geyik resmi olan bir levha da vardır. Bu simge de Saka (İşguz) ellerine özgüdür. Demek ki, bu mezar kuşkusuz Sakalara aittir ve bu da onların D.Ö.8. ve hatta D.Ö.9. yy.'dan Kafkas geçidini geçip Azerbaycan'a gelmeğe başladıkla-

79 A.g.e, S 226.
80 A.g.e, S 231.
81 A.g.e, S 231.

rını onaylıyor.

Mecidtepe: İşguz kurganlarından Azerbaycan toprakların-da bugüne değin bulunup yüze çıkarılanlarından biri de Taht-i Süleyman'ın çok yakınlığında bulunmuş olan kurgandır. Bu kurgan Taht-i Süleyman'ın 5 km.'liğinde yerleşen Zindan Dağı'nın 4 km. doğusundaki Mecidtepe'de yerleşiyor.

Marliktepe'nin 36 numaralı mezarından yaklaşık 170 metal eşyanın buluşu ve onların yaklaşık 50 parçasının altın olması göz önünde bulundurularak[82] Taht-i Süleyman'ın bu mezarının da İşguz (Saka) büyükleri, kral ve ya şehzadelerinin kurganı olduğu tahmin edilmektedir.

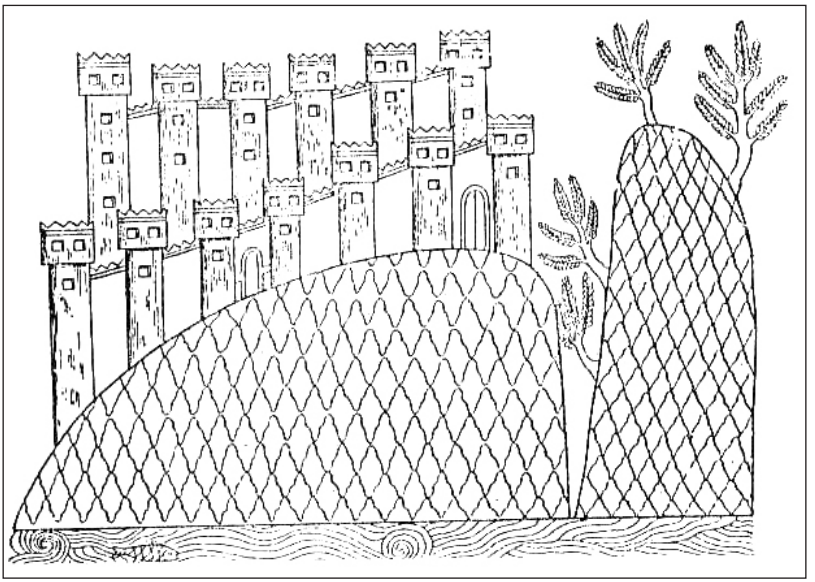

R.75)- Manna savaş kalesi, Asuri resimlerinden (Dur-şarukin), D.Ö.8. yy.'ın sonları.

82 İzzetullah Nigehban, *Zuruf-i Felezzi-i Marlik (Marlik'in metal kapları)*, S 191-193.

Manna halkı ve uygarlığı konusunda neden susuyorlar?

Zeve, Hasanlı ve Mecidtepe'den bulunmuş yüksek uygarlık, yetenek ve sanat ürünü olan tarihi eserler çağdaş Azerbaycan topraklarının D.Ö.2. bin yıllık ve D.Ö.1. bin yıllığın ilk yüz yıllıklarında, yani Mannalar döneminde oldukça yüksek düzeyli bir uygarlığın beşiği olduğunu gösteriyor. Bu uygarlık İran'ın bugünkü topraklarında Elam-Şuş'tan sonra, en eski ve aynı zamanda yüksek nitelikli uygarlık olmuş ve Pars uygarlığının temel esin ve alıntı kaynaklarından biri olmuştur. Öyleyse neden bir takım Fars tarihçileri vatanımız İran'ın ikinci en eski ve yüksek uygarlığı ve onu yaratan Manna halkı konusunda hiçbir şey yazmıyor ve başta Pirniya olmak üzere hep susuyorlar?!

Manna halkı, hükümeti ve uygarlığı Med halkı, hükümeti ve uygarlığından daha eski olmuş, onun temel taşlarını oluşturmuştur. Ayrıca bu uygarlığın yaratıldığı diyar Zerdüştçülüğün ve ilk asıl Avesta'nın yaratıldığı ülke olmuştur. Avesta'ya bu denli değer veren, onu tercüme edip göklere kaldıran ve onu Fars eseri gibi gösterenler niçin Avesta'nın ilk başta yaratıldığında Manna halkı içinde ve o halkın dilinde yaratıldığını, asırlar boyu birçok olay başından geçtikten sonra, Sasaniler dönemi Pars diline çevrildiğini göstermiyorlar?!

Avrupa tarihçilerinden bazısı Aryaizm kuramına kapılarak Medleri Aryai, Hint-Avrupa dilli göstermiş ve bu görüşte olmuşlar ki, yalnız Arya soylu halklar ve eller uygarlık yaratmağa uygun ve yeteneklidirler ve Türk halklarında bu erdem ve yeterlilik yoktur. Bunun için de sanki Aryailer tarih elçileri gibi tarih yaratmağa borçlu ve görevlidirler.

Bilindiği gibi Hint-Avrupa dilli 10 el ve oymak D.Ö.9. yüz yıllığın başlarında İran'a geldiklerinde, Merkezi Med ve Azerbaycan ve Hemedan topraklarına nüfuz edememiş ve İran'ın güney ve doğu yerlerinde yerleşmişlerdir. Ancak Aryaizm tutsağı olanlar tarihçiler Merkezi Med'in güney ve doğusuna yakın yerlerde yerleşmiş olan az sayıda Hint-Avrupa dilli el obaları şişirerek, Medleri ve onun temelini yaratan Mannaları ve uygarlıklarını görmezlikten geliyor, göçebe Hint-Avrupa dilli eller İran'a geldiklerinde, Merkezi Med ve Manna topraklarında yüksek uy-

garlık, güçlü devlet ve kaç bin yıllık hükümetlerin olduğunu, uygarlıkça son derece aşağı düzeyde olan yarı vahşi Aryai ellerin uzun asaırlar Elamlar, Gutti-Lullubiler, Kassiler ve Mannalardan uygarlık, yazı vs öğrendiğini söylemiyorlar.

Praşek gibi Aryacı Avrupa tarihçileri (İran tarihçilerinin çoğu gibi) Medleri gözü kapalı Hint-Avrupa dilli göstermiş ve sonuçta o zamana kadarki Med topraklarında olan Kassi, Hurri, Gutti, Lullubi, Gilzan, Mitanni, Sabir (Savir), Manna, Urartu vs halkları ve onların bin yıllar boyu yarattıkları uygarlığı ve miras bıraktıkları eserleri ne yapacaklarını şaşırmışlardır. Bu tutum Ahmed Kesrevi'nin tutumunu andırıyor, o da Azerbaycan'ın Moğollardan önce Fars dilli olduğunu kanıtlamaya çalışıyordu.

Praşek şöyle diyor: "Aryalar Med topraklarında pekiştikten sonra yerli sakinleri geri kovdular ve siyasi liderlik Aryailerin sağlam ve genç eline düştü. Yerlilerin bir gelecek tarihi yaşayışa değer ve yeterlilikleri yoktu."[83] Halbuki tarih, Hint-Avrupalılar ile Gutti, Lullubi ve Mannalar arasında hiçbir çarpışma ve savaşı göstermiyor. Zaten böyle bir savaş olmuş olsaydı Aryailer onu büyütüp şişirirlerdi. Praşek, büyük olasılıkla, İran hükümetinin verdiği bilgilere dayanarak Azerbaycanlıların Türk dilli olmasını anlamış, ancak Hemedan ve genellikle çağdaş İran'ın Merkezi vilayetlerini tam Fars dilli sanarak Atropaten'i Merkezi Med topraklarından ayırmıştır ki bununla Merkezi Med halkının Aryalar İran'a geldiklerinden Fars olduğunu ve Atropatenlilerin (çağdaş Azerbaycanlıların) sonradan Türkleştiğini gösterebilsin.

Mannalara olan bu bilim dışı ve düşmanca yaklaşım ve bu konuda susmak İntelicent Servis'in zorbalığıyla, Rıza Han zamanında, İran'ın tarih bilimine de yüklenip gölge düşürmeğe başlamıştır. Bunların amacı Hint-Avrupa dilli halkları yapay olarak yüceltmek, tarihe hakim etmek ve eklemeli dilli halkları tarihten silmek olmuştur.

Oktobr devriminden önce komünistlik eserlerde milli meseleye yaklaşım sözde olumlu gösteriliyor ve milletlerin milli hukuklarının korunacağı umudu veriliyordu, buna göre de Oktobr devriminin utkusundan sonra, milletlere verilen sözlerin büsbütün unutulmasına bakmayarak, milletlerin milli hukuklarına

83 Diakonof, *Med Tarihi*, S 73.

karşıtlık tam açıkça değil, alttan alta, yavaş yavaş ve uzun sürede uygulanıyordu. Bunun için bu sürede eski Sovyetler Birliği'nde tarihçiler içinde bazı olumlu düşünenler ve Manna-Med halkı, devleti ve uygarlığına oranla daha olumlu yaklaşanlar oldu. Ancak ikinci dünya savaşı ve ondan sonra, İstalin, yaşamının sonlarında yazdığı 'Dilcilik meseleleri' eserinde milli dillerin sonunda tek bir dilde eriyeceğini ve bu işin gerektiğini ileri sürmekle, milli zulüm Sovyet devletinin açık siyasetinde kendini göstermeğe başladı, Sovyet cumhuriyetlerinde Rusça okullar hızla çoğaldı, Federatif Rusya Cumhuriyeti'nde Rus olmayan küçük milletlerin Ruslaştırma politikası daha da keskinleşti, apaçık oldu. Mesela savaşın sonlarında, ekmeğin bile bulunmadığı zamanlar, Dağıstan'da Rus okullarında çocuklara yemek de veriyorlardı, halbuki Rus olmayan okullarda böyle değildi. İkinci dünya savaşından sonra, çeşitli anlamsız sebeplerle bir takım Türk milletleri bütünüyle doğma yurtlarından Orta Asya'ya sürgün oldular (Kırım Tatarları ve Çeçenler gibi). bu zamanlar Manna-Med tarihini gerçekçi bir biçimde araştıran bilginler Pantürkist damgasıyla susturuldular, Aryacı tarihçiler meydanı aldı ve Aryaizm tarihte hüküm sürmeğe başladı. Bunun sonucunda da Avrupa Aryacı tarihçilerin düşünceleri, özellikle de Medlerin tamamıyla Hint-Avrupa dilli ve Aryai millet olduğu düşünce güçlendi ve Medlerin tarihi ve uygarlığının temelini atan eklemeli dilli Mannalar unutuldu, tarih sahnesinden çıkarıldı ve Manna tarihinde suskunluk hüküm sürmeye başladı. Daha sonra bu düşünceler temelinde yaratılan tarihi eserlerin Avrupa ve Rus dillerinden Farsçaya çevrilmesi ile Medlerin tamamıyla Aryai gösterilmesi ve Mannalar konusunda susmak İran tarihinde egemen ve kesin bir durum aldı.

Dolayısıyla, bir takım dünya ve İran tarihçilerinin Manna hükümeti ve uygarlığı konusundaki suskunluğunun nedenlerini şöyle özetleyebiliriz:

1. Medleri Hint-Avrupa dilli ve Aryai göstermek için onların ata babaları ve uygarlıklarının temelini oluşturan Mannalar konusunda susmak, Mannalarla birlikte onların ata babaları olan Gutti-Lullubileri de eski İran tarihinden silmek gerekliydi.
2. Zerdüşt dininin Parslar, Hint-Avrupa dilli eller ve halk-

lar tarafından yaratılmasını kesinleştirmek ve bu konuda kuşkunun önünü almak ve bu dinin Mannalar içinde, Urmu Gölü ve Savalan çevresinde yaratılması görüşünü ortadan kaldırmak ve gömmek için, Manna tarihi ve uygarlığı İran tarihinden silinmeliydi.

3. Avesta Zerdüştlerin dini kitabı, zaten Zerdüşt tarafından Manna dilinde söylenmiş ve sonra Farsçaya çevrilmiştir. Bu tarihi gerçeği çarpıtmak, tersine göstermek, yani Avesta'nın ilkin varyantının çok önceden eski Pars dilinde olması görüşünü kuşkusuz ve kesin şekle sokmak ve göstermek için, Manna halkı ve uygarlığını tarihten silmek gerekliydi.
4. Akamenit uygarlığı Hurri, Gutti, Lullubi, Manna ve Urartu uygarlıklarından alınarak yaratılmıştır. Bu geçeği inkar etmek ve tersine göstermek, onların becerisi ve sanatsal-kültürel kazançlarını Parslarınki göstermek, Hint-Avrupalı halkları becerikli, başarılı, erdemli, tarih yaratmağa yetenekli ve eklemeli dilli halkları bunun tersi olan halklar gibi kaleme almak ve göstermek için, Manna uygarlığı konusunda susmak ve onu tarih sayfasından silmek gerekliydi. Bunsuz Akamenit uygarlığını şişirmek, Kirus ve Dariusları Kebir (büyük anlamında bir lakap) yapmak olmazdı.
5. Manna halkı ve uygarlığını tarihten silmekle onun beceri, ince sanat ve kültür mirasını benimsemeğe ve Akamenit uygarlığına bağlamağa zemin hazırlamışlardır ki böylelikle bu eşsiz tarihi eserler tartışmasız Pars ve Akamenit sanatı ve uygarlığının eseri sayılsın.
6. Manna halkı ve devleti, Yakındoğu bölgesinin yüksek ve birinci uygarlıklarından birine malik olmuştur. Halbuki D.Ö.9. yy.'da İran'a yeni gelmiş olan 10 Pars eli tamamıyla geri kalmış ve ilkel yaşam dönemi geçirmekteydi. Firdevsi'nin Şehnamesi'nden de görüldüğü gibi onlar ateşi daha bilmiyorlar, dikilmiş olan giyim kuşamdan habersizler, hatta yemeğin nasıl yapıldığını da bilmiyorlardır. Bunların hepsini yani sıradan yaşamın ilke ve kurallarını komşuları olan Elam ve Mannalardan öğreniyorlar. Pars elleri uygarlığın çeşitli alanlarını, yazı-

yı, levha kazdırmayı vs'yi onlardan alıyor. Gelişme düzeyi bakımından tamamıyla birbirine karşıt olan bu iki uygarlığın her ikisini açıp göstermek Aryaizmin yararına olmazdı, ancak Manna uygarlığı konusunda susmak ve Hint-Avrupa dilli 10 Pars eli ve uygarlığını şişirmekle Mannaların kültürel kazançları ve eserlerini benimsemek bir nevi mümkündü. Böyle de yaptılar. Onlar, o devirde Pars ellerinin uygarlık bakımından tam geri kalmış olduğunu gizleyip üstünün açılmasına engel oluyorlardı. Onlar, Pars ellerinin geriliği belli olmasın diye ve Parsların o uygarlığı benimsemesi gizli kalsın ve parlak Manna uygarlığı kolaylıkla Parslar tarafından benimsensin diye, o devirden kaç bin yıl önceden Manna topraklarında biçimlenmiş olan parlak uygarlığı ve onu yaratan eller ve halkları göstermiyorlardı.

Marliktepe: Sefidrud çayının bugünkü Gilan'ın Rudbar bölgesinden aktığı yerlerin batı tarafında Rüstemabad ve onun yaklaşık olarak karşısında, çayın doğu tarafında, çayın tam kıyısında Marliktepe yerleşir.

Bu bölge ve Elbürz dağlarıyla Hazar denizi arasındaki yerler, D.Ö.10-8. yüz yıllıklarda Med krallıklarının en önemli ve büyüklerinden biri olan, Diuk krallığının topraklarından ve ondan önce onun babaları ve onlara bağlı olan krallıklar ve beyliklerden olmuştur. Marliktepe mezarlığında D.Ö.2. bin yıllığın son asırları ve D.Ö.1. bin yıllığın ilk yüz yıllıklarına ait, 53 mezardan birçok değerli tarihi eser bulunmuştur. bu yerlerin Bu devirlerde Manna-Med krallarından olan Diuk'un ve onun babalarının egemenlik yaptığı topraklar olduğunu göz önünde bulundurarak, şunu söyleyebiliriz ki, bu mezarlar onların kralları, beyleri, komutanları ve ailelerine özgü olmuş ve dolayısıyla eserleri genellikle Manna-Med sanatı ve uygarlığına daha doğrusu Med sanatı ve uygarlığına aittir.

Bu mezarların 36 numaralısından bulunan gereçler ve onların yaklaşık üçte birinin altın olması bakımından, bunlar Hasanlı'da ve Orta Asya'da Isıkgöl çevresinde bulunan Saka (İşguz) kurganlarına benziyor. Buna göre de İzzetullah Nigehban Marlik ve genellikle Yakındoğu'nun bu gibi tarihi eserlerini hak-

lı olarak Orta Asya eserleriyle karşılaştırıyor.

Marlik'te bulunan altın kaplar çeşitli metaller karıştırılarak, alaşım olan metallerden yapılmıştır, bu ise metal sanatının, Urmu Gölü'nün batısında olduğu gibi, Marlik sanatkarlarının içinde derin ve eskiliğini gösteriyor.

Altın içki kapların dış yüzü oldukça güzel ve şaşırtıcı hayal ürünü olan koşa hayvanlar ve ağaçlarla süslenmiştir, iç tabanındaki birleşik dairesel resimlerin çizilmesi ve nakışların yaratılması yüksek beceri ve ince sanattan başka matematikle derin tanışıklığı anlatıyor.

R.76)- Marliktepe, kanatlı öküz nakşı olan altın kadeh.

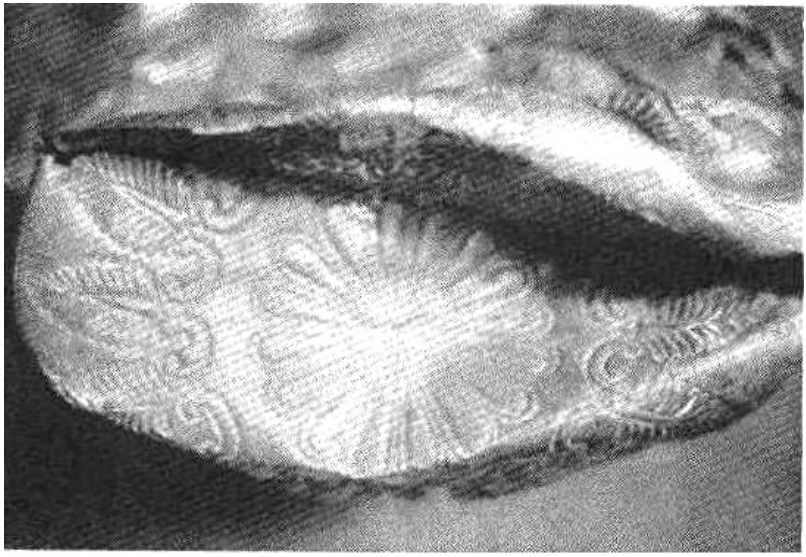

R.77)- Marliktepe, bir altın kadehin dairesel nakış ve yaprak nakışları.

R.78)- Marliktepe, nakışları hayali hörgüçlü keçi ve hayali ağaç olan altın kadeh.

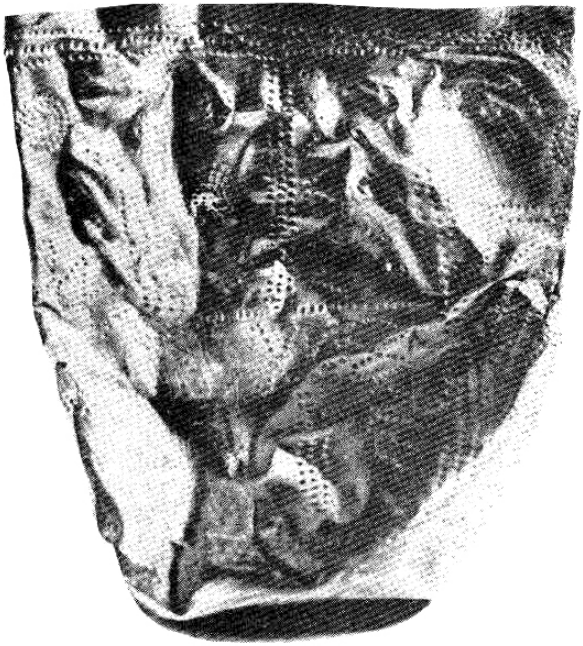

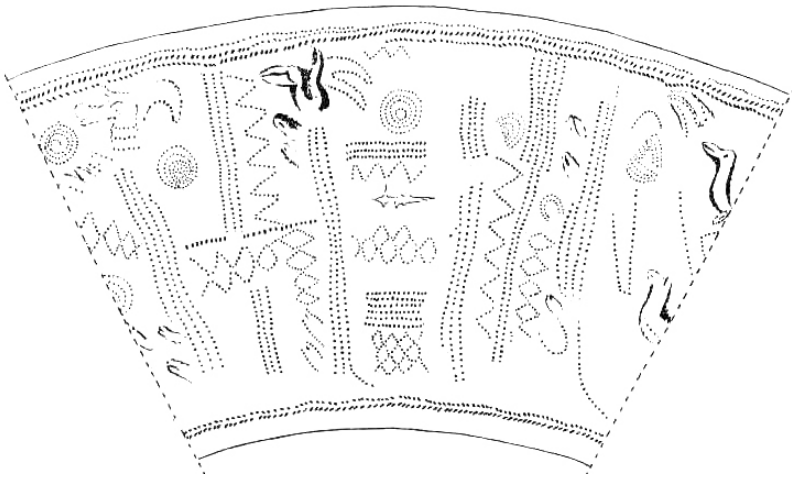

R.79)- Marliktepe, resimleri noktalarla yaratılmış altın kadeh.

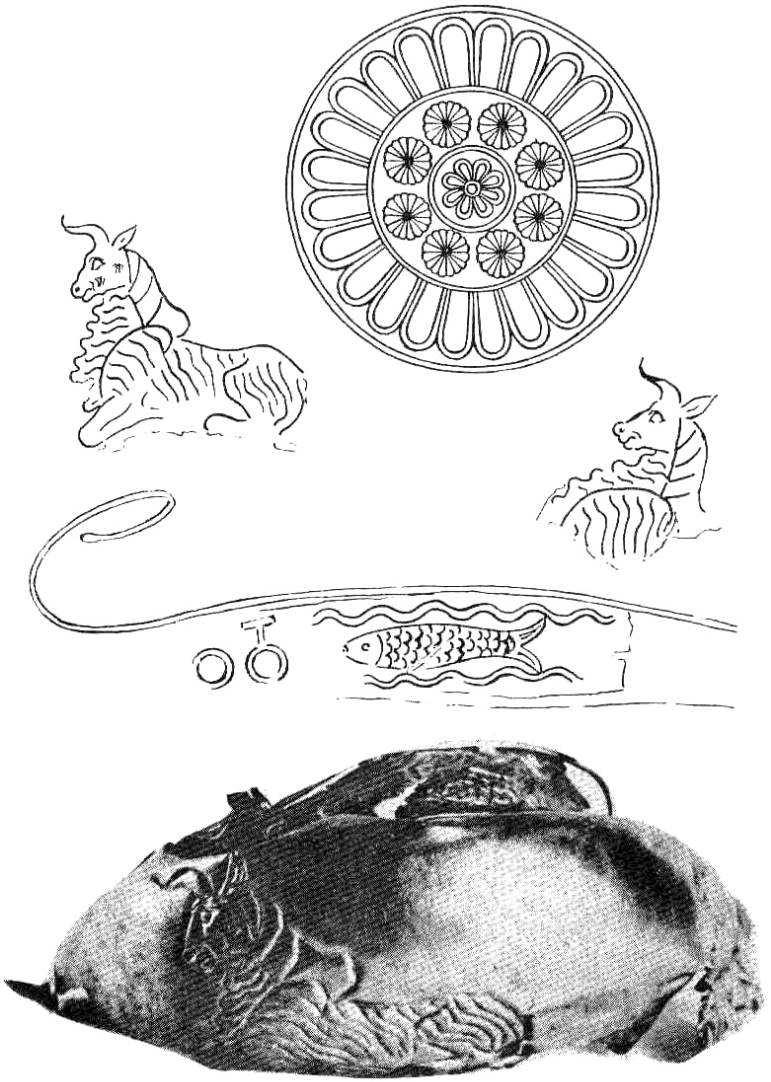

R.80)- Marliktepe, balık ve öküz resmi olan altın fincan resimleri ve tabanının dairesi.

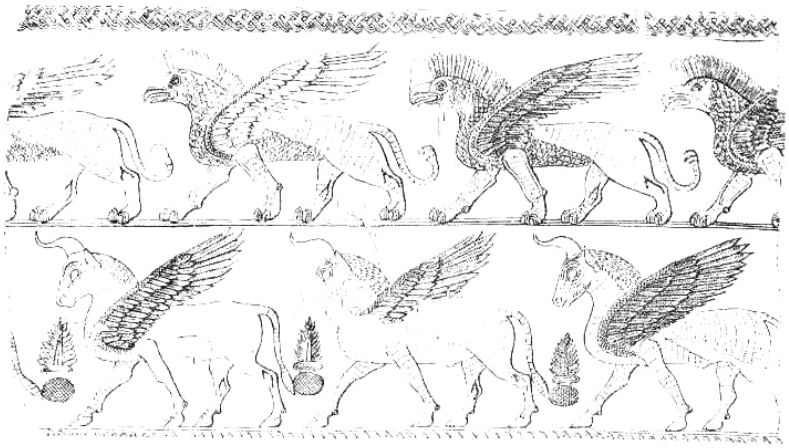

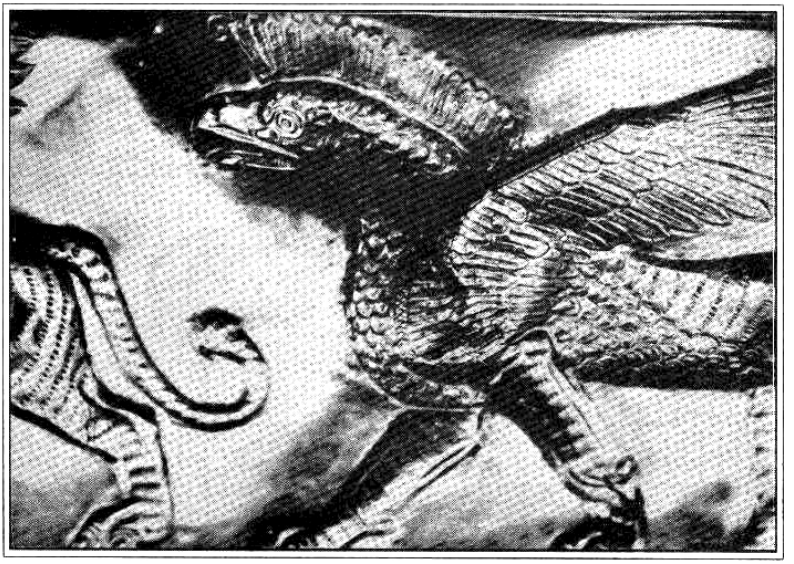

R.81)- Marliktepe, Anka kuşu ve kanatlı öküz resmi olan altın bardağın resimleri.

R.82)- Marliktepe, sanal çıkıntıları olan at nakışlı kadehin resimleri.

R.83)- Marliktepe, dinlenme konumunda olan dağ keçisi resimli altın kadeh ve iç tabanındaki resim.

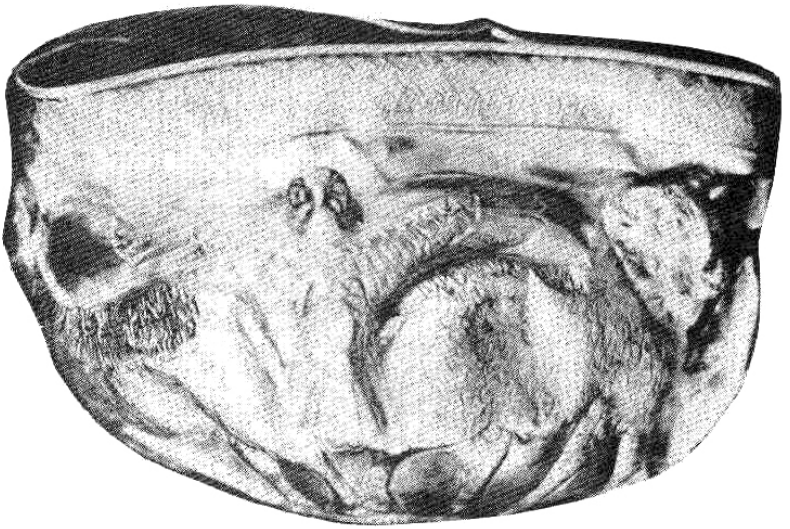

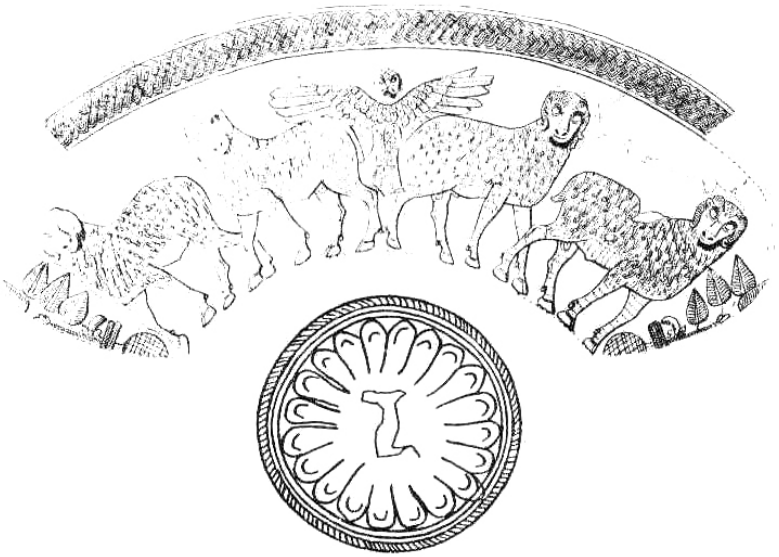

R.84)- Marliktepe, kartal ve koç resimli altın çanak ve dibindeki resim.

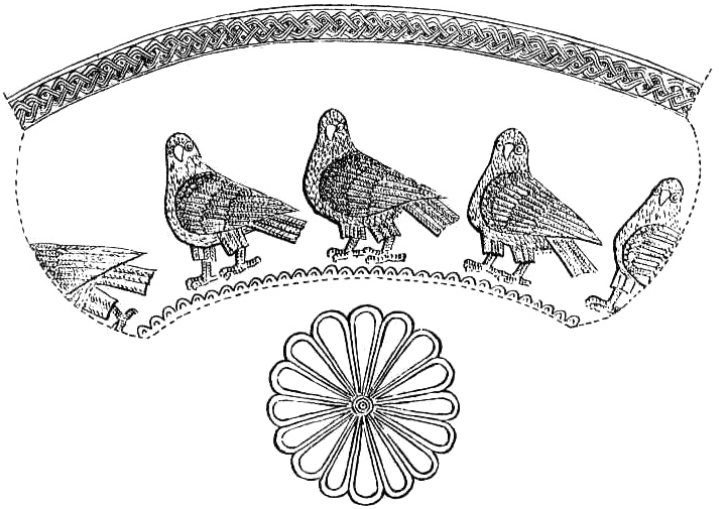

R.85)- Marliktepe, şahin resmi olan fincan ve dibinin dairesel resmi.

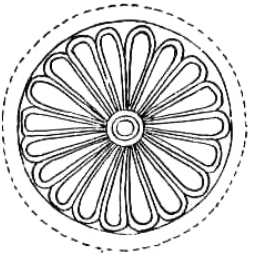

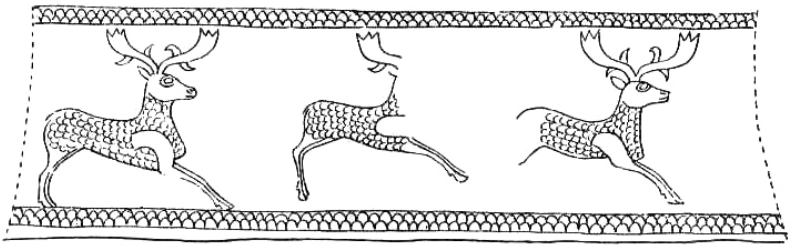

R.86)- Marliktepe, geyik resimli gümüş fincanın resimleri.

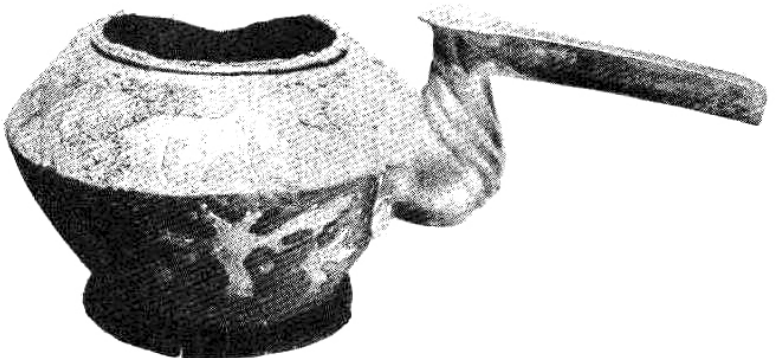

R.87)- Marliktepe, gövdesi gümüş ve kulpu altın çaydanlık.

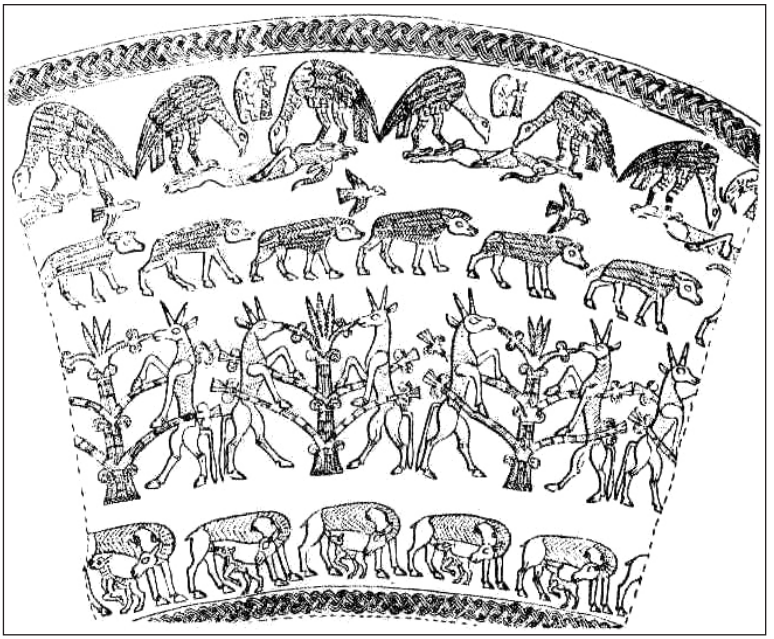

R.88)- Marliktepe, keçinin yaşam efsanesi resimli kadehin resimleri. (anneden olup yaşayıp ölmesi)

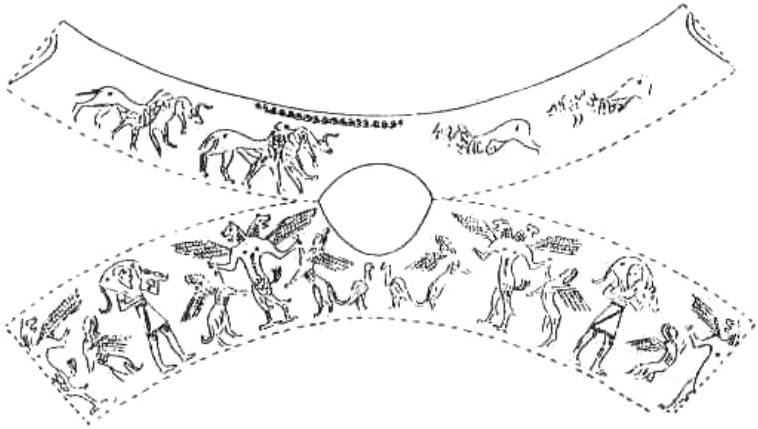

R.89)- Marliktepe, gövdesi gümüş ve kulpu altın çaydanlığın resimleri.

R.90)- Marliktepe, Tanrıça resimli çanak ve onun dairesel bezekleri.

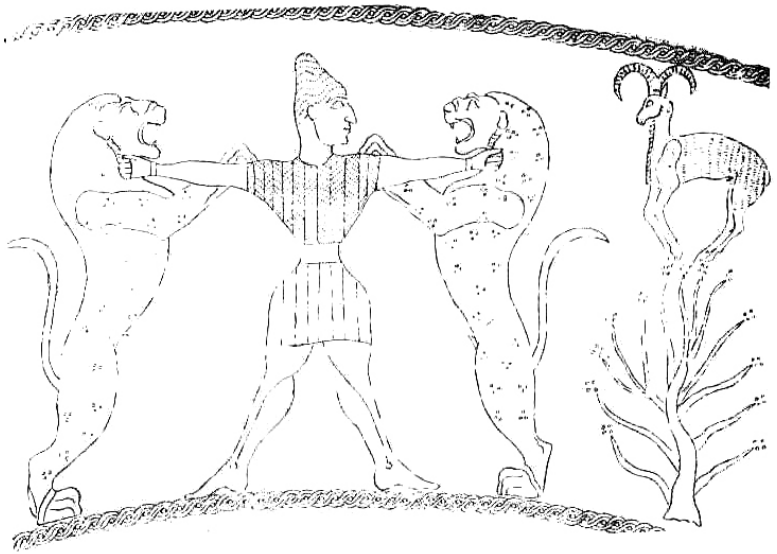

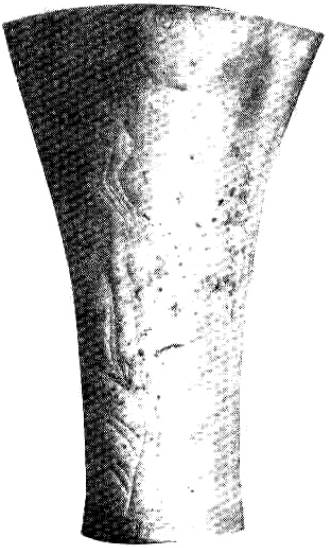

R.91)- Marliktepe, iki kaplanın boğazından tutan kahraman resmi olan gümüş kadeh.

Isıkgöl kurganından Orhun alfabesinde ve Türkçe olan açık ve aydın yazı da elde edilmiştir. Marliktepe mezarından bulunan yazı ise çivi alfabesiyle ve büyük olasılıkla Elam dilinde olmuştur. Kaşan'ın yakınlığındaki Silktepe'den de Elam dilinde ticari senet (fatura) bulunmuştur.

Marliktepe'de bulunan kadehlerin yanlarında dikkat çekici resimlerden biri de her biri 3 koşut çizgiden oluşmuş 3 çizginin örülmesinden meydana gelen nakıştır. Bu nakış bugün bütün Azerbaycan, özellikle de köylerinde kız ve gelinlerin kendi saçlarını bir kaç demete ayırıp örerek, arkalarına attıkları örükler gibi olmuştur. Demek ki, bu nakış, halkın en sıradan ve eski gelenek ve göreneğinden alınarak yaratılmış bir nakıştır.

R.92)- Eski Azerbaycan kız ve kadınlarının süsleri.

R.93)- Zeve, boyun ve kulak takıları.

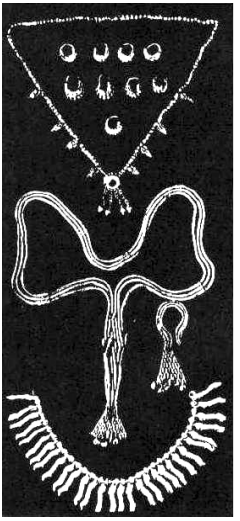

R.94)- Hasanlı, çömlekten boyun takıları.

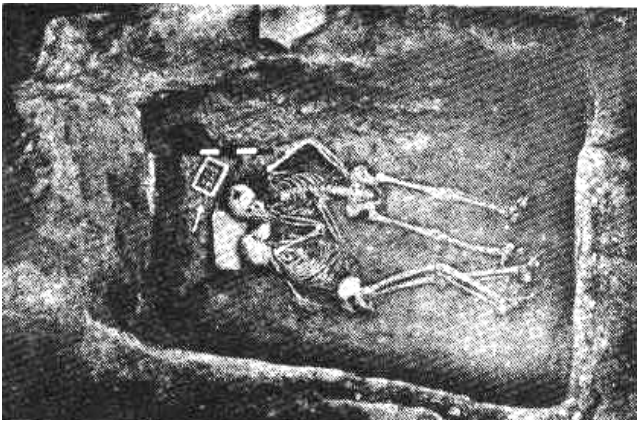

R.95)- Hasanlı, yan yana yatmış genç kadın ve erkek.

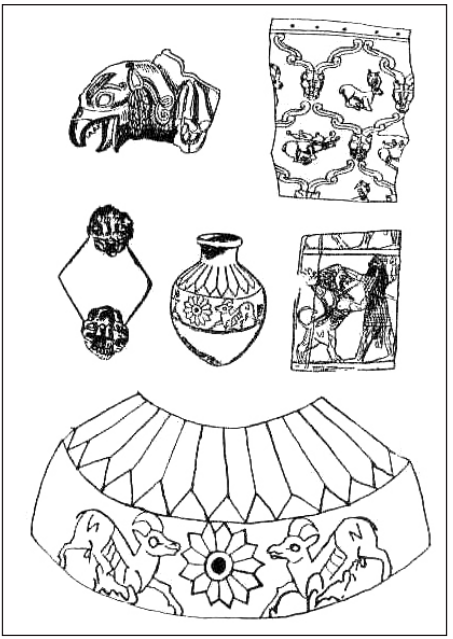

R.96)- Zeve, bulunan eşyanın resimleri.

R.97)- Zeve, 20 cm. yükseklikte olan fil dişinden heykel, Amerika'da bulunmaktadır.

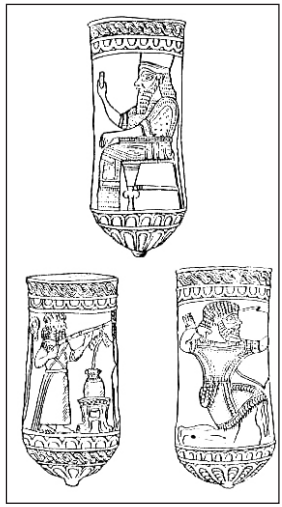

R.98)- Zeve, D.Ö.8. yy.

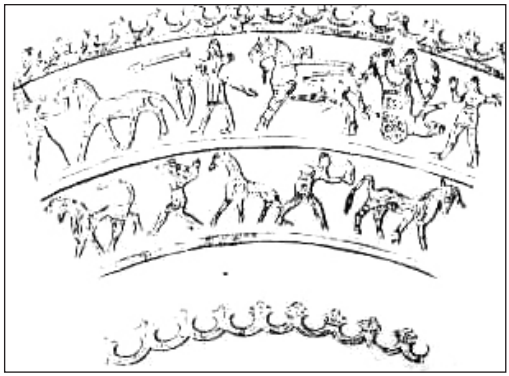

R.99)- Hasanlı, gümüş kadehin resimleri.

R.100)- Hasanlı, altın kadehin resimleri.

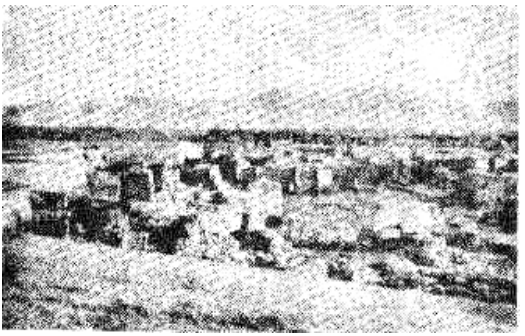

R.101)- Hasanlı tapınağının merkezi avlusu ve çevresinden görüntü.

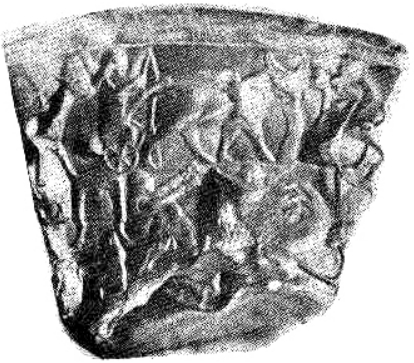

R.102)- Hasanlı, altın kadeh.

R.103)- Marliktepe, iki kez çizilen hayalı nakışlı altın kadeh.

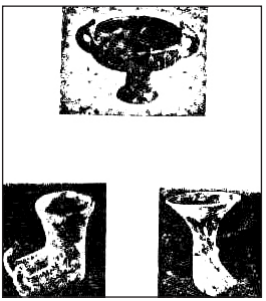

R.104)- Hasanlı, çanak çömlek.

R.105)- Hasanlı kalesinin doğu kesimi, taş sütunlar ve avlu.

R.106)- Kelardeşt, altın kadeh.

R.107)- Manna şeylerinden resimler.

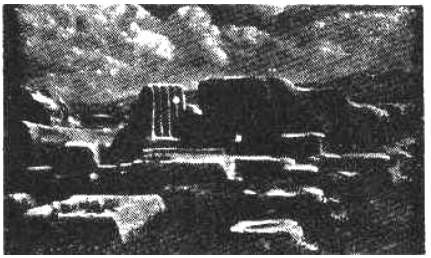

R.108)- Hasanlı tepesinin büyük sütunlu tapınağından kalıntılar.

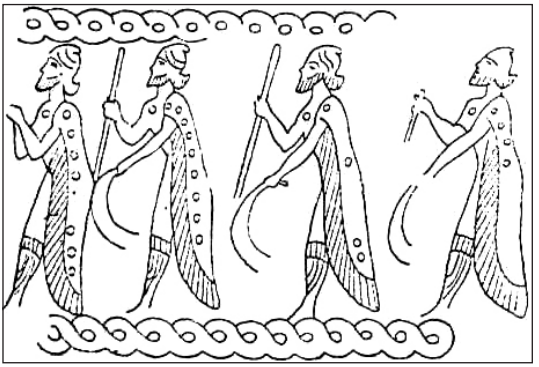

R.109)- Mannalar, tunç leğen, Zeve, D.Ö.8. yy.

R.110)- Marliktepe, kabarık kartal nakışlı altın fincan.

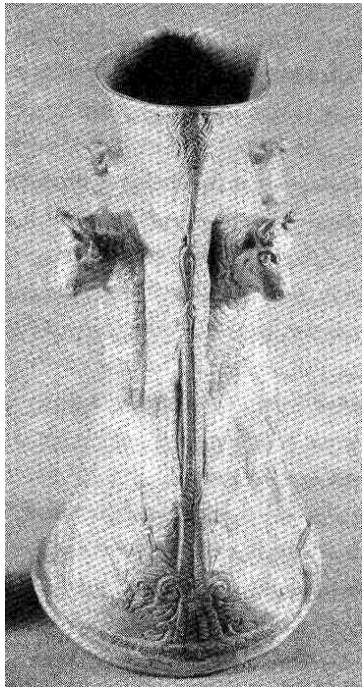

R.111)- Marliktepe, kanatlı öküz nakşı olan altın kadeh.

Manna ve Med halkları bağımsızlık ve birliğe doğru

Asuri kralı Senaharib'in oğlu Asarhaddon (D.Ö.680-669), D.Ö.674-673. yıllarda Merkezi Med ve Manna'ya saldırmıştır. Bu saldırıların nedeni bu ülkelerin vergi vermemesi ve halkların ayaklanarak, Asuri memurları ve onların atadığı hakimleri kovması olmuştur.

D.Ö.674. yılda Mannalar Asurilere vergi vermemekle kalmamış, tam bağımsız ve bölgenin güçlü bir devleti gibi Asuri militarizmi ile yüz yüze durmuş, onu korkuya düşürmüştü ve onu savaşta yeneceği kesindi. Manna hükümetinin bu zamanlar bu denli güçlenmesinin önemli nedenlerinden biri Mannalarla aynı soydan ve yakın dilden olan İşguz-İskit ellerinin onlarla birleşip omuz omuza Asurilere karşı savaşması olmuştur. Herodot'un yazdığına göre , D.Ö.8. yüz yıllığın başlarında İşguz-İskitlerin kralları İşpakai (ölümü D.Ö.673. yıl), ondan sonra ise oğlu Partatua ve ondan sonra da oğlu Madia olmuştur. Asurilerin Manna'ya saldırısı başarılı olmadı. Mannaların Urmu Gölü'nün batısında Asurileri yenmesi ve Asurilere vergi ve at vermemesi Asuri hükümetini Merkezi Med'e saldırmağa zorladı. Asuri hükümetinin Bu düşüncesini öğrenen Manna hükümeti, Med kardeşlerine yardım etmek kararına vardı ve İşguz-İskit güçlerini onların yardımına gönderdi. Mannalara karşı saldırıdan hiçbir sonuç alamayan Asuriler D.Ö.674. yılda Merkezi Med'e saldırdılar. Ancak bu saldırıda da hiçbir başarı elde edemediler. Tam tersine Med liderleri geniş halk kitlelerinin desteği, Asurilere karşı mücadelesi ve İşguz-İskitlerin yardımıyla Asuri ordularına haraç vermeyip onları Med topraklarından ayrılmağa zorladılar. Kuşkusuz bu süre içinde Elam hükümeti Med-Mannalara siyasi ve maddi yardımını sürdürmüştür.

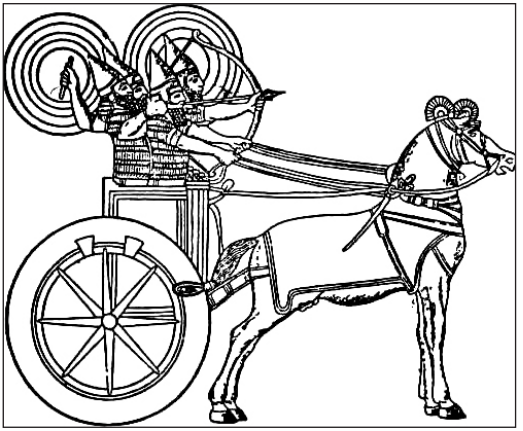

R.112)- Asuri savaş arabası.

Gutti-Lullubilerin evladı olan Merkezi Med halkı Med hükümetini kurup bölge halklarını militarist ve kan içen Asuri hükümetinden kurtardıktan sonra, çevre yerlerini, özellikle de çeşitli dilli halkların topraklarını tutup Med imparatorluğunu yarattı. Tutulan bu topraklar ve tabi edilen halkların biri de bugünkü Fars vilayetinde yaşayıp o zamana değin zaten Elamlara bağlı olan ve haraç veren Pars halkı olmuştur. Demek ki, Med hükümetini yaratan halk (Mannalar ve Medler), eklemeli dilli, Gutti-Lullubilerin evladı ve tek bir etnik özelliklere iye olan bir halk olduğu halde, onların yarattığı Med imparatorluğu çeşitli milli ve etnik özelliklere malik olan halklardan yani eklemeli dilliler, Hint-Avrupa dilliler ve belki de kısmen Sami dilli halklardan oluşmuştu, ancak imparatorluğun Merkezinde ve kalbinde Hint-Avrupa dilli eller ve halklar değil, eklemeli dilli eller ve halklar yani Guttiler, Lullubiler, Mannalar, Zikertulular, Mesiler, Marlikliler, Kızılbundalılar vs Merkezi Med ve Azerbaycan elleri ve halkları yer almışlardı.

Med imparatorluğunun Elam ve Kassi diline yakın, Gutti-Lullubilerin lehçeleri temelinde biçimlenmiş dili, alfabesi ve bu dilde ve alfabede kitabe, tablet ve eserleri olmuştur, bu eserler Akamenitler dönemi bilinçli biçimde, bile bile ve ya önem vermeyerek yok olmuştur. Belki de Med hükümetinin bu dili, Merkezi Med halkları dilinin Elam diline çok yakın olmasından dola-

yı, Mar'ın değindiği gibi aynı Elam dili ve yazısı olmuştur. Bu dil bugün de aynı topraklarda devam etmektedir, ne yazık ki ne Kuzey Azerbaycan ne de genel dünya Türkolog bilginleri bugünkü İran Azerbaycanı Türklerinin sayısı, yerleri, hayat ve yaşamları, ulusal bilinç düzeyleri vs özellikleri konusunda ya hiç bilgileri yoktur, varsa da çok kısıtlı ve İran hükümetinin verdiği bilgilere dayanmaktadır.

Merkezi Med halkı ve onların yarattığı Med hükümetinin dili eklemeli ve Orta Asya'dan gelme İşguzların diline yakındı, ancak İşguzlar Orta Asya'dan ve Türklerin ana yurdundan yeni geldikleri için, dilleri saf ve öz Türkçeydi. Buna göre de Med yönetimi kendi çocuklarını, bu arı ve öz Türkçeyi öğrenmek için İşguzlara verirlerdi.

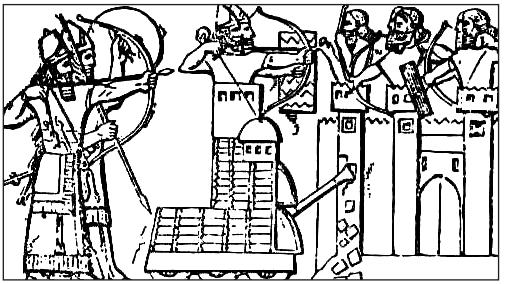

R.113)- Asuri savaş arabası.

İşguzlar (İskitler)-Sakalar

D.Ö.8-7. yüz yıllıklar arasında ve D.Ö.7. yüz yıllığın başlarında Yakındoğu bölgesinde yeni bir halk ve sosyal güç, siyaset meydanına girdi. Bu sosyal güç İşguzlar (İskitler) ve ya Sakalar idiler. Bunlar doğumdan 2000 yıl önce olan Hitit ellerinin göçünden sonra Yakındoğu bölgesine olan sıradaki göçtür. Bu göç Hititlerden yaklaşık bin yıl sonra olan dördüncü büyük ve temel göçtür (Sümer, Elam ve Hititlerden sonra). Kafkas dağlarının kuzeyinden, Orta Asya'dan Derbend yoluyla Yakındoğu'ya gelen İşguzlar (İskitler) ve ya Sakalar o zamanki bölge devletleri ve onların siyasetini ve genellikle bölgenin siyasi durumunu ciddi biçimde etkilemişlerdir. O zaman Azerbaycan'a gelen ve Manna-Medlerle birlikte Asuri kralı Asarhaddon'la savaşan İşguz elleri, Herodot'un değindiği gibi, Orta Asya'dan gelen Türk ellerinden olmuşlar ve bir takım eski Sovyet ve birçok Fars tarihçinin savunduğunun tersine Hint-Avrupa dilli ellerden olmamışlardır. Herodot'un yazdığına göre bu göç yeni ve uygar bir biçimde gerçekleşmiştir. Sakalar Medlere sığınmış ve Medlerin büyüğü onlara saygı gösterip kabul etmiş ve hatta kendi çocuklarını ok atmak ve öz Türkçeyi öğrenmek için onlara emanet etmiştir.[84]

Sakaları-İşguzları Hint-Avrupa dilli sanan Avrupa tarihçilerinden biri Girşmen'dir ki, hiçbir belge ve kanıt sunmaksızın onları İrani el ve dillerini de İrani dil gösteriyor. Bir kere İrani dil ifadesi yanlıştır. Çünkü İran bir coğrafi kavramdır ve baştan beri çeşitli dilli eller, halklar ve milletlerin vatanı olmuştur ve bugün de böyledir. İran tarihçileri İskitleri (Sakaları) aryalaştırarak, daha sonra Kuzey Azerbaycan'da olmuş Alanları, Albanları ve bütün o zamanki Azerbaycan'ı Hint-Avrupa dilli yapıyorlar.

Bütün o devirki Orta Asya'dan olan halklar gibi, İskitler (Sakalar) de doğa güçlerine inanırlardı, yani Şamanist idiler. Bu durum bütün eklemeli dilli halkların ilk yaşam aşamalarına özgü olan ve onların milli kökünü gösteren etkenlerden biridir. bu halkların hepsi, özellikle de Sakalar kendi Şamanlık inançlarından dolayı hiçbir tapınakları olmamıştı.

Sakaların-İşguzların soylarını İtimadü's-saltana şöyle açık-

84 İsmail Vekili, *Azerbaycan Piş Ez Tarih Ve Pes Ez An (Azerbaycan tarihten önce ve ondan sonra)*, C 1, S 66.

lıyor: "Saka ya Sas Turanlı boyların kollarından biriydi. Onların yaşadığı yer doğudan Türkistan, güneydoğudan İmaus dağları (Çin'i Kaşgar ve Hotan topraklarından ayıran dağlar), kuzeyden Tataristan'dı. Onlar aynı Segzi elidir ki Sistan'da yaşamıştır ve bundan dolayı da Sistan'ı Segistan adlandırmışlar ve Araplar ona Araplaştırarak Secistan demişlerdir. Segzi ya Sas daha sonra Masajet adlanmıştır. Firdevsi de Segserileri Sas boyuna bağlandıkları için Turanlı saymaktadır. Kiyan (Farsların efsanevi krallar sülalesi) döneminden önceler Partlar, Pişdadilere (Farsların ilk efsanevi krallar sülalesi) karşı koyduğunda Sasları yardımlarına çağırdılar. Sonralar Partlar Eşkani saltanatını kurduğunda ve gene de gerektiğinde Sas boylarından yardım alırlardı. Bir taraftan Karadeniz, öbür yandan Babü'l-ebvab (bugünkü Derbend)'a bitişik ve Hazar'ın doğusundan başlayarak Ceyhun kıyılarına değin uzanan duvar Sasların saldırısının önünü almak içindi, onlara Gut=Get ya Masaget derlerdi. Get ve Masaget aynı Yecuc ve Mecuc'dur, Tevrat'ta Gök ve Megök yazılmıştır."[85]

Eski el, oba, boy ve el birleşmelerinin hepsinde özellikle de Orta Asya'nın elleri ve el birleşmelerinde çeşitli adlı boylar katılmışlardı. Bu ellerin her birinin kendine özgü adı olmakla birlikte genel adları, el birleşmesinin adı olmuştur. Mesela İşguzlar (İskitler) ve ya Sakaların genel el adı İşguz (İç guz=İç oğuz) olmakla birlikte onu oluşturan eller ve boyların adı Saka, Masajet, İskif vs olmuştur ve tarih boyu çeşitli tarihçiler tarafından, kaynaklarda özel ve ya genel olan çeşitli adlarıyla adlanmışlardır. Dolayısıyla bu el İran kaynaklarında Sakalar; Yunan kaynaklarında İskitler; İbri, Asuri ve Babil kaynaklarında İşguzlar ve Herodot'ta Ortorkoribant (sivri başlıklılar) şeklinde geçer. İşguz kelimesi Yunan dilinde –ş– sesinin bulunmayışı ve onun son sesi –z eski söyleyişiyle peltek –z gibi ve ya –dz = –tz (–t) şeklinde olduğundan İskita, İskit, İşkid ve İşkit şeklinde yazılmıştır. Demek ki, İşguz ve İskit kelimeleri çeşitli dillerde, onların ses kuruluşuyla ilgili, değişik biçimlerde söylenmiş olan aynı sözdür. Ruslar ve bir takım Avrupa dillerinde bu halka İskif denilmiştir. Bu kelime tarih boyu Şkida, Şkuda, Şkinz şeklinde ve bazı yerlerde Sak, Saka ve Seka olarak kaydedilmiştir. Hatta bu el Avhat, Terapi, Paralat,

85 İtimadü's-saltana, *Tatbik-i Lugat-i Coğrafiyai*, S 56.

Savramat gibi adlarla da gösterilmiştir.

İşguz (İşğuz) kelimesi: Eski dönemlerden Oğuzların adına Guz da denilmiştir, örn. Arap ve Fars kaynakları. Camiü't-tevarih'in Oğuzname bölümünde Oğuz=Guz el birleşmesi iki temel kola ayrılmıştır: İç Oğuz ve Dış Oğuz. Dede Korkut eserinde de Oğuzların iki kolu olan İş Oğuz ve Taş Oğuz (Dış Oğuz)'a değinilmiştir. Bu elin adı Tevrat'ta İşguz, Eşknaz, Eşkuz, Eşkuza biçiminde geçmiştir. Çağdaş Azerbaycan Türkçesinde –ç– sesi iki ünlü arasında değişmez, aksi takdirde bazen bu ses –ş– sesine dönüşür. Örn. üş, kaş-, uş-, aş- vs. Dolayısıyla bu elin adı İç Oğuz=İçguz= İşguz biçimlerinde görünür. Biçim bilgisi bakımından da bu kelime bir sıfat tamlamasıdır. Türkçede sıfat tamlamasında sıfat addan önce gelir, halbuki Sami ve Hint-Avrupa dillerinde önce ad sonra sıfat gelir, Kitab-i müfid gibi. Olcas Süleyman'ın dediğine göre bugün de Kazak Türkçesinde Başkurtların adına isteği (iç nesil) ve Sibirya Türklerine österi deniliyor.[86] Oğuz ellerinin adı Orhun Yenisey yazıtlarında ve D.Ö.8-7. yüz yıllıklarda Asuri kralı Asarhaddon'un tabletlerinde de geçiyor.

Bilindiği gibi İşguzlar Med elleri, hükümeti ve uygarlığını yaratmakta iştirak etmişlerdir. D.Ö.673. yıl ayaklanmasını hazırlayan Hiştiriti, Mami-tiarşu ve Dusanni el başkanlarıyla İşguzların lideri İşpaka=İspaka=İspak birleşerek Asuri militarizmine karşı savaşmışlardır. İspak, kişi adı olarak Başkurt, Karaçay ve Karakalpak Türk halklarında kullanılmaktadır. İspaka kelimesiyle ilgili, Oğuz-Karluk şivesinde köpeğin asıl adı yani Köbek kelimesinin ilk biçimi Kıpçak şivelerinde canlı şekilde kalmaktadır. Av köpeği adlarının bir kaç varyantı vardır.

a) is-pak (izbak): ize (kokuya) bakan.

b) is-bas (izbas): ize (kokuya) giden.

bu kelime Avesta'ya spaa (köpek) ve Rusçaya sabaka (köpek) şeklinde geçmiştir.[87] Nitekim Diakonof şöyle diyor: "Sabaka (köpek) kelimesi İslav dilleriyle açıklanmıyor."[88] İspak'ın oğlu Partatua'nın adı da kuşkusuz Eşkaniler sülalesini kuran Part

86 Olcas Süleyman, *Az i Ya*, İstanbul 1992, S 255.

87 A.g.e, S 253-254.

88 Diakonof, *Med Tarihi*, S 533.

eliyle ilgilidir. Onun oğlu olan Madi'nin adı ise Hunların lideri Mete=Meti adını (sert anlamında) andırıyor.[89]

Sakaların komutanlarından biri de İskender zamanı Orta Asya'da yaşayan ve İskender'le savaşan Sakaların kralının kardeşi Kartasis olmuştur. Ünlü tarihçi Gutşemid'e göre bu ad, Kardaş (kardeş) kelimesidir, ancak Yunan dilinde –ş– sesi olmadığı için bu şekilde kaydedilmiştir.[90]

Çok eski zamanlardan Gürcistan topraklarında yaşayan Mesket halkı İstalin diktatörlüğü zamanı ve onun desteğiyle Beria ve o zamanki Gürcü başkanlar tarafından kendi ana yurtlarından Özbekistan'a sürgün edildiler. Daha sonra Mesketler Özbekistan'dan da atıldılar. Bu kez Kuzey Azerbaycan hükümeti tarafından yaklaşık yirmi bin kişi olan bu Türk dilli Mesketler kabul edildi. Bunlar Masajetler, Masagetler, Savrumatlar, Sakalar, İskitler, İşguzlar ve Alanların Gürcistan topraklarında kalıp yaşamış olan küçük bir topluluğudur ki, asırlar boyu dilleriyle birlikte adlarını da korumuşlardır. Bu canlı belge ise Masajetler, Masagetler, Savrumatlar, Sakalar, İskitler ve Alanların hepsinin eklemeli dilli olduğunu gösteriyor. Gürcistan Mesketleri de Alanlar gibi, aynı zamanda ve ya çeşitli devirlerde Orta Asya'dan olan göçlerden Kür ırmağı yanlarında yurt tutup kalmışlar ve kuşkusuz sonraki tarihi olaylarda Alban=Aran=Alan halkından ayrı düşerek Gürcistan topraklarında yaşamışlardır.

Bir takım bilginlere göre Sakalardan başka D.Ö.2-1. bin yıllıklarda Orta Asya'dan Azerbaycan'a gelen eklemeli dilli halkların bazısı hatta Türk de adlanmışlar. Örn. Yampolski'ye göre Asuri kaynakları D.Ö.14. yy.'da Urmu Gölü'nün çevresinde yaşayan elleri Turuk adlandırmıştır ve doğumun ilk asrının birinci yarısında yaşayan Tarih ve Coğrafya bilgini Pomponius Türklerin miladi birinci asrın başlarında ve hatta ondan da önce Şirvan ve Mildüzü otlaklarında yaşadıklarını yazıyor. Bundan başka Urartuların yazılı taşlarında D.Ö.1. bin yıllığın başlarında Azerbaycan'ın bir vilayetinde yaşayan Turuh adlı elden söz edili-

89 Altay Muhammedof, *Oğuz Saltanatı*, Bakü 1992, S 178.

90 Rahim Reisniya, *Azerbaycan Der Seyr-i Tarih (tarih sürecinde Azerbaycan)*, C 1, S259.

yor. Üstelik, Yunan kaynaklarında D.Ö.5. yy.'dan Azerbaycan'da İrkilerin yaşamasından söz edilir. Bilginlerin kanısınca Turuk, Turuh ve İrkiler çeşitli dönemlerde aynı Orta Asya'dan gelen eklemeli dilli ellerin adları olmuştur ve sonralar bu adlar Türk kelimesinin yaratılmasında belli ölçüde etkili olmuştur.[91]

Ermeni tarihçisi Gokasyan'a göre D.Ö.5. yy.'da yaşamış olan ve Tarihin atası adlanan Herodot'tan önce Azerbaycan'da Türk dilli olan Sabir, Avar ve Başkırt elleri bulunmuştur. Sami olmayan Subarlar Hurrilerle komşu olmuştur. Hurriler D.Ö.2. bin yıllıkta Urmu Gölü'nün batısında yaşayan halk olmuştur. Demek ki, Gokasyan'a göre doğumdan 2000-1500 yıl önce Gutti-Lullubiler zamanı Azerbaycan'da Sabir=Sabarlar bulunmuştur. Bu elin adı Sümer yazıtlarında Subir şeklinde olmuştur ve Sibirya da bu Türk dilli halkın adıyla ilgilidir. Herodot, Araz sahilinin dağlık bölgesinde, Medlerle komşu olan Sasper boylarından bahsetmiştir. Gokasyan'a göre bu Sasperler sonraki Türk dilli Subarlar=Subirler=Sabirler olmuşlar ki, Herodot'un söylediğine göre birlik yaratıp bugünkü Kuzey Azerbaycan'ın kuzeybatısında yerleşen Kür-Araz düzlüklerinde yaşamışlardır. Sonraki asırların Ermeni ve Bizans tarihçileri Savirleri Kafkas'ın en güçlü Türk halkı adlandırmışlar. Savirlerin Kuzey ve Güney Azerbaycan'da yerleşmiş oldukları yerlerden Bilesuvar yer adının onların adından yaratılması kesindir. Herodot, Sasperlerden başka Abarlar ve Başıkırkıklardan da söz ediyor. Tarihçilere göre Altay taraflarından gelen Türk dilli Abarlar daha sonra Avar adlanmıştır. Başıkırkıklar ise bugünkü Başkırtların (Başkurtların) ulu dedeleri sayılırlar.[92]

Azerbaycan'ın büyük şairi Genceli Nizami eski Yunan dilini öğrenmiş ve İskendername adlı eserini yazarken Yunan kaynaklarından yararlanmıştır. Dolayısıyla onun bu güzel edebi eseri tarihi kaynak olarak da değerlendirilebilir. O, Yunan kaynaklarını okurken İskender'in her yerde Türklerle karşılaşıp savaşmasına rastladığı için kendi eserinin bir yerinde şöyle yazmıştır:

---

91 Rahim Reisniya, *Azerbaycan Der Seyr-i Tarih (tarih sürecinde Azerbaycan)*, C 2, S 876-877.

92 Rahim Reisniya, *Azerbaycan Der Seyr-i Tarih (tarih sürecinde Azerbaycan)*, C 2, S 878-879; Mahmud İsmail, *Azerbaycan Tarihi*, Bakü 1992, S 11.

Ze kuh-i Hazar ta be Derya-yi Çin /Heme Türk ber Türk binem zemin (Hazar dağından Çin denizine değin bütün yerleri Türklerle dolu görüyorum). Demek ki, İskender'in gittiği bütün yerlerde Türkler yaşamış ve onlarla karşılaşıp savaşmıştır. Dolayısıyla bazı tarihçilerin savunduğu gibi İskender yalnız Ceyhun-Seyhun çayları çevresinde değil, oraya kadarki İran, Orta Asya vs yerlerde de Türklerle yüz yüze gelmiştir, yani doğumdan 4 asır önce Orta Asya, öncelerde olduğu gibi, Hint-Avrupa dillilerin değil Türklerin vatanı ve yaşadıkları ülke olmuştur.

Kimerler de Sakalar gibi yaklaşık olarak aynı zamanda Azerbaycan ve bölgemize gelmişler, Aryacı tarihçiler onları da Arya soylu gösteriyorlar, ancak Kimerler çeşitli boylardan kurulu el birleşmesi olmuş ve içlerinde eklemeli dilli ve Hint-Avrupa dilli eller de bulunmuştur. Vamberi, Geza, Goven, A.Nad gibi tarihçiler Kimerler ve İşguzların bir kısmının Türk dilli olduğunu kaydetmişlerdir.[93] Güney Mahalı'nda Sofiyan'la Sis arasında Mişov yamaçları vadilerinde yerleşen İskemer=İskimer köyünün adı bu elin adıyla ilgili olmuş ve Kimerlerin belli el ve obalarının burada yurt tutup kaldıklarını gösteriyor.

R.114)- Sakalardan, eyer altı bezin nakışları.

93 Mahmud İsmail, *Azerbaycan Tarihi*, Bakü 1992, S 17.

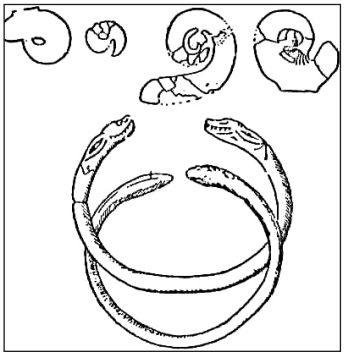

R.115)- İskitlerin süs gereçleri, Mingeçevir (Kuzey Azerbaycan), D.Ö.7-6. yy.

Sakaların içinde Hint-Avrupa dilli eller ve obaların olması olasılığı vardır, çünkü Sakaların bölgemize geldiği asırlar, D.Ö.9-7. yy.'larda Hint-Avrupa dilli halkların da Yakındoğu bölgesine gelmesi sonunda, onların bazı el ve obalarının, Orta Asya'dan olan eklemeli dilli el ve obalarla komşu yaşamak sonucunda, birleşip bir el birleşmesi olarak tek bir adla adlanması tamamıyla olanaklıydı. Bilindiği gibi İran'ın güneyinde yaşamış olan iki el yani Kaşkayiler ve Hamse eli daha ünlü olmuştur. Bunlardan Hamse eli 5 temel koldan meydana gelmişti. Bu kolların üçü Türk, biri Arap ve biri Fars dilli olmuştu. Bu elin büyük kısmı Rıza Şah zamanında zorla yerleşik hayata geçirildi ve bugün el konumundan çıkmış durumda ve daha adları duyulmamaktadır. Saka elleri içinde Hint-Avrupa dilli eller olmuşsa da azınlıkta olmuşlardır.

Sakalar İran Türklerinin dilini o zamanki Orta Asya'daki eklemeli dile yaklaştırmış ve böylece de tek bir Azerbaycan milletinin ulusal edebi dilinin kaç bin yıllık yaratılması sürecinde belli bir aşama oluşturmuştur. Hem eklemeli dilli İşguz elleri, hem onlardan çok önceler Azerbaycan'a gelip yerleşmiş olan eklemeli dilli eller, hem de onlardan sonra zaman zaman Orta Asya'dan Azerbaycan'a gelmiş ve yurt tutup kalmış çeşitli eklemeli dilli eller ve obalar çağdaş edebi Azerbaycan dilinin yaratılmasında etkin rol oynamışlardır. Ünlü dilci Demirçizade haklı olarak şöyle yazıyor: "Türk dilleri ailesinin batı gurubundaki dilleri, özellikle de Azerbaycan dilinin temel kaynakları D.Ö. ve doğumun 1. bin yıllığı devrinde Hazar denizinin kuzey,

batı ve güneyinde genellikle Kafkas'ta yaşamış olan Sak=İskif, Kas=Kaspi=Kassit=Hazar, Sabir=Suvar, Hun=Gun, Türk=Törek, Guz=Oğuz, Kıpçak=Kıfçak adlarıyla tanınan el ve obaların dilleri olmuştur."[94] "Azerbaycan tarihi alanında son zamanlar yapılmış incelemeler sonucunda doğumdan önce Azerbaycan topraklarında Midya (Med) elleri (Bus, Paratak, Estrohat, Arizant, Budi ve Mağ) ve Azerbaycan'ın kuzeyinde Alban yahut Ağvan topraklarında 26 çeşitli dilli ellerle birlikte Kas, Kassit, Hazar, Sak, İskif adlı ellerin yaşadığı belli olmuştur. Doğumdan öncelerinden ise bu topraklarda Türk dilli Hun, Sabir=Suvar, Oğuz, Kıpçak adlı eller yerleşip yaşamışlardır."[95]

D.Ö.7. yy.'da kuzeyden Azerbaycan'a gelen Sakalar 20 el ve obadan oluşmuş, her elin de kendine özgü adı olmuştur. "Bu 20 elden biri Sak-Masajetler olmuştur."[96] "Miladi 6. yy. Bizans tarihçisi Menandr diyor ki, eskilerde Türkleri, Sakalar çağırırlardı."[97] "Bilginlerce İşguzlar (İç Oğuzlar) ve genellikle Oğuzlar Türk tarihinde oldukça derin ve eski köke maliktirler ve onlar birçok Türk el birleşmesinin temelini oluşturmuşlardır. Örn. A.N.Bernştam diyor ki, Türk soyunu besleyen ortam Hun ve İşguz toplumu olmuştur, İster Asya, isterse de Avrupa Hunları İşguz kökü üstünde kök salmıştır. R.G.Latam ise yazıyor ki, Kuman (Ruslar Peçeneklere diyorlar) İskifleri, Masajetler, Sakalar, Peçenekler, Hazarlar, Hunlar kök bakımından Türk'türler ve bunu kanıtlamağa gerek yoktur."[98] "Herodot'un 'Tarih' eserini Rusça yayımlayan F.G.Mişçenko İskiflerle ilgili diyor ki, Hipokrat'ın betimlediği İskiflerin dış görünüşleri, bütün çizgileriyle Türk tipine uygundur. Herodot'un eserini İngilizce yayımlayan Seys ise diyor ki, Herodot'un İskifleri Türk-Tatar soylarıdır."[99]

94 Demirçizade, *Azerbaycan Edebi Dilinin Tarihi*, 1. Bölüm, Bakü 1979, S 48.
95 A.g.e, S 49.
96 Mahmud İsmail, *Azerbaycan Tarihi*, Bakü 1992, S 13.
97 A.g.e, S 17.
98 A.g.e, S 17.
99 A.g.e, S 17.

R.116)- Sakaların lideri Skunha, Bisitun'daki resimden

R.117)- Sakalar, sivri börklüler, İstahr'daki (Persepolis) nakışlardan, D.Ö.5. yy.

Uişdiş ve Uaüş kelimesi: Azerbaycan halkının Sakalar dönemindeki dilini belirleme araçlarından biri halkın dilinde kullanılan yer adlarıdır. Bunlardan biri D.Ö. 716. yılda kullanılmış Sehend dağının asıl adı olan Uaüş ve onun koynunda yerleşmiş olan Uişdiş bölge adıdır. Sümercede U sözü 10 sayısı; İş-Eş-Üş ise 3 sayısı demektir. Diş ise dağın zirvesine işaret etmektedir. Yani bu kelimeler sıradağ zirvelerinin sayısıyla ilgili olmuşlardır.

Yusuf Vezir Çemenzeminli romanında İşguz büyüklerinden olan Boğatay, Gozatay, Okabay ve Alpagay adlarını vermiştir. Bu adların Türkçe olması da İşguzların dilini açıkça göstermektedir.[100]

100 Altay Muhammedof, *Oğuz Saltanatı*, Bakü 1992, S 34.

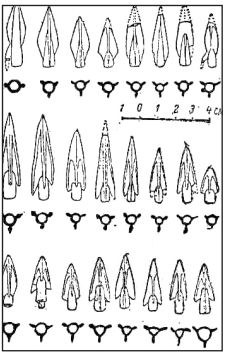

R.118)- İskit-Med ok uçları, Mingeçevir (Kuzey Azerbaycan), D.Ö.5-4. yy.

R.119)- Sakaların Babil, Asuri, Urartu, Anadolu, İran, Filistin, Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan topraklarından bulunan ok uçları.

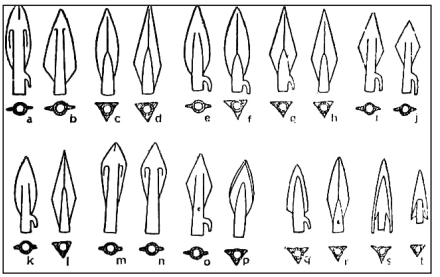

R.120)- Bir kap nakışlarından, Kimer atlıları resmi, D.Ö.6. yy.

Medler

Yer ve halk adı olmak itibarıyla Med kelimesi D.Ö.9. yüz yıllığın ortalarından meydana gelmiş ve ilk başta yer adı olmuş, hem de çağdaş İran'ın tam merkezi vilayetleri, daha doğrusu Hemedan, Elvend dağının dört bir yanı, Kaşan ve Kum'un batı toprakları, Rey, Kazvin, Zencan, Hazar'ın güney kıyıları, Miyana, Heşteri, Kızılözen yatağı ve oranın kuzeyi ve Halhal'ın güneyi, İran Kürdistanı yerlerine denilmiştir. Bu yerlere yaklaşık olarak Merkezi Med deyimi kullanılmıştır.

Tarihi eserlerde Med sözüyle ilk kez Maday biçiminde Asuri kralı Selmenser'in D.Ö.844, 838. yıllarda, Gutti-Lullubi ülkesine saldırılarıyla ilgili taş yazıtlarında karşılaşıyoruz. Asuri kralarının bazılarının tabletlerinde Med adıyla birlikte Gutti (Guttium) adı da geçmiştir. Zaten bu halklar komşu olmuş ve hepsi de Merkezi Med ve Azerbaycan topraklarında yaşamışlardır. Medlerin ülkesi bugünkü Heşteri, Urmu Gölü'nün güneybatısı, Kızılözen yatağı, Zencan, Rudbar, Halhal'ın güney toprakları olmuşsa da Guttilerin ülkesi oralardan doğu ve güneydoğu, yani Hemedan, Erak, Elvend'in çevresi, Save, Kaşan (bu kelime Kassi elinin adından türetilmiştir.) ve Kum'un batı yerleri olmuştur. Bu yerler Merkezi Med ve Azerbaycan toprakları olmuştur.

Oppert'in dediği gibi Medler eklemeli dilli, Turanlı ve Altay dağlarından gelme olmuşlardır. Med elleri İşguzların D.Ö.7. yy.'ın başlarındaki göçlerinden iki asır ve belki de daha önceler, yani D.Ö.10-9. yy.'larda kuzeyden, Kafkas geçitlerinden Azerbaycan'a gelmişler. Herodot şöyle diyor: "Asuriler Yukarı Asya'da 500 yıl hükümet ettiler, onların buyruğuna uymayan ilk halk Medlerdi. Bunlar özgürlük uğruna savaştılar ve yiğitlikler göstererek, kölelik zincirinden kurtuldular. Ondan sonra başka halklar da onların yolunda gittiler ve hızla Asya kıtasının bütün halkları özgürlük ve bağımsızlıklarına kavuştular... Medlerin boylarının sayısı altıdır: Bus-Busae, Partaken, Sturohat, Arisant-Arizant, Budi, Mug."[101] Herodot başka yerde Med boyunu da bu 6 boya eklemiştir. Hatta Medler içinde Sagartı adlı bir kavim de olmuştur. Bu 6 Med elinin üçünün önderleri Hiştiriti, Mamitiarşu ve Dusanni daha güçlü ve nüfuzlu olmuş ve D.Ö.673. yıl-

101 Hasan Pirniya, *İran-i Bastan (eski İran)*, C1, S 175.

da Med ayaklanmasına önderlik etmişlerdir.

Praşek ve Girşmen gibi bazı tarihçiler ve Fars tarihçilerinin çoğu Medleri Hint-Avrupa dilli gösteriyor, Diakonof gibi bir takım tarihçiler Medlerin 6 elinin bazısını Aryai bazılarını da eklemeli dilli gösteriyorlar, Opert gibi bilginler ise onların eklemeli dilli olduğunu belirtiyor ve hatta Mar gibi bilginler Med dilini Elam diliyle aynı dil biliyorlar.

Med hükümetini yaratan eller ve halklar, Merkezi Med ve Med halkının yaşadığı topraklarda yaşayıp uygarlık kuran Gutti-Lullubilerin evladı ve varisleri olmuşlardır. Tarih İşguzlara değin, yani D.Ö.9-7. yy.'lara değin Merkezi Med ve Azerbaycan topraklarında Gutti-Lullubilerden başka bir halkın yaşaması ve ya gelmesinden hiçbir şey göstermiyor ve Asuriler aracılığıyla bu yerlere göçürülmüş az sayıda Yahudi ve başka Sami ellerinden başka, Med hükümeti kurulana değin bu yerlerde eklemeli dilli eller ve el birleşmelerinden başka, ayrı etnikten olan hiçbir el, el birleşmesi yerleşip yaşamamıştır (Bu yerlerin güney ve doğu sınırlarında D.Ö.9. yy.'dan itibaren Hint-Avrupa dilli ailelerin yaşaması tahmin ediliyor). Dolayısıyla Diakonof'un söylediğinin tersine Med hükümetini yaratan çeşitli el ve el birleşmelerinin hepsi, ister Gutti-Lullubilerin evladı ister ise onlara katılmış olan İşguzların hepsi eklemeli dilli olmuşlardır. Büyük Gutti-Lullubi el birleşmelerinde olan çeşitli el ve obalar sırasında Med adını taşıyan el ve obalar da olmuştur. D.Ö.9-7. yy.'lardan başlayarak, Altay'dan gelen yeni Med adlı eller ve eskiden olan Med adlı el-obaların adı üstünlük kazanarak Gutti-Lullubi el birleşmeleri adlarının yerini tutmuştur.

Medlerin 127 yıl egemenliği zamanı bölge milletleri milli hukuka malik olmuşlardır. Örn. bu dönemde Parslar kendi dillerini geliştirmiş ve ilk kez kendi dillerinde taş yazıtlar yazdırmışlardır. Med kralı Astiak kendi güveyi Sepitame (mugların büyüğü) ve bir kaç büyük mug aracılığıyla tek bir Zerdüşt dini yaratarak, küçük Zerdüşt dinlerine son vermek istemişti. Kendi dini liderlikleri ve kısmen mevki ve maddi gelirlerini tehlikede gören ayan ve elitlerin çoğu (Med ayan-elitleri genellikle hem el ve bölge büyüğü, hem de o el ve bölgenin dini lideri olurdu), özellikle de Harpak, Astiak'a karşı ve düşman olmuştu ve kuşkusuz öteki Med ayan ve elitleri tarafından da desteklenmişti. As-

tiak milli birliktelik ve kardeşlik adına, Med halkı ile Pars halkı arasında dostluk ve kardeşlik bağlarını pekiştirmek için bir kızını da Pars hakimi ve dini lideri Kembuciye'ye verir. Harpak, Kembuciye'nin oğlu Kirus aracılığıyla yerli Pars hükümeti, liderleri ve ayan-seçkinleri ile bağlantı kurarak, onların aracılığıyla Astiak'tan öç almaya çalışıyordu. Astiak kendi ordu komutanı Harpak'ın satkınlığı sonucunda Kirus tarafından yeniliyor. Kirus, egemenliği dedesi Astiak'ın elinden alıp onu siyaset merkezinden uzaklaştırarak, bugünkü Gürgan'da, çölde yalnız başına aç susuz bıraktırıp öldürtüyor. Kirus, önce kendi halklarını satarak Parslarla iş birliği yapan Med ayan-seçkinlerini, egemenliğini pekiştirmek amacıyla, iş başına getirdi, ancak bu işi başardıktan sonra yavaş yavaş Med ayan-seçkinlerini aşağı basamaklara indirdi ve egemenliği yalnız 7 Pars ailesi elinde merkezleştirdi, hem de krallık sanlarından Med kralı olmasını sildirdi. Bu olayların hepsi Medlerle Parsların başka başka milletler olduğunu açıkça gösteriyor. Bu iki milletin farklı köklerden olmasını gösteren başka bir kanıt da onların arasındaki etnik çekişme ve milli mücadele ve Geumat ayaklanması gibi ayaklanmalar olmuştur. Kirus'un oğlu Kembuciye Mısır'dayken, Geumat ayaklanmasını duyduktan sonra, orada ölmüştür. O, Pars ayan-seçkinlerine şöyle vasiyet etmiştir: "Parsların egemenliğinin Medlerin eline geçmesine müsaade etmeyin, siz onu geri almağa borçlusunuz."[102] Geumat, öldürüldüğünde Parslardan başka Asya'da bütün halklar üzülmüşlerdi. Geumat'ın idamıyla Med halkının milli hareketi ve yitirdiği egemenliği yeniden elde etmeğe çalışması bitmedi. Geumat'tan sonra hiçbir dini adı ve sanı olmayan, yalnız Med olan ve Med halkının yitirdiği bağımsızlık ve ulusal hukukunu geri almak isteyen Fraurtiş ve Çitrantahme ayaklanmaları meydana geldi. Fraurtiş kendini Kiaksar sülalesinden olan Hiştiriti, yani Med sülalesinin temelini atan kişi adlandırırdı. Fraurtiş, Ekbatan'da Akamenitler tarafından Med halkının gözü önünde mızrağa oturtuldu (Asuriler de bu insan dışı yöntemi kullanıyorlardı). Fraurtiş'ten sonra kendini Kiaksar neslinden adlandıran ve Medlerin Sagartı elinden olan Çitrantahme ayaklanma-

102 Altay Muhammedof, *Oğuz Saltanatı*, Bakü 1992, S 267; *İran'ın Tarih Ve Uygarlığının Kurultayı*, S 111.

sı başlanır. O da Darius tarafından Erbil'de mızrağa oturtulur. Bu çekişme ve mücadeleler, ölüm dirim çarpışmasıdır. Akamenitlere karşı ayaklanma ve silahlı savaşların ana nedenlerinden biri Akamenit krallarının milli zulmü ve milletleri aşağılaması olmuştur.

Medlerin Hint-Avrupa dilli olmadığını gösteren başka bir kanıt da Pehlevilerin (Rıza Şah ve Muhammed Rıza Şah zamanı) Akamentlerin 2500 yıllık krallıklarıyla ilgili düzenledikleri şölenleri gösterebiliriz. Yani onlar Medleri Hint-Avrupalı saymayarak onların 123 yıllık egemenliklerini bunun dışında tutmuşlardır. Akamenitler bu şölenlerin düzenlendiği zamandan 2500 yıl önce yani D.Ö.550. yılda egemenliği Medlerden almışlardır.

Bazı adların kökü

Med: bilindiği gibi çıkış yerleri bir birine yakın olan seslerin birbirine çevrilmesi bütün dillerde olağan bir ses bilgisi olayıdır, Med > Met gibi. Med=Met kelimesi D.Ö.5-4. bin yıllıkta Sümer dilinde metin, sağlam, dayanaklı, pek anlamında olmuş, Guttilerin Babil'de 91 yıllık egemenlikleri yıllarında onların birinci önderi olan İmta adı, İmda=Met=Med=Mad sözünün en eski şekli olmuştur. D.Ö.2. yüz yıllıkta Orta Asya'da egemen olan Hun imparatorluğunun ünlü lideri Tuman Han'ın oğlu Mete=Meti olmuştur.[103] Bu kelime erkek adı olarak Mete=Mata ve kadın adı olarak Matan=Matana şekillerinde tarih boyu Azerbaycan halkı içinde kullanılmış ve bugün de kullanılmaktadır.

Bazı bilginlerin kanısınca Hemedan (Ekbatan)'ın eski adı Halmatan idi. Hal-mat-an kelimesinde Hal, vatan, yurt anlamında; Mat ise Med=Mad; -an ise eski Türkçede adların çoğul ekidir. Yani Ekbatan'ın anlamı Medlerin vatanı olmuştur. Ekbatan kelimesinde Med sözü el, oba, halk anlamındadır. Bu anlamı eski Yakındoğu bölgesi halk ve hükümetlerinden biri olan Metanni=Mitanni sözünde görürüz. Eski devir tarihçileri Metanni=Matiyannileri Hurrilerin bir bölümü olarak göstermişlerdir.[104] Diakonof'a göre Hurriler aynı Subarlar olmuşlardır. Mitanni kelimesinde Mitan'ın aslı Mid-an yahut Med-an (Medler) olmuştur. Guttilerle ilgili olan Hurriler ve dolayısıyla da Mitanniler (Medler)'den görünüyor ki, Med adlı boylar hep Guttilerin içinde yaşamışlar ve sonralar D.Ö.9. yüz yıllıktan başlayarak İşguzlar (Sakalar) içinde Med adlı yeni bazı el ve obaların Manna ve Merkezi Med topraklarına geldiğinde Med adı genelleşmiştir.

D.Ö.744. yılda Bitsangı hakimi, Mitaki (Mataku) idi. Mita=Mata aynı Mid=Med=Mad sözüdür. Ki=Ku ise Elam dilinde büyük, önder anlamında olmuştur. Kiaksar kelimesinde de bu Ki (büyük, önder) görülmektedir, ancak bazen kelime sonunda da görülür. Örn. Kızılözen yatağı bölgesinin kralı-önderinin adı Diauku=Diuk kelimesinde ve ya Astiak'ta olduğu gibi. Farsların efsanevi krallar sülalesi olan Kiyan kelimesi de iki bölüm-

103 Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmperyası*, Bakü 1992, C 1.

104 Diakonof, *Med Tarihi*, S 99.

den oluşur: Ki (büyük, önder) ve –an (eski Türkçe ve özellikle de Med dilinde çoğul eki). Kiyan krallarından olan Keykubad, Keykavus ve Keyhüsrev adlarında da Ki aynı anlamda kullanılmıştır. Mitanni eli adında olan Med sözünün Diyala yatağının yerleri önderinin adında (Mitaki) olması bu yerlerde Med ellerinin yaşamasını onaylar niteliktedir.

Altay dağlarında yaşayan Türk elleri içinde çok eskilerden yayılmış olan ünlü kahramanlık destanlarından biri Maday-kara Destanı olmuştur.

Bus-Busae: Eski ve çağdaş Türk dillerinde Bas- kelimesi üstün gelmek anlamındadır.[105] Besu=Basu sözü ise demir tokmak anlamındadır.[106] Besut=Basut kelimesi Uygur dilinde arka, yardım, acıyan, yardımcı demektir.[107]

Partaken: Diakonof'un yazdığına göre Partakena bölgesi çağdaş Kum şehrinin yakınlığında Tuz Gölü'nün batısında, bu göle dökülen Şorçay'ın çevre yerleriydi. Yani Merkezi Med topraklarındandı[108] ve büyük olasılıkla Diuk'un egemenliği altında olmuştu. Parta=Part kelimesi Eşkani sülalesini kuran eski Türk Part elinin adıyla ilgilidir. Ken sözü ise şehir, kent anlamındadır, Taşkent, Simzkend (Semerkand)'de olduğu gibi.[109] demek ki, Partaken, Part şehri ve Part toplantısı anlamlarına gelmektedir.

Arizant-Arisant: Er kelimesi yiğit, koçak anlamında adların başına eklenir, Alp Er Tonga, Alp Arslan gibi. İkinci bölüm ise Guttilerde öndere verilen Yanzı adını andırıyor. Nitekim Eryanzı kelimesi İranzı ve İranzu biçiminde Mannaların liderinin adı olmuştur.

Budi: Eski Türk kelimesi olan Budun (halk, el, toplum anlamında) kelimesini andırıyor.

Mug: Bu kelime en eski dönemlerden Türk elleri içinde Şaman, din adamı, kahin, falcı, büyücü anlamında, Daha sonra ise Zerdüşt din adamı anlamında kullanılmıştır.

Sak-Saka: Sak kelimesi, uyanık anlamındadır.[110] Saka keli-

105 Besim Atalay çevirisi, *Divanü Lügati't-türk*, Ankara 1985, C 1, 2.

106 A.g.e, C 3, S 224.

107 A.g.e, C 1, S 354.

108 Diakonof, *Med Tarihi*, S 90.

109 Besim Atalay çevirisi, *Divanü Lügati't-türk*, Ankara 1985, C 1, S 339.

110 A.g.e, C 1, S 333.

mesi ise dağ yamacı anlamında olmuştur.[111]

Harpak: Parslarla birleşip Astiak'ın ordu komutanı olarak, onu, halkını ve Med hükümetini satan, onu arkadan vuran ve bu hükümeti ortadan kaldıran kişinin adı olan Harpak sözü Er ve Beg (bey) kelimelerinin bireşiminden oluşmuş olabilir.

Geumat-Gaumata: Kembuciye Mısır'a ordu yürütmek arifesinde, kardeşi Berdiya'nın darbe yapmasından korktuğu için onu gizli olarak öldürtür. Bu olayı anlayan bir Med mug, Kembuciye Mısır'dayken darbeyle iktidara gelir, bu mugun adı Geumat-Gaumata'dır. Eski Türk elleri ve özellikle de Hunlarda Kam=Gam kelimesi Şaman, kahin, din adamı, büyücü, falcı, bilgin, doktor, filozof vs anlamlarında kullanılmıştır.[112] Hunlar içinde Eşkam (arkadaş Şaman) ve Atakam (ata Şaman) kullanılmıştır. Eş kelimesi eski Türkçede arkadaş anlamındadır.[113] Atakam= Atagam kutsal kelime gibi kişi adı olarak da kullanılmıştır ve çok kullanılmak sonunda Kamata=Gamata (Geumat-Gaumata) şekline dönüşmüştür. Mug kelimesi kam=gam= gum kelimesinin tersine söylenmesi gibidir.

Türk sözü

Bu kelimenin doğumdan kaç bin yıl önce türetilmesine karşın D.Ö.2. bin yıllığın son yüz yıllıklarından var olagelmiştir. Bu kelime tur- (dur-) eyleminden türetilmiştir. Eski Türk ellerinden bazısı el birleşmelerinden ayrılarak yerleşik yaşama geçtiklerinde, el birleşmesinin göçebe durumda kalanları onlara Turuk (tur- eyleminin isim-fiili yani tur+uk) yani duran (yerleşen, gezmeyen) adı vermişlerdir. Turuk kelimesi, Göktürk devleti kurulduktan sonra Gök kelimesindeki ince ünlünün etkisiyle Türük biçimine dönüşmüştür (ünlü uyumu). Daha sonra Türkler Arap alfabesine geçtikten sonra Arap alfabesiyle Türk biçiminde yazılmıştır (bu alfabede ünlülerin çoğu yazılmaz).

Türk adına D.Ö. Asuri kaynaklarında da rastlıyoruz. Tarihçi Yampolski'ye göre Asuri kaynakları D.Ö.14. yy.'da Urmu

111 A.g.e, C 3, S 226.

112 Besim Atalay çevirisi, *Divanü Lügati't-türk*, Ankara 1985, C 3, S 157, 443; Altay Muhammedof, *Oğuz Saltanatı*, Bakü 1992, S 273.

113 Besim Atalay çevirisi, *Divanü Lügati't-türk*, Ankara 1985, C 1, S 47.

Gölü'nün çevresinde yaşayan elleri Turuk adlandırıyor. Bundan başka Urartu kaynakları D.Ö.1. bin yıllığın başlarında Urmu Gölü'nün çevresinde yaşayan Turuh adlı elden söz ediyor.

Mir Ali Seyyidov'un dediğine göre Bontürkler D.Ö.4. yüz yıllıkta Azerbaycan ve onun çevre ülkelerinde yaşamaktaydılar. Hatta İskender bunlarla da karşılaşmıştır. Bontürkler ve ya Bonturuklar Kür çayı kıyılarında yaşıyorlardı. Gürcü bilgin Takaşvili şöyle diyor: "Bontürkler ya Türkler ya da Turanlılardır."[114] Akademisyen Mar ise Bontürkleri 'yerli Türkler' anlamında, bazı bilginler ise Hun Türkler olarak kaydetmişlerdir. Gürcü bilginlerce Bontürklerle Kıpçaklar arasında hiçbir ayrım yoktur. Mir Ali Seyyidov'a göre Kuman, Kırgız, Tatar, Kara Kırgız gibi bir takım eski Türk dillerinde bon kelimesi soy anlamına gelmektedir. Dolayısıyla Bontürk, Türk soyu demektir. Türkler içinde Bonsuvar, Bonkıpçak ve Bonoğuz adında eller olmuştur. Demek ki, Türk adlı eller hem Güney, hem de Kuzey Azerbaycan topraklarında yaşamışlardır.

Miladi 5. yüz yıllıkta Kuzey Azerbaycan'da Haylanturuklar ve ya Hunlar bulunmuşlar ve Ermeni kaynaklarına göre krallarının adı Aran olmuştur. Seyyidov'a göre Başkurt ve Oğuz dillerinde Haylan sözü seçkin, seçilmiş ve saygın anlamında olmuştur.

Turkutlar ise Altay dağlarının eteklerinde Hunlarla birlikte yaşamışlardır.

Med hükümetinin kurulması

Mannalar ve Merkezi Med halkı, İşguzların-İskitlerin yardımıyla, Asuri işgalcilerine karşı savaşıp onların ordularını yenilgiye uğrattıkları zamanlar, yani D.Ö.673. yıl Med vilayetlerinin hakimlerinden biri olan Hiştiriti iki başka Merkezi Med'in yerli hakimiyle birleşerek, Asuri militarizmine karşı büyük ve genel halk ayaklanmasına el attılar. Bu, büyük Med imparatorluğunun kurulmasında ilk adım sayılır.

Hiştiriti Med ülkesinin Karkaşşi adlı bölgesinin önderiydi, D.Ö.673. yılın başlarında iki Med eyaletinin ünlü ve yaşlı büyükleri ve komutanlarıyla görüşerek, onları Asurilere karşı savaşa

114 Altay Muhammedof, *Oğuz Saltanatı*, Bakü 1992, S 156.

çağırıp hazırlamıştır. Bu iki Med liderinin biri Maday eyaletinin (bugünkü Zencan toprakları) önderi Mami-tiarşu, öbürü ise Saparda eyaletinin başkanı Dusanni idi. Med liderleri, Manna kralı Akseri ve İskitlerin komutanı İşpaka ile de birleştiler. Geniş halk kitlelerinin her bakımdan bu ayaklanmaya hazır olduğu için, isyan hızla her yana yayıldı. Hiştiriti'nin orduları Bitkarı'nın kuzeybatısı ve Saparda'nın güneybatısında yerleşen ünlü Kişesu (çağdaş Azerbaycan Türkçesindeki İşgesu ve ya Koşasu olabilir) kalesini kuşattılar. Sibar kalesi de onların tarafınca kuşatıldı. Bu kaleler Asurilerin üssü ve ordularının yerleştiği yerlerdi, onları tutmak Asurilerin kökünü Med topraklarından kazımak demekti. Savaş kalelerinin alınması devrimcilerin savaş taktik ve stratejisi temelinde hareket ettiklerini gösteriyor.

İskitlerin lideri İşpaka D.Ö.673. yılın sonlarında savaşta öldü. Onun oğlu Partatua, Asarhaddon ve Asuri ayan-seçkinlerinin hilesine uyarak onlarla müzakereye girdi ve hatta onlarla dost ve müttefik oldu. Asuri kralı bu işin karşılığında, İşguzları Medlerden ayırıp kendi yanına çekmek ve kendine bağlamak için, kızını Partatua'ya verdi. Partatua Medlerin özgürlük ve bağımsızlığını gözetmeksizin eli, halkı, geleceği ve tarihini satarak Medlerden ayrılıp Asurilere katıldı. Hatta onun oğlu Madi (Madia) da Asurilerle birleşip onları ağır durumlardan kurtarmıştı.

Partatua'nın satkınlığı Med hareketini olumsuz yönde etkiledi, ancak buna bakmayarak, bu ayaklanma kendinin ana ocağı olan Merkezi Med'de, Bitkarı, Maday ve Saparda topraklarında galebe çaldı ve bu yerlerde Asurilerin savaş merkezleri ve etkilerini ortadan kaldırdı. Bu sebeplerden dolayı bazı tarihçiler, ayaklanmanın başlandığı yıl yani D.Ö.673. yıldan bu yana, Med tarihinden bahsederken, üç çeşitli müttefik eyaletin adları yerine bağımsız Med krallığı yazmağa başlamışlardır.

Diuk'un kuşağından olan Hiştiriti Bitkarı eyaletinin önderiydi, onun merkezi Karkaşşi=Karkassi yani Kassilerin yeri idi. Çeşitli Med eyaletlerinin başkanları, komutan ve liderleri bir araya gelip, ayaklanmayla ilgili gerekli olan konuşmaları yapmak için, Hiştiriti'nin evine, Karkassi'ye gelirlerdi. Bu görüşmeler sırasında Karkassi'nin adına Hengmetene yani toplantı yeri denildiği, Hengmetene kelimesi de zamanla Ekbatan ve sonunda da Hemedan biçimine dönüştüğü tahmin edilmektedir. D.Ö.673.

yıl ayaklanmasıyla ve ondan sonra Merkezi Med'in üç eyaleti ve beyliği: Bitkarı, Maday ve Saparda birleşti ve Manna-Med-İşguzların ortak hükümeti kuruldu ve Hengmetene de hükümetin Merkezi oldu. Medlerin yüz küsur yıllık egemenliği dönemi asla diktatörlüğe, baskıya, halkın düşmanı olma ve kan dökücülük düzenine çevrilmedi, bu durumlar yalnız Akamenitler döneminde oldu. D.Ö.673. yıl ayaklanmasından sonra meydana gelen hükümette Hiştiriti egemenliği ele aldı, ancak Hiştiriti'nin kurduğu Med devleti daha tarihte ünlü olan Med imparatorluğu değildi.

Med ayaklanması zamanı savaşlarda zaten kaybeden Asuri kralları Medler ve Mannaları bırakmadılar ve kısa süre sonra onlara karşı saldırmağa başladılar. bu kez Onların hedefi Manna hükümeti ve halkıydı. Asuri orduları D.Ö.660-59. yılda Mannalarla yüzleştiler. Manna kralı Akseri onların karşısında yiğitlikle direndi, ancak başarılı olamadı ve geri çekilmek zorunda kaldı. Asuriler Manna'nın güney sınırlarıyla başkent İzirta'nın arasında yerleşen 8 kalesini tuttular. Yenilgi sonucunda Manna hükümeti içinde anlaşmazlık çıktı, halk kütleleri ayaklanıp Akseri'yi (Asurilerle barışmak istediği için) öldürdüler. Akseri'nin oğlu Ualli kendini kral ilan etti ve Asuri kralı Asurbanipal'dan halkına karşı yardım istedi. Asurbanipal kendi güveyi olan İşguz kralı Madia aracılığıyla ona yardım etti. Bu, İskitlerin Manna-Medlere karşı ilk girişimi idi. Bu olay, bir süre sonra İskitlerle Med kralı arasındaki çarpışmalara neden oldu.

Asurbanipal, kardeşi Şamuşumukin'i Asuri hükümetine bağlı olan Babil'in krallığına atamıştı. D.Ö.653-652. yılda Şamuşumukin Asurbanipal'a karşı başkaldırdı. Asurbanipal'ın yazdırdığı metne göre bu başkaldırıya Guttiler (Guttium) ve bir Elam kralı da katılmıştır. Bu da Guttilerin aynı Medler olduğunu açıkça gösteriyor. Herodot'a göre Fraurt (Hiştiriti), Asurilerin üzerine yürümüş ve 22 yıl krallık yaptıktan sonra bu savaşta öldürülmüştür.[115] Guttilerin Şamuşumukin'e katılıp onlarla birlikte Asurilere karşı savaşması ve Hiştiriti'nin bu savaşta ölmesinin aynı zamanda olması, Asurbanipal'ın yazılarındaki Guttiler (Guttium)'in aynı Medler ve Hiştiriti olduğunu açıkça göster-

115 Diakonof, *Med Tarihi*, S 264.

mektedir. Bazı bilginlerin kanısınca bu savaş Araz'ın kuzeyinde gerçekleşmiştir. Asuri kralı İskitleri de Medlerle savaşmaya zorlamıştır, yani Hiştiriti ordusuyla Araz'ı geçip bugünkü Kuzey Azerbaycan'da İskitlerle savaşmış ve savaşta ölmüştür. Asurilerin desteğiyle Hiştiriti'nin ölümünden sonra İşguzlar, Med hükümetini kendi ellerine alarak bütün Azerbaycan'da İşguz hükümeti kurup 28 yıl (D.Ö.653-625) onu kendi ellerinde tutarlar. Hatta aynı İskitler, sonra göreceğimiz gibi, Araz'ın kuzeyinde Kirus'la da savaşıp onu öldürürler. İran'ın Bugünkü Sakkız şehri (Saka kelimesiyle ilgilidir) büyük olasılıkla onların önemli merkezlerinden olmuştur.

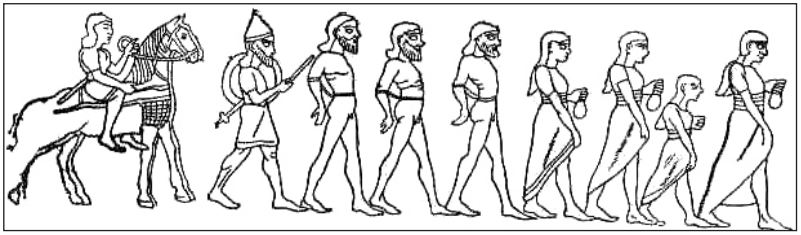

R.121)- Silah gücüyle tutsak götürmek, Nineva'nın Balavat şehir kapısından resim, III. Selmenser, D.Ö.9. yüz yıllık.

R.122)- Yenilenlerin Asurilerce cezalandırılması, Nineva'nın Balavat şehir kapısından resim, III. Selmenser, D.Ö.9. yüz yıllık.

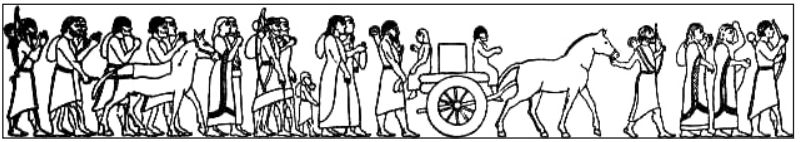

R.123)- Asurilerin tuttukları yerlerin halkının zorla göçürülmesi, Nineva'nın duvarlarından resim, D.Ö.7. yy.

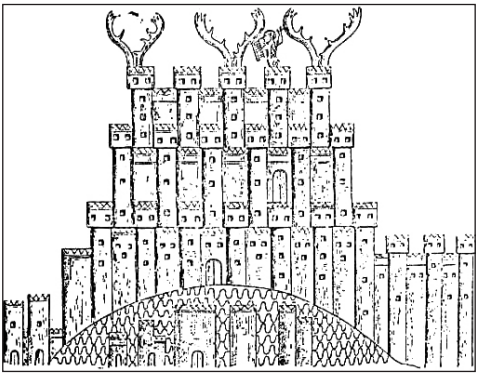

R.124)- Kişesu'da Med kalesi, Dur-şarukin resimlerinden, D.Ö.8. yy.

İşguz devleti (D.Ö.653-625)

İşguzlar, İşpaka'nın liderliği altında D.Ö.7. yy.'ın başlarında Azerbaycan'a gelirler. Ancak Hasanlı ve Mecidtepe'de bulunan kurganlar çok önceden, D.Ö.9-7. yüz yıllıklarda İşguzların belli başlı kollarının Azerbaycan'a geldiklerini gösteriyor. D.Ö. 670. yılda kurulan İşguz devleti Urartular için Asuriler kadar tehlikeli sayılırdı, hatta İşguzlarla Urartu kralı II. Rusa (krallığı D.Ö.685-645) arasında, bugünkü Gence çevresinde savaş olur ve II. Rusa yenilir. İşguzlar Hazar'a ulaşmaya can atan Urartuları geri püskürtüp Gökçegöl, hatta Ararat bozkırına çekilmeğe zorladılar. Kimerler ise İşguzlardan 30-40 yıl önce yani D.Ö.8. yüz yıllığın sonlarında Küçük Asya'ya gelmişlerdir. Urartular-II. Rusa Kimerlerle birleşerek yeniden güçlenmeğe başlamıştır.

D.Ö.7. yüz yıllığın başlarında Asuri krallarının Manna ve Med topraklarına saldırısı artar, onlar bütün Med topraklarını tutup Hazar'a ulaşmaya yelteniyorlardı. Asurilere karşı Med-Manna-İşguz halkının ortak başkaldırısı D.Ö.678-675. yıllarda gerçekleşmiştir. İşpaka'nın D.Ö.673. yılda, başkaldırı sırasında ölümü Med ayaklanmasına ağır darbe indirdi. Asarhaddon başkaldırıcıların arasına ayrılık tohumu ekmek için kızını Partatua'ya verir ve bununla İşguzları kendi yanına çeker. Böylelikle Partatua düşmanlara katılır. Bu tarihten sonra Asuriler İşguzları devlet ve krallık adlandırırlar. İşguzlar Med hükümetini 28 yıl ellerinde tutuyorlar ve yerli halk tarafından da iyi karşılanıyorlar, bunun nedeni yerli halkın İşguzlarla soydaş olmasından başka İşguzların Urartu ve Kimerlerle savaşarak yerli halkı onların baskınlarından kurtarması olmuştur.

Asuriler İşguzlarla birleşerek D.Ö.660-659. yıllarda Manna'ya karşı saldırıp Manna kralı Akseri'nin yiğitçe direnişine karşın onları yenilgiye uğrattı. Halk ayaklanıp Akseri'yi (Asurilerle barışmak istediği için) öldürdüler. Akseri'nin oğlu Ualli kendini kral ilan etti ve Asuri kralı Asurbanipal'dan halkına karşı yardım istedi. Asurbanipal kendi güveyi olan İşguz kralı Madia aracılığıyla ona yardım etti.

Asurilerin güçsüzleşmesinden yararlanan Hiştiriti Asurilerin bağlaşığı olan İşguzlarla savaşa girer ve bu savaşta D.Ö.653-652. yıllarında ölür. İşguzların kralı Madia, bu savaştan sonra

Asuri hükümetinin önerisiyle Küçük Asya'ya saldırır ve Lidya hükümetine, Kimerlere karşı savaşta yardım eder. Kimerlerin önderi Toktamış bu savaşta ölmüştür. Görüldüğü gibi İşguz devleti Madia önderliği altında Asurilere ve Kimerler ise Toktamış önderliği altında Urartulara yardım ediyorlardı. Kimerler yok olduktan sonra Urartular öyle bir ağır duruma düşüyorlar ki, Urartu kralı III. Sarduri D.Ö.643-639. yılda gönüllü olarak Asurilerin egemenliğini kabul ediyor. Hiştiriti İşguzlarla savaşta ölür ve Med hakimiyeti 28 yıl İşguzların eline geçer. Herodot şöyle yazmıştır: "İşguz krallığının zirvesi Madia döneminde olmuştur...İşguz yürüyüşleri Suriye ve Filistin'e değin ulaşırdı."[116] Hatta sonralar onlar Asuri vilayetlerine bile saldırılar düzenlemişlerdir.

Hiştiriti'nin ölümünden sonra onun oğlu Kiaksar (Akamenit kitabelerinde Hovehşetre) Med kralı olur ve egemenliğinin ilk yıllarında gücü elde tutmak amacıyla İskitlere haraç verir. D.Ö.625. yılda Kiaksar İşguzların lideri Madia'yı yemeğe davet edip içki içirir ve onları sarhoş durumda öldürür ve sonuçta bu darbeyle onların resmi hakimiyetlerine son verip egemenliği kendi eline alır ve Med hükümetini kurtarır. Ancak Herodot şöyle der: "Kiaksar İşguzlara çok değer verir, hatta genç Medleri İşguz dilini (arı ve öz Türkçe) ve ok atmak sanatını öğrenmek için onlara gönderirdi."[117] D.Ö.593. yılda Kiaksar İşguz krallığını tamamıyla yok etmek istediğinde İşguzlarla onun arasında çekişme başladı. İşguzlar öç almak için Med gençlerinin birini öldürüp Lidya'ya kaçtılar. Lidya kralı Alyat İşguzlarla dosttu ve onları iyi karşıladı hatta Kiaksar'ın onları geri vermesi teklifini reddetti ve bu da Medlerle Lidyalılar arasında 5 yıllık (D.Ö.590-585) savaşa neden oldu.

Demek ki, İşguzlar-Oğuzlar D.Ö.9-7. yy.'lardan Azerbaycan milletinin oluşumunda katkı yapan önemli Türk ellerinden biri olmuş ve kuşkusuz onların dili, daha D.Ö.8-7. yy.'lardan biçimlenmeğe başlayan ve miladi 3-4. yy.'larda tam biçimlenen edebi Azerbaycan Türkçesinin temel taşlarının koyulmasında görkemli bir yer tutmuştur. İşguz devletinin sınırları bugünkü Kuzey ve Güney Azerbaycan'dan başka belli dönem-

116 Altay Muhammedof, *Oğuz Saltanatı*, Bakü 1992, S 218-219.

117 A.g.e, S 226.

lerde Kuzey Ermenistan, Sakasen ve Kaspiyan vilayetleri ve Anadolu'da Kapadokya'yı da içine alıyordu. Miladi 1. yy. Yunan Coğrafya bilgini Strabon'un kanısına göre Sakalar bugünkü Kuzey Azerbaycan'ın Sakasen bölgesinde yaşayıp kendi adlarını buraya vermişlerdir. Üstelik onların yerleştiği başka önemli yer Sakasen'in kuzeybatısında Samur çayıyla Agrı çayı arasında yerleşen Şeki toprakları olmuştur (Şeki, Saka sözünden türetilmiştir). Kuzey Azerbaycan'ın kuzeyinde yerleşen Zakatala da Saka-tala yani Sakaların yaşadığı yer demektir.[118]

İşguzların egemenliği D.Ö.593. yılda Kiaksar tarafından tamamıyla ortadan kaldırıldıktan sonra da onların yarı bağımsız egemenliği Kuzey Azerbaycan'da sürmüş, onlar yerli halk ve başka Türk ellerle karılıp Alban halkını meydana getirmişlerdir. Hatta D.Ö.550. yılda Med hükümeti Pars Kirus tarafından ortadan kaldırıldıktan bir kaç yıl sonra, Kirus bugünkü Kuzey Azerbaycan'ı-Araz'ın kuzeyini tutmak istemiş ve Sakaların lideri Tumrus Hanımla (bazı bilginlerin kanısınca Alp Er Tonga ve ya Efrasiyab'ın kızıdır) savaşıp D.Ö.529. yılda öldürülmüştür. Sakaların Bu yarı bağımsız hükümeti İskender'in saldırısına değin sürmüştür.

Bilindiği özere İskender'in saldırısı zamanı İran Azerbaycanı Akamenitlerin bir satraplığı ve Atropat onun satrapı (hakimi) idi ve Kuzey Azerbaycan elleri resmen Atropat'a bağlı değillerdi, ancak onun sözünü dinler ve yarı bağımsızlardı. İskender'e karşı savaşan Atropat'ın orduları sırasına Sakasen, Kaspiyan, Kadusi savaşçıları da katılmışlardı. İskender'in Şuş'taki şölenine Atropat'ın yüz kişilik Kuzey Azerbaycan ellerinden olan ve at binip ok atan Amazon kadınları ve kızlarından götürmesi de bu ilgi ve bağlantıyı açıkça gösteriyor. Akamenit krallarının çeşitli ordu yürütmeleri, özellikle de Yunanistan'a yürüttükleri ordu sırasında, hem askerler, hem de kumandanlar içinde, büyük Medlerle birlikte Sakaları da görüyoruz. Akamenitlerin Kuzey Azerbaycan'ı tutabilmediklerini göz önünde bulundurursak onların bu Sakaların Hemedan ve ya Güney Azerbaycan'da kalıp yerleşenlerinden olduğunu kesinlikle söyleyebiliriz.

Med hükümetinin başlarından itibaren Güney Azerbaycan

118 A.g.e, S 247.

halkının Zerdüşt dinini kabul etmesi, bu ülkenin Zerdüşt dininin merkezine çevrilmesi ve diğer yandan miladi 4. yy.'da Kuzey Azerbaycan'da Alban'da Hıristiyanlığın yayılması Azerbaycan halkının birliği için zararlı bir durumdu. İslam dininin bu topraklarda yayılması ve özellikle de hem Kuzey, hem de Güney Azerbaycan'ın İslam'ın Şii mezhebini kabul etmesi Kuzey ve Güney Azerbaycan'ın birliğinde önemli rol oynadı.

Kiaksar

Kiaksar İskitleri siyaset meydanından çıkardıktan sonra (D.Ö.625) tarihte ilk kez olarak orduyu resmi biçime sokmuş, onu silahlarına göre bölümlere ayırmış, savaş haritası çizip ona göre düşmanlarıyla savaşmıştır. O, yıllar boyu yarattığı düzenli, yeni kurulan savaşçı ordularla Med hükümetini genişletmeğe başladı. Her şeyden önce Kiaksar Med'in güneyinde, Basra körfezi kıyılarının kuzeyinde yerleşen ve Hint-Avrupa dilli olarak, geldikleri günden Elam hükümetine bağlanıp onlara vergi ve haraç veren Pars (Persid) beyliğini Med hükümetine bağladı.

Kiaksar, İskitleri hükümetten uzaklaştırdıktan sonra artık yaşlanıp çürümüş olan Asuri militarizmini bölgeden atmak konusunda düşünüyordu, o, bu büyük ve kutsal işinde Babil hükümetini Medlere müttefik ve yardımcı seçti. Aslında Medlerin Asurilere karşı olan Babil hükümetiyle ilişkisi daha Asurbanipal'ın kardeşi Şamuşumukin'in Babil'de başkaldırısı zamanından başlanmıştı. Keldani ulusundan ve Asurilere düşman olan Nebu-pileser Babil'de iş başına geldikten sonra, Kiaksar bu ilişki ve iş birliğini daha da güçlendirdi. Asuri kralı Sarak, imparatorluğu dağılmaktan kurtarmak için Asuri müttefiki olan Manna hükümetinden (kralı Ualli) yararlanmak istedi. Babil kralı Nebu-pileser, D.Ö.616. yılda Asuri-Manna ordularıyla savaşıp onları yenilgiye uğrattı. Kiaksar, Manna'nın geniş halkının isteği sonunda büyük olasılıkla D.Ö.616-5. yılda korumasız kalan Manna topraklarını Med topraklarıyla birleştirdi. Yani Manna halkı kendi isteğiyle Merkezi Med halkıyla birleşti.

D.Ö.614. yılda Med orduları Kiaksar'ın emriyle Nineva şehrinin kuzeyindeki Dicle ırmağının ilk kollarına ulaşıp Tirbis şehrini tuttular. Tarihte eşi benzeri görünmemiş olan bu yürüyüş

çok ölçülü, tasarlı, hedefli ve hızlı biçimde gerçekleştirildi. Kiaksar bu yürüyüşlerini sürdürdü ve Asurilerin kutsal şehri sayılan Aşur şehri Med ordularının eliyle düşürülüp dağıtıldı. Ancak Nebu-pileser kutsal Aşur şehrinin alınmasına ve dağıtılmasına katılmadı. D.Ö.612. yılda Med-Babil orduları Asuri imparatorluğunun başkenti Nineva'yı kuşattı ve sonunda şehre girip sokak savaşlarına başladılar. Bugün Nineva'nın yıkıntıları, ziyaret edenler için Musul şehrinin yanında durmaktadır.

Nineva'nın alınması Asuri imparatorluğunun düşmesi demekti. Bugün Asuri halkı dağınık bir biçimde Irak, İran ve dünyanın çeşitli ülkelerinde yaşamaktadırlar, ancak bu yaklaşık 2600 yıl süresinde Asuriler bir daha ayakları üzerinde duramamış ve hiçbir zaman bağımsız ve yarı bağımsız bir hükümet kuramamış ve hatta belli bir bölgeyi bile kendilerine özgü yapamamışlardır. Kuşkusuz bu işin bir nedeni Asuri krallarının bölge halklarına aşırı derecede zulüm etmesi, talan edip çapması, onları tutsak edip köle olarak götürmesi ve onların ulusal uygarlıklarının gelişmesine engel olması olmuştur. Tarihin öç alması işte böyle olur. Nineva ve ya Asuri imparatorluğunun düşmesi o dönemdeki bölgemiz ve hatta insanlık için çok olumlu bir olaydı. Bu olay tarihin eşi benzeri az görünen dönüm noktalarından biriydi. O zamana değin Asuri kralları ve önderlerince yağmalanıp geri bırakılmış olan bölge halkları kalkınır ve uygarlığı yeşermeğe başlar.

Bölgemizin halkları ve tarihine bu denli büyük hizmetler eden Kiaksar'ın adının unutulması ve günümüze değin ulaşmamasının nedeni, onların eserleri, tarihi, yazıtları, Hemedan ve Merkezi Med'de olan binaları, heykelleri vs'lerinin Akamenitlerce bilerek ve ya önem vermeyerek yok edilmesi olmuştur. Kirus ve Darius'un Kebir (büyük) diye adlandırılması, o zamana kadarki büyük şahsiyetlerimizin unutulması demektir.

Asuri kralları yaklaşık bin yıllık egemenlikleri dönemi, yenik düşen milletlerin silah taşıyabilenlerini öldürüp kalanlarını tutsak alırdı; yayan yürümekte zorluk çeken çocukları, kadın ve yaşlıları çabucak öldürür ve ya yakardı; tutsak düşenleri çıplak ve kolları arkadan kapalı olarak sürgün edip köle olarak kullanırdı. Asuri orduları onlara karşı direnenlerin el, ayak, burun ve kulaklarını keser ve başka aşağılayıcı işler de görürdü. Yenik

düşmüş olan halkların beyleri ve büyüklerini mızrağa oturtmak Asuri krallarının olağan bir işiydi. Bütün bunlara karşın Med-Babil birleşik orduları, Kiaksar'ın liderliği ve emriyle yenik düşen Asurilerle son derece insanca ve yumuşak davrandı. Kiaksar emekçi Asuri halkını yok etmedi, sürgün de etmedi. Onun temel amacı zorba, uygarlık ve gelişim düşmanı olan Asuri militarizmini yok etmek ve bölge halklarına ilerleme ve yükselme yollarını açmak olmuştur. Kiaksar'ın bu kutsal işi bütün bölge halkları ve milletlerini bu başına buyruk hükümetin kanlı elinden ve tutsağından kurtardı ve bu hareket ilerleme yolunu açtığı için ileri ve modern bir hareket olmuştur. Bu özgürlük sağlayan ve çağcıl hareketin başında Med-Manna halkları yani Türklerin ulu dedeleri bulunmuşlardır. Bin yıla yakın bir sürede Asuri militarizmi yalnız Manna-Med halkına zulüm etmekle kalmamış, bütün Yakındoğu halklarıyla da böyle davranmıştı. Nineva'nın düşmesinden sonra Asuri imparatorluğunun toprakları Med ve Babil hükümetleri arasında paylaşıldı.

Manna büyük olasılıkla D.Ö.615. yılda, Urartu D.Ö.609. yılda, İskitler ise D.Ö.613-609. yıllarda Med devletine bağlanmışlardır. Med imparatorluğunda bütün milletler, hatta büyük eyaletler bile iç işlerinde özerkliğe iye olmuş ve bu güzel siyaset Gutti-Lullubilerden kalan ilkel demokratik bir özellik olmuştur.

Daha önce de söylediğimiz gibi, D.Ö.593. yılda Kiaksar'la İskit önderleri arasında sorunlar çıktı ve bu olaylar, D.Ö.590-585. yıllar arasında baş veren 5 yıllık Med-Lidya savaşlarına neden oldu. Kiaksar'ın oğlu Astiak, Lidya kralı Alyat'ın kızı Aryanya ile evlendi ve bununla iki devlet arasındaki yeni yapılmış barış antlaşması pekişmiş oldu.

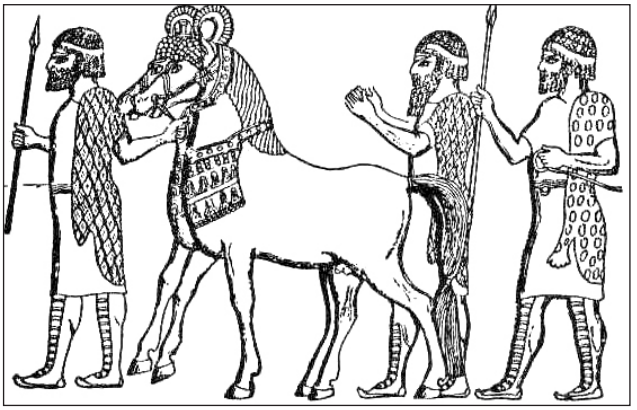

R.125)- Medler ve ya Mannalar. Asurilerin taşa kazınmış resimlerinden, D.Ö.8. yy.

Astiak

Astiak D.Ö.585. yılda atası Kiaksar'ın ölümünden sonra, Med devletinin liderliğini eline aldı ve D.Ö.550. yıla değin onu yönetti. D.Ö.550. yılda Med hükümeti, ordu komutanları ve ayan-seçkinlerin satkınlığı sonucunda Astiak'ın Pars torunu Kirus tarafından ortadan kaldırıldı ve Akamenitler hükümeti yani Parslar iş başına geldiler.

Tarihin atası Herodot bu dönemin tarihine efsaneler gözlüğüyle bakmıştır, bu da Fars halkının efsaneler uydurmakta becerikli olduğundan kaynaklanır. Parslar Kirus'u olağanüstü bir insan gibi göstermişler ve böylece kendilerinden sonra bütün tarihçileri yanılgıya düşürmüşlerdir.

R.126)- Med büyüklerinden, İstahr (Persepolis), taş kazma, D.Ö.5. yy.

Astiak'ın saltanatının ilk yıllarının önemli olaylarından biri Babil hükümetiyle yapılan savaşlar olmuştur.

Med topraklarında olan küçük ve etkili krallar ve beyler hem siyasi hem de dini lider sayılıyorlardı. Çeşitli krallıklar ve beyliklerde Zerdüşt (Zeratuştra) dininin temeli olacak bu dini anlayışlar belli ölçüde birbirinden ayrımlaşıyor ve her beylik ve krallık kendine özgü dini anlayışları ve törenleri oluyordu. Med hükümetinin siyasi birliğini pekiştirmek için bu ayan-seçkinler, beyler ve kral kahinlerin etkisini kırmak gerekiyordu. Tek bir Zerdüşt dini bu yerli dinler ve onların kahinlerini ortadan kaldırır ve ya etkilerini azaltabilirdi. Astiak tek bir dini ideoloji yaratmak düşünce ve girişiminde olmuştur. Dolayısıyla Astiak başkent Ekbatan (Hemedan)'da tek bir Zerdüşt dini liderleri olan mugları ve onların örgütlerini meydana getirmişti. Astiak bu mugları destekliyordu, hatta devlet işleri için onlara danışıyordu. Devletin desteğiyle başkentte toplanmış olan bu muglar yerli dinler, onların kral kahinleri ve ayan-seçkinleri ile barışmaz düşmandı. Bu mugların düşünceleri, dini ideolojileri ve hareket biçimleri o zaman, Med toplumu için yararlıydı. Kral ve bey kahinler ve ayan-seçkinler, mevkilerini kendi yararları ve hükümet, halk ve toplumun zararına kullanıyor, onun ilerlemesine engel oluyorlardı. Eski ve küçük yerli dinler artık gerici biçim almaya başlamıştır. Halk kitleleri ise yıllar boyu Asurilerin saldırı, talan ve yağmalarından büsbütün usanmış ve güçlü bir hükümet arayışındaydı.

Tek bir krallık gücü yaratmak için tek tanrının yararına propaganda yapmak, yerli büyüklere (aşiret büyükleri, boyların puta tapma mezheplerinin önderleri, kahinler) karşı mücadele etmek için yerli tanrıları yalanlamak bakımından, Avesta'nın Gatlarında yazılanlar en iyi ideoloji sloganlar olup muglar da bu inançların propagandacıları sayılırlardı.[119]

Astiak devlet ve halkın yararına eski ayan-seçkinler ve kahinler ve kral kahinlerin etkisini kırmak için bu genç mugları destekliyordu. O, kendi kızı Amitida'yı mugların büyüklerinden biri olan ve belki de önderleri ve aynı Hz. Zerdüşt olan Sepitame'ye verdi. Bu iş ayan-seçkinler, küçük krallıkların baş-

119 Rahim Reisniya, *Azerbaycan Der Seyr-i Tarih (tarih sürecinde Azerbaycan)*, C 2, S 794; Diakonof, *Med Tarihi*, S 359-361.

kanları ve kahinleri ile Astiak'ın arasını iyice açtı.

Hükümetin başkenti Ekbatan (Hemedan)'da bu Astiak'a karşıt ayan-seçkinlerin en erklisi ve yüksek mevkilisi Harpak'tı. Med hükümetine bağlı Pars özerk devletinin içindeki ayan-seçkinlerin en erklisi ve büyüğü Pars kralının oğlu ve Astiak'ın torunu Kirus'tu. Astiak Harpak'ı Med ordularının başbuğu yapmıştı. Harpak, Astiak'ın yerini Sepitame tutarsa kendisinin ve kendi gibi ayan-seçkinlerin etkisi, mevki ve mal mülküne son verilecek diye kaygı duyuyordu.

Pars kralı II. Kembuciye, Astiak'ın ikinci kızı Mandana ile evlenmişti. Kirus Mandana'nın oğlu yani Astiak'ın torunuydu. Kirus bir süre annesiyle birlikte dedesi Kiaksar'ın yanında Ekbatan (Hemedan) şehrinde, Med sarayında yaşamıştır. O, sarayda Astiak'a karşı olan ayan-seçkinler, devlet önderleri, ordu başbuğları, dini liderler, kahinler, Zerdüşt dini mugları vs ile görüşüp yakından tanış olmuş ve onlarla bir takım kararlara vardıktan sonra Pars'a dönmüş, orada Med hükümeti ve kendi dedesi Astiak'a karşı kalkışmağa karar vermiştir. Kirus Pars'ta Pars ayan-seçkinlerini toplayarak, Med hükümetine (Astiak'a) karşı entrika çevirmeğe başladı ve aynı zamanda Harpak ve belki de başka Med ayan-seçkinleri ve komutanları aracılığıyla Ekbatan'da, Med sarayında olup bitenlerden haber alıyordu.

Harpak, Kirus'u kışkırtmakla kalmayıp bir yandan da Med hükümetine bağlanan Herkaniler, Partlar vs halkların önderlerini Med hükümetine karşı hazırlıyor ve saraydaki sağlam olmayan bazı mugları da kendi yanına çekiyordu. Kirus, Astiak'a savaş açacağını bildirdi. Orduların komutanlığına atanan Harpak'ın satkınlığı sonucunda Med hükümetine bağlı olan Herkaniler ve Partlar da Kirus'un ordularına katıldılar. Bu savaş D.Ö.553. yılda gerçekleşti. Sonuncu ve belirleyici olan savaş ise D.Ö.550. yılda başladı. Med ordularının başbuğu olan Harpak, arkadan vurarak, Med ordularına savaştan çekilmek emri verdi. Parslar Ekbatan'ı yağmalayıp bütün servetini ve halkının çoğunu tutsak olarak Pasargad'a götürdüler. Parslar egemenliği ele aldıktan sonra, asırlardan beri Asuri krallarının türettikleri ve Medler döneminde unutulmuş olan cinayetleri ve zulümleri bir daha Med halkının başına getirmeğe başladılar.

Kirus, görünüşte Astiak'ı Herkane (bugünkü Gürgan)'ye

hakim gönderdi, yani onu merkezden, siyaset ocağından uzaklaştırıp sürgün etti, ancak kısa süre sonra Med'in satrapı (hakimi) olan Uybar'ın aracılığıyla yaşlı Astiak'ı kızıyla görüştürmek bahanesiyle Kum şehrinin tuz çöllerinde yalnız başına aç susuz bıraktırıp öldürttü. Kirus Sepitame'yi de öldürüp onun karısı, Astiak'ı kızı Amitida ile evlendi, bununla kendini o zamanki kurallara göre Med tahtının rakipsiz varisi yaptı. Kirus, Ekbatan ile yenik düşen bir devletin başkenti gibi davrandı, orayı yağmalayıp halkın çoğunu köle olarak Pasargad'a götürdü ve Med ülkesine haraç bağladı.

Med ayan-seçkinleri olmadan Kirus, Medleri yenemez ve yendikten sonra da onların ülkesini yönetemezdi. O, Med hükümetini iptal etmedi, zaten satkın Med ayan-seçkinleriyle bu işe gerek de yoktu. Kişisel makam ve yararlarını vatanları ve halklarından üstün tutan Med ayan-seçkinleri Pars köleliğinin zincirlerini hem kendi boyunlarına, hem de halklarının boynuna geçirdiler. Özgürlük, bağımsızlık ve kendi ayağı üstünde durmak onlar için makam ve servetten daha önemli değildi. Kirus görünüşte sanki Medlerle barıştı, Med ayan-seçkinlerine bağışladı ve kendini hem Parslar, hem de Medlerin kralı olarak duyurdu, yani kendini Pars kralı değil de Pars-Med kralı adlandırdı. Ancak kısa bir süre sonra, açtığı başka ülkeler gibi, Medlere de satrap (hakim) atayarak Med ülkesini de resmi ve açık bir biçimde sömürgeler sırasına soktu.

Zerdüştlerin dini inançlarına göre Espendate (kuşkusuz aynı Sepitame) Zerdüşt dininin yolunda mücadele eden ve bu yolda öldürülen kişidir ve geleceği kurtaranların önde gelenlerindendir (Sevşient). Sonralar Pars egemenliğine karşı baş kaldıran Berdiya ve ya Geumata aynı bu Sepitame'nin oğludur.

Harpak ise Kirus'un büyük komutanlarından biri oldu ve ona bir takım fetihler yaptı, özellikle de Küçük Asya'da (bugünkü Türkiye'de) Yuniye'yi açtı. Daha sonra Küçük Asya'da Kirus tarafından Lidya ülkesinin vali ve hakimi oldu. Görünüyor ki, bu işle Kirus hem Harpak'ı Med ülkesi ve onun merkezinden uzaklaştırmak istemiş, hem de onun örgütlenme ve savaş gücünden ve becerisinden yararlanarak yeni yeni halkları Parsların zinciri ve boyunduruğu altına sokmuştur. Harpak'ın kuşağı Küçük Asya'nın belli başlı topraklarında beylik ve Parslara bağlı hü-

kümet kurmuştur. Parslar işleri ele geçirmek için önceleri Med ayan-seçkinlerinin bir kısmını işe alıp onları kullanmışlar, ancak işleri büsbütün ele aldıktan sonra yavaş yavaş onları bir kenara itmişlerdir. Darius zamanından başlayarak temel devlet makamlarını Parsların 7 ünlü ailesi kendi ellerinde tutmuşlar, Med ayan-seçkinlerini ise küçük ve ikinci dereceli işlerde kullanmışlar, onların nüfuzları Parslar ve Akamenit devletinde azaldıkça, Akamenit kralları da kendi krallık unvanlarından Med kelimesini silmişlerdir.

Kirus zamanı Masajetlerin lideri Tumrus Hanım olmuştur. Bugün Eher çevresindeki köylerde Tebriz'e Tumrus deniliyor ve bu da Tebriz şehrinin adının Tumrus'la ilgili olabileceğini göstermek açısından ilginçtir. Kirus Araz'ın kuzeyine saldırmak için savaş hazırlığına başladı. bu savaşta Parslar hileye baş vurarak Masajetler için şölen düzenlediler. Masajetlerin içip sarhoş olduklarından yararlanan Parslar saldırıp onları kırdılar ve Tumrus'un oğlu Spargapises'i de tutsak aldılar. Spargapises ise kendini öldürdü. Oğlunun ölüm haberini alan Tumrus Hanım Ceyhun-Seyhun çayları kıyılarından Araz'ın kuzeyine değin yayılan bütün Masajetlerin ordularını Parslara karşı saldırıya geçirdi. Savaşta Kirus yenilgiye uğrayıp son kişilerine kadar öldürüldü. Böylelikle Kirus, 28 yıl krallıktan sonra D.Ö.529. yılda Masajetlerin melikesi ve lideri Tumrus Hanım tarafından savaş meydanında öldürülüp başı kesilmiştir. Herodot'un kanısınca bu savaş Araz'ın kuzeyinde, yani bugünkü Kuzey Azerbaycan ve Dağıstan'da Masajet elleriyle olmuştur.

Kirus kendi halkının yararına olarak, başka milletlere son derece acımasız, kan dökücü ve kıyıcı idi. Girşmen'e göre Akamenitler zamanında Fars milletinin yurttaşları hem toprak iyesiydi, hem de her türlü vergiden muaf tutulmuştu.[120] Halbuki Medler ve Babilliler yalnız ikinci dereceden mesleklere iye olabiliyorlardı.[121] Bu da Akamenit krallarının milli zulmünü ve Farsları bütün başka milletlerden üstün tuttuğunu açıkça gösteriyor.

İnsanlık tarihinin ilk uygarlıklarından birinin ocağı olan bu-

120 Girşmen, *'İran Ez Agaz Ta Eslam' (İran başlangıçtan İslam'a değin)*, S 204.
121 A.g.e, S 213.

günkü İran'ın batı topraklarında egemenlik ilk baştan eklemeli dilli halkların elinde olmuşsa da Med hükümetinin devrilmesiyle egemenlik, ilk kez olarak, bölgemizde Hint-Avrupa dilli halklardan olan Parsların eline geçti ve eklemeli dilli halkların ülkeleri, özellikle de Manna-Med toprakları Parsların bir satraplığı ve sömürgesine çevrildi. Ancak Kuzey Azerbaycan bu durumun dışındaydı, çünkü Araz'ın kuzeyinde Kirus öldürüldükten sonra, Akamenit kralları Kuzey Azerbaycan'ı kendi başına bıraktılar ve onlar yarı bağımsız olarak kendilerini yönetiyorlardı.

Med-Manna halkı egemenliği yitirdikten sonra, bilinçli olarak kendisi ve öncül aydınlarının liderliğinin altında, onu yeniden elde etmek için Pars egemenliğine karşı ardı arkası kesilmez mücadeleler ve başkaldırılara el atmıştır.

Berdiya (Geumata)'nın başkaldırısı

Kirus'tan sonra Kembuciye D.Ö.527-522 yıllarda kral olduktan sonra onun yerini I. Darius tuttu. Kembuciye Mısır'a ordu yürütmeden önce, kardeşi Berdiya'nın darbe yapmasından korktuğu için onu gizli olarak öldürttü. Berdiya'ya benzeyen ve onun adaşı olan bir Med mug, Bu olayı anlayıp kendi krallığını duyurarak Medleri ayaklanmağa kaldırdı, birçok yer ve vilayet ona bağlandı.

Berdiya'nın hızla başarılı olmasının nedeni yıllardan beri, Akamenitlerin iş başına gelmesiyle, milletler ve emekçi halkların ağır ekonomi ve sosyal koşulları ve milli hukuklardan yoksun olmalarıydı. Ardı kesilmez savaşlar halktan insani ve maddi güç istiyordu. Hükümetin baskısıyla bu gereksinimleri karşılayan halk artık usanmış ve bıçak kemiğe dayanmıştı.

Berdiya 7 ay süresince halkın yararına birçok iş görmüş, oldukça önemli düzeltmeler gerçekleştirmişti. O, halkı askerlik ve 3 yıllığına vergiden muaf tuttu, bu ise mahkum halkın, özellikle de Medlerin genç güçlerinin zorla Akamenit ordularına alındıklarını açıkça göstermektedir. Sarayın, yönetim çevrelerinin, ordu ve savaşların ağır giderini sağlamak için mahkum halklara ağır vergiler konulmuştu. Fars kütleleri zaten her türlü vergiden ayrı tutulmuştu. Herodot'un yazdığına göre Berdiya öldürüldüğün-

de Parslardan başka Asya'da bütün halklar üzülmüştü.[122]

Bazı tarihçilere göre Berdiya Sepitame'nin oğludur. O, atasının yolunu izleyerek, eski dinler ve onların tapınaklarını ortadan kaldırıp yerine mugların dinini yaymağa çalışmış ve onların tapınaklarını canlandırmıştır. Onun yıktığı Zerdüşt tapınakları bu yerli kahinlerce yönetilen tapınaklardı. Bu tapınaklar tek bir devlet vs çağcıl işlere karşı olup büyü, uydurma ve halkı avlama merkezine çevrilmişti.

Darius'un kitabelerinde Zerdüşt tanrısı Ahura Mazda adının geçmesine karşın, Parsların Zerdüşt dini Medlerin Zerdüşt dininden çok ayrımlıydı. Akamenit kralları resmi olarak Zerdüşt dinini kabul etmemiş, hatta Darius Berdiya'yı öldürdükten sonra, bu günü 'mug öldürmek' günü adlandırmıştır. Ancak Akamenitlerin tek bir dine gereksinim duydukları için, yavaş yavaş Medlerin Zerdüştçülüğü ile Parsların dini, birleşip zamanla ayrımlar ortadan kalkmıştır.

Berdiya yerli aşiret başkanlarının ekilen toprakları, otlakları, mal davarları ve ev kölelerini ellerinden aldı. Bunlar aynı yerli tapınakların çevresinde toplanan, halkın malı, mülkü ve toprağını benimseyerek varlıklı olan boy, oba ve toplumların büyükleri idiler, zaten bunlar köylerde eski tapınakların çevresine ve şehirlerde ise ordu, saray ve devlet kurumlarına toplanarak halkı sömürmekle birçok mal ve servet elde etmişlerdi. Berdiya bu aşiret başkanlarından aldığı mal, mülk, toprak, otlak, mal davar vs'yi asıl iyelerine, emekçi köylüler ve şehir yoksullarına geri verdi. Onun görmek istediği en önemli işlerden biri de, Akamenitlerce yoksul milletlerden alınan milli haklarını kıyıcı Akamenit sarayı, yönetim çevreleri ve ayanlardan alıp halklara geri vermekti. Akamenitler Pars halkını başka halklardan üstün tutarak bunların hakkını çiğnemişlerdi. Akamenitler döneminde Rum'da olduğu gibi kölelik dizgesi bulunmamışsa da, Berdiya, ayanlar, ordu komutanları, saraylılar ve genellikle yönetim üyelerinin kölelerini serbest bıraktı.

122 Diakonof, *Med Tarihi*, S 393.

R.127)- Berdiya, Bisitun taş kazmalarından.

Berdiya tarafından ezilmiş olan Pars ayanlarının 7 ailesinin önderi Darius'un liderliği altında bir saray darbesiyle yitirdikleri Pars egemenliğini yeniden elde ettiler.

R.128)- Bisitun resimlerinden, Geumata Darius'un ayağı altında.

Bildiğiniz gibi Sasaniler döneminde Erdeşir Babekan, baş mug Tenser'in aracılığıyla Farsların efsanelerini İran'ın o zamana kadarki gerçek tarihinin yerine koydu. Firdevsi'nin Şehnamesi'nde olan destanların bazılarının kökü ve sosyal ortamı Sasaniler döneminden çok önceler, Akamenitler ve hatta Med döneminden kaynaklanmıştır. Fars kralları tarafından tarihin uydurulması ve efsaneleştirilmesi Kirus zamanından başlanmış ve ondan sonraki Akamenit kralları ve ayanları tarafından sürdürülmüştür. Berdiya olayı Şehname'ye de yansımıştır, bu efsanede Cemşid (Kembuciye) adil ve Zahhak (Geumat) Pars olmayan yabancı ve de egemenliği Farsların elinden aldığı için omzunda yılan olan zalim gibi gösterilmiştir.

Merkezi Med topraklarının bir parçası olan Kirmanşah'ta, Bisitun=Beğistan= Behistan'da kazınmış resimde Darius Ahura Mazda'yı kutsamak belirtisi olarak sağ elini kaldırmıştır (R.127).

"Akamenitlerin ülkesini yönetmek ağırlığı yenik düşmüş milletlerin omzunu eziyordu. Geçmişte mutlu olan Babil gibi şehirler yıkıldı, Mısır gibi ülkede bir kaç şehir, yangın sonunda yok oldu...Ancak bütün kurumları yönettiği gibi yargı işi de mutlaka Parsların elinde olurdu."[123]

Fraurtiş'in başkaldırısı

Darius zamanında Elam ve Babil ayaklanması oldu, ancak Akamenitlere karşı genel ayaklanma D.Ö.522. yılda, Berdiya'nın başkaldırısı bastırıldıktan iki ay sonra başladı, onun lideri Fraurt ve ya Fraurtiş adlı bir Med idi. O, Kiaksar ailesindendi ve kendisini II. Hiştiriti adlandırırdı. Med-Part ve Herkane (bugünkü Gürgan ve Aşkabad) halkları da onun başkaldırısına katılıp onu desteklediler. Bu hareket tamamıyla Pars karşıtı, Akamenitler ve onların milli haklara aykırı siyasetine karşı olan bir hareketti. Bu sebepten dolayı Medlerle aynı kök ve dilden olan eller (Partlar gibi) bu başkaldırıyı desteklediler. Darius eşi görünmemiş olan acımasızlıkla bütün isyanları kanda boğdu. Örn. Darius, Babil isyanını yatıştırdıktan sonra, onun liderleri ve ona katılanlardan 3000 kişisini astırdı. Bu ayaklanmalarla eş zamanlı, Bahter'de (bugünkü Türkmenistan) Merv vilayetinde de Frada adlı kişinin liderliği altında büyük bir ayaklanma başlanmıştı. Bu isyan da D.Ö.522-521. yılda kanda boğuldu. Bisitun kitabelerinin yazılarına göre bu savaşlarda 55000 kişi ölmüştür.[124] Bisitun kitabelerine göre Ermenistan'da da isyan çıkmıştır. Suriye halkı, Mısırlılar ve Sakalar da D.Ö.522. yılda isyana kalkışmışlardı.[125]

D.Ö.522. yılda Darius, Vidarne adlı komutanı Fraurtiş'in üzerine gönderdi. Med toprakları iki yandan saldırıya uğradı ve Fraurtiş iki cephede savaşmak zorunda kaldı. O, Güney tarafında Vidarne, kuzeydoğu tarafında ise Darius'un atası Viştasb'ın

123 Girşmen, *İran Ez Agaz Ta Eslam (İran başlangıçtan İslam'a değin)*, S 218-219.

124 Diakonof, *Med Tarihi*, S 619.

125 *A.g.e, S 401*

ordularıyla savaşıyordu. Darius, Babil isyanını kanda boğduktan sonra D.Ö.521. yılda büyük ve donatılmış bir orduyla Med ülkesine gidip Kunduru (bugün Tebriz-Basmınç yakınlıklarında Kündürü ve Kündür adlarında köyler vardır) adlı yerde Fraurtiş'in ordularıyla karşılaştı, bu savaşta Fraurtiş yenildi. Bu zamanlar Vehizdane'nin Pars'taki isyanı da Artaverdi (Tarıverdi ve ya Tanrıverdi adının eski şekli) aracılığıyla bastırıldı. Fraurtiş 7 ayı aşkın bir sürede eşsiz kahramanlıkla, Parslara karşı savaşıp Medlerin özgürlük ve bağımsızlığı uğrunda çalıştı. Darius, Bisitun'daki yazıtında şöyle diyor: "Fraurtiş'i tutup benim yanıma getirdiler. Ben onun burnu, kulakları ve dilini kestim ve gözlerini çıkardım,...sonra onu Ekbatan (Hemedan)'da mızrağa oturtturdum ve onun ilk yandaşlarını Ekbatan kalesinin içinde astırdım."[126] Görüldüğü gibi Akamenit kralları yaptıkları bu vahşice işlerine övünüyorlarmış. Darius, kan içici ve sadist Asuri krallarının yüzünü ağartmıştı, çünkü yenik düşen kişilerin uzuvlarını kesmek ve mızrak üzerinde oturtturmak Asuri krallarından kalan bir vahşilikti.

Darius'un vahşicesine astırmaları Parsların başkenti İstahr'da değil de Ekbatan'da yani Medlerin merkezi olan şehirde ve halkın gözü önünde gerçekleştirmesi Med halkı bir daha Parslara karşı ayaklanmasın diye yani onların gözünü korkutmak için olmuştur.

R.129)- Fraurtiş, Bisitun taş kazmalarından.

126 Diakonof, *Med Tarihi*, S 403.

Fraurtiş ve Ferhad: Halk sevdiği kahramanları ve dilediği konuları asla unutmaz ve bu arzuları gerçekleştirmek isteyen kahramanları, bilincinde ve kalbinde koruyarak, kuşaktan kuşağa aktarır ve onları, yarattığı sözlü edebiyatta yükseltir, ölümsüzleştirir ve efsanevi kahramanlara dönüştürür. Bu konular ve kahramanların adı zamanla biraz değişse de milli destanlara yansır. Örn. Alp Er Tonga, Manas, Oğuz, Dede Korkut, Köroğlu, Aslı ve Kerem, Koçak Nebi, Gülgez vs'yi gösterebiliriz.

Bu destanların bazısı kahramanlık temelinde yaratılsa da, sevgisiz yaşamın olanaksız olduğundan dolayı, zamanla sevgi kavramıyla da birleşerek hamasi-lirik destana çevrilmiştir. En eski Yakındoğu destanlarından biri Ferhad ile Şirin Destanı da böyle bir niteliği vardır. Bu destan, yaratıldığı Fraurtiş=Ferhad zamanından bugüne değin Azerbaycan halkının milli bağımsızlık ve kendi ayakları üzerinde durmak dileklerini hamasi biçimde (Ferhad'ın dağı yarması) korumakla birlikte, sonralar halkın dilinde, sözlü biçimde, Şirin'le ilgili sevgi temasını da kazanmıştır. Halk dilinde yiğitlik ve kahramanlık temsilcisi olan Ferhad zaman geçtikçe sevgi kavramını da kazanmıştır. Fraurtiş sözünün tarih boyu Azerbaycan halkının sözlü edebiyatında kaç bin yıl süresinde Ferhad şekline dönüşmesi rastlantı olmadığı gibi, Ferhad'ın yardığı Bisitun dağıyla Fraurtiş'in resminin Darius tarafından kazdırıldığı dağın aynı olması da asla rastlantı değildir.

Çitrantahme'nin başkaldırısı

Fraurtiş'in öldürülmesinden sonra bugünkü Azerbaycan'ın Miyana-Zencan arası topraklarında (Zikertu'da Kızılözen kollarının toprakları) yaşayan Sagartı eli gene de Parslara baş eğmedi. Bu elin Kiaksar neslinden olan Çitrantahme adlı önderi kendisini Med kralı ilan ederek Darius'a karşı başkaldırdı.

Darius bu başkaldırıyı bastırmak için Kirus ve genellikle Pars yönetiminin aldatmaca siyasetine başvurdu, yani Med halkının başkaldırısını kendi elleriyle bastırdı. Ne yazık ki, Türk tarihinde bazen böyle durumlar olmuştur. Darius bazı Med ayan-seçkinlerini kendi yanına çekti, özellikle de Med komutanı Tahmaspada'yı (Tahmasb adı bugün de kullanılmaktadır) kendi yanına çekerek, onun kumandanlığı altında Medlere karşı büyük

bir ordu gönderdi. Bu ordular Çitrantahme'nin ordularını yenilgiye uğratıp kendisini de tutsak ettiler.

Darius, Bisitun'daki yazıtında şöyle diyor: "Çitrantahme'yi tutsak ettikten sonra onun burnunu ve kulaklarını kestim ve gözlerini çıkardım. Onu bütün halkın görmesi için kapımda zincire bağlattırdım ve sonra onu Erbil'de astırdım."[127]

R.130)- Çitrantahme, Bisitun taş kazmalarından.

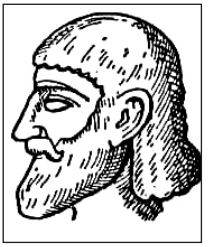

Bu başkaldırıların ana yenilgi nedeni birincisi onların birbiriyle ilgisizliği ve birlikte hareket etmeme ve iş birliği yapmaması, ikincisi ise ayanların kendi halkını satması olmuştur. Bir de, Akamenitler döneminde Pars kütleleri her türlü vergiden ayrı tutularak büyük servetler elde edip itibar ve makam sahibi olmuş, en sıradan kişileri bile yer, su ve rahat yaşam sahibi olmuştu, dolayısıyla onların çoğu Akamenit devletini destekliyordu.

"Darius bu ayaklanmaları bastırdıktan sonra Midyalıların gelenek ve görenekleriyle birlikte resmi mezheplerini de kabul etmiştir. Bütün tarihçilerin yazdığına göre, Midyalılar uygrlık ve genel kültür bakımından Parslardan daha ileri bir milletti."[128]

Med toplumunun ekonomi ve siyasi bunalımlar geçirip yeni ayaklanmalar eşiğinde olduğu bir zamanda Yunanlı İskender D.Ö.331. yılda Akamenitlere karşı saldırıya geçti. bu saldırı Akamenit kralı Haşayarşa'nın Yunanistan'a saldırısının karşılığıydı.

127 Feridun İbrahimi, *Azerbaycan'ın Kadim Tarihinden*, Tebriz, Ş. 1325, S 34-35.

128 Feridun İbrahimi, *Azerbaycan'ın Kadim Tarihinden*, Tebriz, Ş. 1325, S 35.

Med imparatorluğunun sosyal-milli yapısı ve devlet kuruluşu ve genişliği

Devlet kuruluşu bakımdan Med hükümeti tamamıyla Manna hükümeti gibiydi, yani Med hükümeti de Merkezi Med hükümetine bağlı olan çeşitli yarı bağımsız küçük beyliklerden kurulmuştu. Demek ki, Manna hükümetinin ekonomi, milli ve kültürel kuruluşu, Med hükümetinin ekonomi, milli ve kültürel kuruluşunun temelini oluşturmuştur. Manna toprakları yalnız iktisadi açıdan değil, kültürel açıdan da Med krallığının merkeziydi.

Med hükümeti kurulduğu ilk 40-50 yıl süresinde yalnız Gutti-Lullubilerin soylarından olan eklemeli dilli halkların hükümetiydi, onların tarafından kurulmuştu, ancak Med imparatorluğu kurulduktan sonra Med hükümeti ayrı köklü çeşitli dilli halkları da kapsıyordu. Bütün bunlara karşın resmi ve idari dil, yazı dili ve ticaret işlerinin yazısında kullanılan dil Elam diliydi.

Med hükümetinde olan ilkel demokratik özellikler küçük devletler ve krallıkların iç bağımsızlıkları ve eski Türklerin el ve oba kuruluşu ve kurallarından doğan bir özellik olmuştur. Bu küçük krallıklar dini bakımdan da bağımsızdı ve kral-kahin tarafından yönetiliyordu. Astiak mugların tek bir dinini desteklemek ve kahinlerin ve yerli ayanların nüfuzunu ortadan kaldırmakla Med hükümetinin merkeziyetini pekiştirmek istemişti.

"Çok eski dönemlerde toplum sınıflarının sayısı ikiydi: savaşçı sınıfı, ekinciler ve çobanlar sınıfı. Sonraki asırlarda ruhaniler ve esnaf da bu tabakalara eklendi. Medlerin bir boyu olan Mugların ruhani katmanını oluşturmaklarında hiçbir kuşku yoktur. Zaten Med devleti mugların makamını pekiştirmiştir. Mugların mezhebi Medlerin resmi mezhebi olmuştur."[129] Med topluluğunda, sonralar Parslara da geçtiği gibi, Kara adlı sosyal katman ve ya öbek de olmuştur. Kara Med halkının serbest kişilerinden oluşan silahlı ve savaşan kişilere denilirdi (bugün Azerbaycan Türklerinin içinde Kara cemaat, Kara yaka gibi deyimler kullanılmaktadır). Kara sınıfından olan her kişi bir savaşçı ve aynı zamanda çiftçi olarak köy topluluğu üyesi sayılırdı.[130] Bundan başka, büyük ayan-seçkinler, şehzadeler ve yüksek mevki-

129 Hasan Pirniya, *İran-i Bastan (eski İran)*, C1, S 219.

130 Diakonof, *Med Tarihi*, S 307.

liler Kara'nın üyesi sayılır ve genelde Karaların lideri olurlardı.

R.131)- Med ve Pars makam sahipleri, Persepolis resimlerinden.

"Midyalılar at binmekte ve ok atmakta büyük şan ve şöhret kazanmıştı, bunun için de her zaman düşmanlarını korku sarmıştı. Tarihçilere göre Midya askerleri savaşlarda kahramancasına savaşırlardı."[131] Med komutanları Akamenit ordularında da görev almışlardı, Örn. D.Ö.409. yılda Yunanlılarla yapılan Maraton savaşında komutan olan Datis, Med halkındandı. Haşayarşa'nın Yunanistan'a saldırısında ordu komutanı Garmamitra ve onun oğlu Titei de Med halkındandı. Medler ve Sakalar, Akamenit ordusunun en savaşçı askerleri idiler.

Med orduları yenik düşen halklarla insanca davranmış, onları acımasız ve kıyıcı hükümetler ve kralların zulmünden kurtarıp onlara özgür ve bağımsız yaşamak yolunu göstermişlerdir.

131 Feridun İbrahimi, *Azerbaycan'ın Kadim Tarihinden*, Tebriz, Ş. 1325, S 49.

Med imparatorluğunun toprakları bugünkü Zagros dağlarının batısından Orta Asya'ya dek ve Kafkas dağlarından Basra körfezi ve Beluçistan'a değin uzanmıştı.

Parslar kendi devletleri, yönetim dizgesi ve ana kültürel-siyasal meselelerini Med ve Urartu hükümetlerinden ödünç aldılar. Çeşitli milletlerden oluşan Med devleti, o zamana değin Yakındoğu bölgesinde eşi görünmemiş olan adaletli ve çağcıl kurallar aracılığıyla yönetiliyordu.

Büyük Med devletinin uygarlığı, dili, yazısı ve edebiyatı ve milli siyaseti

Parslar Medleri yenip onların çağcıl uygarlığını benimsedikten sonra onun kalıntılarını yok etmiş ve ya unutturarak onun gitgide aradan kalkmasına ve yer altında kalmasına neden olmuştur. Derin bilimsel araştırmalar, Azerbaycan milletinin en eski dönemlerden bağımsız dile ve tarihe iye olup tarih boyu etkili ve parlak bir kültüre ve olağanüstü parlak bir uygarlığa sahip olduğunu onaylıyor. Eklemeli dilli eski halklar ve milletlerin Akamenit krallarınca zorla başkent İstahr'a götürülen mimarlar, sanatçılar, ustalar ve taş yontucuları aracılığıyla oradaki saraylar, resimler, heykeller vs yapılmıştır.

Medler saçlarını kırmızı bağla bağlıyor ve sakallarını kesip kısa tutuyorlardı. Onlar İskitler gibi geniş ve uzun kollu gömlek ve büzmeli geniş pantolon ve iki kolu olan sivri ve uzun başlık giyiyorlardı. Bu başlık son zamanlara değin Azerbaycan köylerinde de yaygındı. "Herodot'a göre Parslar giysilerin biçimlerini Medlerden almışlardır."[132] Her halkın yaşamının geri kalmış olan halklara örnek olması oldukça doğal ve sıradan bir durumdur. Medler siyasi bakımdan Parslara yenilmişlerse de, uygarlık bakımdan onları yenmişlerdir. Gerçekten de yüksek uygarlık her zaman üstün gelir.

Med atlıları ve at yetiştirmeleri bütün bölgede ünlüydü. Onlar saban ve çift öküzle yeri sürüyorlardı yani demir sabanla ve dolayısıyla da demir ve demir eritmekle tanış idiler. Demek ki, demircilik sanatı, demirci ocağı, körük, demirci çekici, maşa, demirci örsü, kömür vs demircilik ve sabanı bilemeğe gereken ge-

132 Hasan Pirniya, *İran-i Bastan (eski İran)*, C1, S 222.

reçlerden haberleri olmuştur. Medler tunç ve demir üzerinde işlemek, taş yontmak, çanak çömlek yapmak ve kumaş dokumakta pek becerikli idiler. Onlar Toprak kapları sırlıyor ve onlara güzel resimler çiziyorlardı. Kumaşa nakış ve çiçek işlemeği de iyi biliyorlardı. Med kumaşları bütün bölgede ünlü idi ve çok değerli sayılıyordu. Onlar bağcılık, baraj yapmak, lağım ve kanal kazmak, meşe yetiştirmek işlerinde de yetenekli idiler.

Ne yazık ki, bugüne dek Medlerden bir çok eser yok olmuştur. Örn. Hemedan'da Med egemenliği dönemi siyah volkan taşından yontulmuş olan aslan heykeli bugün tam yok olmuştur. Aynı biçimde bugün Tebriz'de de İslam dönemi tarihi binalardan (Erk ve Gök Mescit hariç) hiçbiri özellikle de Ali Kapı eseri kalmamıştır ve hepsi Pehleviler döneminde bile bile ve bilinçli olarak aradan kaldırılmıştır. Halbuki mesela İsfahan'ın Safeviler dönemi binalarının hepsi, özellikle de Tebriz'in Ali Kapı'sıyla aynı zamanda ve aynı mimar tarafından ve aynı şekilde yapılmış Ali Kapı binası kalıyor ve devlet tarafından resmi olarak korunuyor.

İslam döneminin ünlü tarihçilerinden biri olan İbnü'l-esir El-kamil Fi't-tarih adlı eserinde Hz. Musa peygamber zamanından konuşurken şöyle diyor: "Fars kralı Menuçehr zamanında Yemen kralı, Şimr Bin Attaf'ı oraya gönderdi. O Azerbaycan'a girdi ve Türklerle savaştı. Sonunda Türkler yenildi ve Şimr Bin Attaf, ordusunun geçtiği yolu Azerbaycan'da ünlü olan iki taşa yazdı."[133] Görünüyor ki, Hz. Musa zamanı, yani D.Ö.13. yy.'da ve ondan sonra, yani Manna-Med döneminde bugünkü Azerbaycan'da Türkler yaşamış, egemenlik yapmış ve uygarlık yaratmışlardır. Kuşkusuz İbnü'l-esir'in Türkler sözünden maksadı Türklerin o zamanki Azerbaycan'da olan dedeleri yani Mannalar olmuştur.

Diakonof Med hükümeti döneminde olan mugların diliyle Sasaniler döneminde olan Zerdüşt muglarının dilini aynı addediyor, halbuki Avesta Med-Manna dillerinde gitgide yaratılıp biçimlenmiştir, yani Avesta'nın ilk ve ana bölümü olan Gatlar Med döneminde Azerbaycan'da Hz. Zerdüşt tarafından ve ken-

133 Musevi Erdebili, *Tarih-i Erdebil Ve Danişmendan (Erdebil tarihi ve bilginler)*, Ş. 1347, C 1, S 8-9.

di dilinde, o zamanki Hemedan-Azerbaycan halklarının eklemeli dilinde söylenip muglar aracılığıyla ağızdan ağıza aktarılmış ve sonra yazı haline getirilmiştir. Sonralar Avesta İskender zamanı yok olmuştur, daha sonra Eşkani kralı Balaş'ın emriyle onun sözlü ve yazılı kalıntılarından, ilk kez yazıldığı asıl dilinde yani Hz. Zerdüşt'ün o zamanındaki Med-Manna halklarının dilinde yeniden bir araya toplanmıştır. İşte bu ikinci kez toplanan Avesta, Sasaniler dönemi Erdeşir Babekan'ın emriyle Farsçaya çevrildikten sonra yok edilmiştir, bu çeviri de büyük olasılıkla uydurulmuştur. Dolayısıyla Med-Manna dilinde olan bütün yazılar ve belgeler gibi Avesta da Sasani kralları, özellile de Erdeşir Babekan'ın emriyle baş mug Tenser tarafından yok edilmiştir. Manna-Med dönemi mugların dili eklemeli bir dil, Sasaniler dönemi mugların dili ise miladi 3-6. yüz yıllıkların Fars-Pehlevi dili olmuştur. Zaten böyle olmasaydı Avesta'nın Fars diline çevrilmesine gereksinim duyulmazdı. Diakonof, Zerdüşt dininin Astiak dönemindeki ilk muglarının diliyle Sasaniler dönemi mugların dilini birleştirmekle büyük bir yanlış yapmıştır. Onun mantığıyla bugün bütün İslam din adamlarını (ruhanileri) Arap saymak gerekiyor.

Akamenit kralları kendilerini Med ve Pars kralı yazarlardı. Buna göre de yazıtları 3 dilde, yani eski Pars, Elam ve Babil dillerinde olurdu. Bu 3 dilden Elam dili aynı Med'in devlet dili, Merkezi Med halkının resmi, idari ve ticaret diliydi.

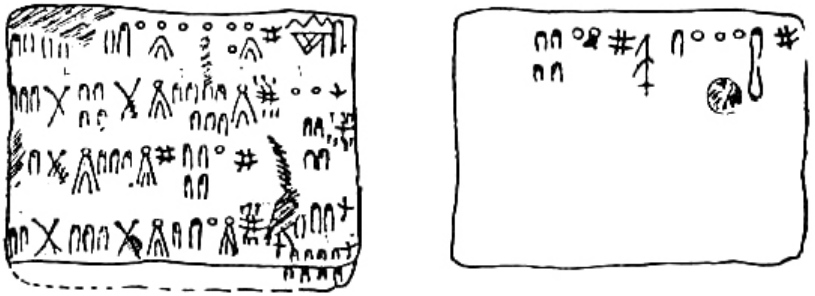

R.132)- Kaşan'ın Silktepesi'nden bir Elam faturası. D.Ö.3. bin yıllığın sonları.

Eski Pars dili

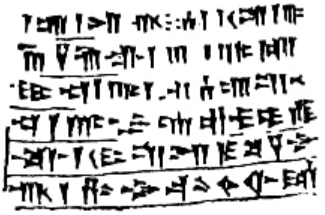

Elam dili

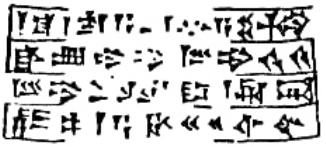

Babil dili

R.133)- Darius'un 3 dilde olan yazıtından örnekler (Ermitaj Müzesi).

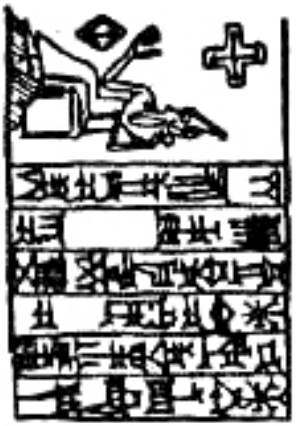

R.134)- Kassi çivi alfabesi. D.Ö.3. bin yıllığın üçüncü çeyreği.

Eski Pars çivi yazısı Elam, Manna-Med ve Urartu çivi yazısından üretilmiştir, yani Parsların bağlı oldukları ve çoktan beri alfabe ve yazıya iye olan Elam ve sonra Manna-Med halkı, devleti ve uygarlığından alınmıştır. Zaten Manna-Medlerin resmi ve devlet dili Elam dili olmuştur. Merkezi Med topraklarından elde edilmiş çivi alfabesiyle Elam dilinde olan ticaret senedi (fatura) Med hükümeti dönemi Elam dilinin hem resmi devlet ve idari dil, hem de geniş halk kütleleri arasında ticaret senetlerinin dili olduğunu gösteriyor.

Zeve bölgesinde bulunan gümüş tabağın yazıları Orhun yazısına benzemektedir. Tomsen tarafından Orhun-Yenisey yazıtlarının yazılma tarihi miladi 5-6. yy.'lar belirtilmişse de bu yazının yaratılma tarihinin ondan daha çok öncelere ait olduğu 1970. yılda Kazakistan'ın başkenti Almatı çevresinde Isıkgöl'de bir kurganın buluşuyla ortaya çıktı. Bu mezarın D.Ö.5. yüz yıllığa ait olduğu bildirildi. Bu sinle ilgili Refik Özdek şöyle diyor: "Türk yazı dilini 2500 yıl önceye götüren bilgiler Almatı'nın 50 km. yakınlığında Isıkgöl'ün çevresindeki Isık kurganında bulundu. açılan mezardan çıkan eşya göz kamaştırıcıydı. Bir Türk prensine ait olduğu anlaşılan bu mezara prens, altın giysi ve altın tacı ile birlikte gömülmüştür. Burada 4800 parça altın vardı, ancak bütün tarih ve Türk tarihi için eşsiz değerde olan bilgiler bu altınlar ve başka şeyler değildi. Eşsiz ve çok değerli buluntu, yarısı oksitlenmiş gümüş tabağın üzerindeki iki satırlık yazıydı. Bu yazı, bu mezardan 1250 yıl sonra dikilecek olan Orhun yazıtlarındaki Göktürk harfleriyle yazılmıştı, yani Türkçeydi. Bu iki satırın anlamı 'Hanın oğlu 23 yaşında öldü. Isık halkının başı sağ olsun' idi."[134]

Parslar II. Kirus (asıl Kirus'un dedesi) zamanında kendi ana dillerinde kazdırdıkları yazıtlardan önce, kendi taş kazma abidelerini bağlı oldukları devletin dilinde, Elam dilinde kazdırmışlardır.

Çağdaş Türkler ve onların ulu dedeleri olan doğumdan bir kaç bin yıl önceki eklemeli dilli halklar ve eller oldukça zengin bir sözlü edebiyata (şiir ve düz yazı) iye olmuşlardır. Manna-Medlerden önce yaşayan büyük Türk başbuğu Alp Er Tonga

134 Refik Özdek, *Türkün Kızıl Kitabı*, C 1, S 14-15, 81.

(Efrasiyab)'nın ölümüyle ilgili halk tarafından söylenmiş olan sağular (ağıtlar)'ın bazıları günümüze değin ulaşmıştır. Bu ağıtın bir dörtlüğü şöyledir:

Alp Er Tonga öldi mü (Alp Er Tonga öldü mü?)
Esiz ajun kaldı mu (Kötü dünya kaldı mı?)
Ödlek öçin aldı mu (Zaman öcünü aldı mı?)
Emdi yürek yırtılur (Şimdi yürek yırtılır.)

Eski Yunan ve Rum tarihçilerinin kanısına göre, Med kral-larının sarayında şairler olmuş ve onlar kendi şiirlerini milli ve sözlü halk destanları ve rivayetlerinden almışlardır. Kuşkusuz Med saraylarında şair ve ya ozanlar aracılığıyla anlatılmış olan efsane ve destanlardan biri Alp Er Tonga destanı olmuştur. Alp Er Tonga'nın ölümüne söylenmiş olan ağıtlar, büyük olasılıkla, Alp Er Tonga destanından kalmadır. Eski Türk halklarının kendileri, komutanları ve hükümet liderleri, milli bir gelenek gereği, hiç bir zaman kopuzsuz, aşıksız, ozansız, Dede Korkutsuz olmamıştır.

Çağdaş dünyada milli konu en önemli ve keskin meselelerden biridir. Benliği, kimliği, milli varlığı ve insan haklarını anlayan her bir çağdaş ulus bütün haklarını kullanmak, kendi kendini yönetmek ve kendi ayağı üzerinde durmağa çalışır, başka milletin ağalığı, liderliği, büyüklüğü, daha doğrusu zinciri ve köleliği altında yaşamak istemez ve insani, ulusal ve doğal kaynaklarının başka milletlerce yağmalanıp sömürülmesine gönül vermez. Bu ilkel ve insani bir haktır.

Med yönetimi, onlara bağlı olan çeşitli milletleri, milli bakımdan, serbest bırakırdı ve onlar kendi dillerini kullanır ve milli törenleri ve gelenek göreneklerini yaşatırlardı. Merkezi devlet kendi dilini ve milletini onlara dayatmazdı. Bu durum Med imparatorluğunun milli siyasetinin niteliği ve her türlü milli zulüm ve şovenlikten uzak olduğunu açıkça gösteriyor.

Maddi açıdan da bu hükümet, kendine bağlı olan halklara ve milletlere zulmetmez, vergi almakta haddini aşmazdı. Med kralları ne Asuri ve Akamenit kralları gibi komşu milletleri ezip kendilerine bağlamak için ardı arkası kesilmez ordular yürütürlerdi, ne de uçsuz bucaksız saraylar, görkemli ve tantanalı olan lüks yaşam, refah ve varlık içinde yaşayan ayanlardan ve ko-

mutanlardan oluşan ve büyük gider ve maddi olanaklar isteyen ordu vs düzenlerlerdi. Dolayısıyla onların devlet gideri, doğal olarak, Asuri ve Akamenit devletlerine göre daha az olurdu, bu sebepten dolayı da Med kralları ve yönetiminin onlara bağlı halklar ve ellerden aldıkları vergi vs oranla daha az olurdu ve sonuçta da bu milletler ve halklar maddi açıdan baskı altında olmazlardı.

Med devletinin Bu ilkel demokratik durumu bağlı oldukları Orta Asya'dan gelme ve eklemeli dilli eller, halklar, boylar ve toplumların ilkel el gelenek ve görenekleri, kuralları ve demokratik özelliklerinden kaynaklanmıştır. Egemenlik kurulu ve krallar sülalelerinde olan bu ilkel demokratik özellik ve adilce olan milli siyaseti ve onlara bağlı milletler ve halklara saygı göstermeği daha sonralar İran'da eklemeli dilli halklardan iş başına gelen bütn krallık sülalelerinde (Eşkaniler, Selçuklular, Safeviler, Kaçarlar vs) de görebiliyoruz. Bunların tam karşıtı Parslardan olan Akamenitler, Sasaniler ve son zamanlarda Pehleviler sülalelerinde milli siyaset büsbütün bunun tersine olmuş, yani milletlerin bütün hakları çiğnenmiş, hatta milliyetleri inkar olmuş, aşağılanmış ve dilleri yasak olmuştur.

Büyük Med devletinin dini

Med hükümeti kurulmadan önce Med topraklarında onlarca bağımsız boy, el, vilayet, krallık, beylik vs vardı. Bunların her birinin birbirine yakın, ancak bağımsız dinleri vardı. D.Ö.7. yüz yıllığa değin Manna-Med halkları içinde çeşitli doğal güçlere inanmak ve onların her birine bir tanrı bağlayıp onlara tapmak, yani Türklerin ulu dedelerinin dini olan Şamanlık ve ya bir çeşit puta tapmak yayılmıştı. Bu doğal dinlerin liderleri kahinlerdi. Demek ki, Zerdüşt dini eski Azerbaycan'ın küçük krallıkları ve beyliklerinde olan doğal dinlerden, onlar ise Orta Asya ile ilgileri olan bu ellerin Şamanlığından kaynaklanmıştır. Diakonof şöyle yazmıştır: "Avesta'nın özelliklerinden biri olan köpeğe saygı Kaspi ve Albani elleri arasında yaygın olan ve sonralar Zerdüştilerin sarsılmaz kuralları sırasına geçen bir kuraldı. Ölüyü kuşlar önüne atmak geleneği de eski zamanlardan Kaspiler içinde yayılmıştı. Kuşkusuz Manna ve Loristan resimlerinde olan mez-

hebi şekillerin Ahura Mazda ve Zerdüşt öğretileriyle hiçbir ilgisi yoktur. Gutti-Lullubilerin eski dinleri değişmeden, Medlerin içinde yayılmıştı."[135] D.Ö.4-2. bin yıllıklarda Orta Asya'dan olan eklemeli dilli halklar içinde köpeğin kutsallığı (avcılığın öneminden dolayı) ve ölüyü kuşların önüne atmak bir gelenek olmuştur.

D.Ö.7. yy.'ın başlarından tek bir Merkezi Med devleti ve milletinin kurulmasıyla ilgili, giderek Zeratuştra (Zerdüşt) dininin temelleri Merkezi Med ve Manna halkları içinde meydana gelir. Hening'in araştırmalarına göre Hz. Zerdüşt D.Ö.630-553., ya D.Ö.628-551., ya da D.Ö.618-541. yıllarda yaşamıştır.[136] Ebu Reyhan Biruni'ye göre de Hz. Zerdüşt aynı dönemlerde yaşamış ve yurdu Azerbaycan olmuştur (bazılarına göre ise Orta Asya!). İslam tarihçisi İbnü'l-esir de yukarıdaki tarihi onaylamıştır. O da, Ebu Reyhan Biruni gibi, Hz. Zerdüşt'ün Azerbaycanlı olduğu kanısındadır.[137] Diakonof da Hz. Zerdüşt'ün Astiak'ın krallığı döneminde ortaya çıktığını kabul ediyor.[138] İstruve şöyle demektedir: "Zerdüştiliği ülkesinin resmi dini olarak duyuran Sasani devleti zamanında, ana ateş tapınağı Atropaten'in başkentinde idi."[139]

Çeşitli bilginler Hz. Zerdüşt'ün doğduğu yeri Urmu, ya Şiz (Genzak, bugünkü Taht-i Süleyman, yani Azergüşnesb ateş tapınağının yerleştiği yer), ve ya Muğan-Savalan, ya da Rey (Tahran'ın güneyinde) gösterseler de bu yerlerin hepsi, o zaman, Azerbaycan toprakları olmuştur. Miladi 23-79. yıllarda yaşayan Rum tarihçisi Polinius, Hz. Zerdüşt'ün Medli olduğunu belirtmiştir. İslam bilginlerinden İbn Hurdadbih, Belazüri, İbn Fakih, Yakut Hamavi vs Urmu şehrini onun doğduğu yer olarak göstermişlerdir. Hatta bugün Urmu şehrinin yakınlığında yerleşen Embe köyünde yerli halkın Hz. Zerdüşt'ün annesine ait olduğuna inandıkları bir sin vardır.

İslam ve Avrupa bilginlerinden bazısı, özellikle de Zekeriya

135 Diakonof, *Med Tarihi*, S 342-343.

136 A.g.e, S 358-359

137 Musevi Erdebili, *Tarih-i Erdebil Ve Danişmendan (Erdebil tarihi ve bilginler)*, Ş. 1347, C 1, S 9.

138 Diakonof, *Med Tarihi*, S 358-359.

139 Rahim Reisniya, *Azerbaycan Der Seyr-i Tarih (tarih sürecinde Azerbaycan)*, C 2, S 755-756.

Kazvini, Hamdullah Müstevfi, Purdavud, Vilyamz Cekson'un kanısınca Hz. Zerdüşt, Urmu (Urmu < Urmed yani Med şehri) ve ya Şiz'den Savalan dağına gitmiş, orada dinini yaymaya çalışmış ve Avesta'sını orada yaratmıştır. Bunun için de Purdavud bu dağı Zerdüştlerin Tur-i Sina'sı adlandırmıştır.

Bizce Hz. Zerdüşt'ün Orta Asya'da değil de Azerbaycan'da doğup büyümesi, burada dinini insanlara anlatıp Avesta'yı yaratması ve sonunda burada ölmesi aşağıdaki nedenlerle kanıtlanıyor.

1. İskender'den sonra Yunanlıların İran'ı istilası dönemi Zerdüşt dini doğduğu ülkede, Azerbaycan'da korunup kaldı, Orta Asya-Belh ve Harezm'de değil.
2. Zerdüştlüğün Kabe'si sayılan Azergüşnesb ateş tapınağı Şiz şehrinde, Azerbaycan'da yerleşmiş ve bugün de kalıntıları kalmaktadır. Bu tapınak Sasaniler dönemi bütün Zerdüştilerin, hatta Sasani krallarının ibadet yeri idi ve Sasani krallarının oraya gitmeleri ve bir çok adak adamaları tarihte ünlüdür.
3. Bugün Azerbaycan'ın çeşitli yerlerinde Kültepe adlanan bir çok ateş tapınağı kalıntıları bellidir. Orta Asya'da böyle bir kalıntıların ne izine, ne de tarihte adına rastlıyoruz.
4. Bakü'nün yakınlığında yerleşen Surahanı köyünde ateş tapınağı binası bugün kalıyor.

Herodot'a göre Mugların (Medlerin Mug adlı elinin üyeleri) kendilerine özgü mezhebi inançları ve dini törenleri vardı, Parslar ve Medler kendi kahinlerini o elin içinden seçerlerdi.[140] Bu elin bütün üyeleri mug sayılırlardı, ancak her mug kahin değildi. Mug ve ya Muglar eski eklemeli dilli halklar içinde bir boy ve el adı olmuşsa da, kuşkusuz Zerdüşt dini temelleri ilk önce bu elin kişilerinin arasında kök salıp derinleşmiş ve sonralar giderek başka eller ve boylar içinde yayılmış ve daha sonralar din şeklini almıştır. Başka sözle desek, mug kelimesi el anlamını yitirerek, Zerdüşt dini lideri kavramını taşımağa başlamıştır. bu nedenlerden dolayı mug kelimesi Avesta'nın eski bölümlerinde olmamış, bu ad bir dini deyim gibi, Sasaniler döneminde resmileş-

140 Diakonof, *Med Tarihi*, S 347.

miş ve halk içinde yayılmıştır. Demek ki, muglar Zerdüşt dininin yaratıldığı günden liderleri olmamış, sonralar gitgide bu işi ellerine almış ve iktidara ortak olmuşlardır. Muglar özellikle Sasaniler döneminde, dini törenlerini yönetmekten başka, halk arasında olan anlaşmazlıkları çözmek, yeni doğan kişilerin adını kayda almak, yıldız falcılığı, kahinlik, rüya yorumlamak, öğüt vermek vs gibi işleri kendi ellerine almışlardır. Onlar dini para cezalarını, sadakaları, gelirin onda birini toplamakla ve ateş tapınaklarının mülklerinin gelirini elde etmekle büyük ve sonsuz maddi olanakları ellerinde tutup halka ve devlete ağalık ediyorlardı.

Daha öncede gördüğümüz gibi Kirus Sepitame'yi, yani Zerdüştilerin en büyük mugunu, büyük olasılıkla aynı Hz. Zerdüşt'ü, öldürmüştür. Herodot'un yazdığına göre Darius, Geumat'ı öldürdükten sonra, kendisi ve Farslar hançerle mugları bir gün akşama değin kırmışlar ve sonralar Fars tarihinde bugün 'mug öldürmek' günü adlandırılmıştır ve bugünde muglar evlerinden dışarıya çıkamazlardı.

Kristensen'e göre Akamenitler Zerdüşti değillerdi. Akamenitler zamanında Zerdüşt dini resmi devlet dini olmadı. Parslar Zerdüşti olmayan bir çeşit Mazdacılığa (Mazda'ya tapma) inanıyorlardı. Darius'un yazıtlarında bir kez bile Zerdüşt'ün adı geçmemiş, Ahura Mazda adıyla birlikte başka tanrıların adı da geçmiştir. Yani onların dinleri Zerdüşt dininin tersine tek tanrılı değildi. Eski Yunan şairi Eşil (Eshil), Herodot ve Gezenefun kendi eserlerinde açıkça Parsların çeşitli tanrılara taptıklarını göstermişlerdir.

Avesta'nın ilk ve ana bölümü olan Gatlar Med döneminde Azerbaycan'da Hz. Zerdüşt tarafından ve kendi dilinde, o zamanki Hemedan-Azerbaycan halklarının eklemeli dilinde söylenip muglar aracılığıyla ağızdan ağza aktarılmış ve sonra yazı haline getirilmiştir. Sonralar Avesta İskender zamanı yok olmuştur, daha sonra Eşkani kralı Balaş'ın emriyle onun sözlü ve yazılı kalıntılarından, ilk kez yazıldığı asıl dilinde yani Hz. Zerdüşt'ün o zamanındaki Med-Manna halklarının dilinde yeniden bir araya toplanmıştır. İşte bu ikinci kez toplanan Avesta, Sasaniler dönemi Erdeşir Babekan'ın emriyle Farsçaya çevrildikten sonra yok edilmiştir, bu çeviri de büyük olasılıkla uydurulmuştur. Bu Farsça çevirinin büyük bir kısmı İslam'dan sonra yok olmuş ve yalnız

onun yaklaşık dörtte biri Zerdüştilerin aracılığıyla Hindistan'a götürülerek korunup günümüze ulaşabilmiştir. Günümüze değin gelen bu eksik Avesta, kuşkusuz, çeşitli zaman ve yerlerde, sosyal, siyasi ve ekonomi durumlarla ilgili belli ölçüde değişmiştir. Aynı Avesta'yı okuyup uygulayan muglar, dönemin, kişisel yararların ve toplumun isteği doğrultusunda Avesta'nın bazı bölümlerini atıp yeni bölümler ona eklemişlerdir.

"Bizim dedelerimizin önceki mezhebi ateşe tapmaktı ve bu mezhebi kuranlar Midyalılar olmuştur. Sonra Midya'nın büyük düşünürü Zora Aster (Zerdüşt) bu mezhepte derin düzeltmeler gerçekleştirdi...Hz. Zerdüşt Doğu'nun büyük düşünürlerinden biri ve aynı zamanda Midya milletinin unutulmaz onurlarından sayılır. Bu büyük düşünür insanlık toplumunun derin reformcularından olmuştur... Hz. Zerdüşt'ün kalıcı baş eseri olan Avesta, insanlığın yüksek düşüncesinden kaynaklanmış olan bir yapıttır."[141]

Yakındoğu bölgesine ilk kez gelen Aryalarla Asiyani halklar arasında uzun süreli çarpışmalar ve savaşlar olmuştur. Bu uzun süreli savaşlar sırasında, her iki halkın içinde dünya ünlüsü kahramanlık destanları meydana gelmiştir. Bu destanların kahramanları Avesta kitabına, daha sonra da Şehname ve Kutadgu Bilig gibi kitaplara yansımıştır. Hem Fars, hem de Türk halkının bu dönemlerde yaratılmış olan kahramanlık destanlarındaki kahramanlarının çoğunun adı Gatlar ve Avesta'nın başka bölümlerinde geçmiştir. Zaten Şehname'de de Fars kahramanları ile Türk kahramanları arasında geçen olaylar anlatılır. Demek ki, Türk ve Fars halklarının kahramanlık destanlarının bir çoğu Med devletinin kuruluş yıllarındaki olayları ve şahsiyetlerinden, hem de Eşkaniler dönemi olaylarından kaynaklanmıştır.

Avesta'nın ilk bölümü Gatlar, tek tanrılığı anlatır, yerli dinler ve allahları yalanlıyor ve zengin ayanlara karşı mücadele ve savaş başlatıyor.

Zerdüşt dininin temel kuramı hiçbir halka üstünlük tanımamış ve hiçbir halkı da alçak, dev (şeytan) ve yaramaz olarak nitelendirmemiştir. Avesta'da Gatların temel düşüncesini bu konu

141 Feridun İbrahimi, *Azerbaycan'ın Kadim Tarihinden*, Tebriz, Ş. 1325, S 54-55.

oluşturmuştur, ancak Yeştlerden başlayarak Avesta'nın sonradan yaratılmış olan bölümlerinde durum değişmiştir ve Zerdüşt dininin tanrılarından biri olan Anahita, genellikle devlerin ve de Efrasiyab (Ercasb) gibi birçok Turanlı kahramanların isteğini geri çevirmişse de bir çok durumda Aryailerin arzu ve isteklerine olumlu yanıt vermiştir. Bu düşünce Zerdüştlüğün milli açıdan yansızlığına, bütün milletlere kutluluk ve mutluluk istemesi düşüncesine karşıttır ve onu bir soy ve bir millet dinine çevirir. Kuşkusuz böyle şoven düşünceler sonralar belli muglarca Sasani krallarının buyruğu ve isteğiyle Avesta'ya artırılmıştır.

Avesta'da gösterilen olayların önemli kısmı Çiçest (Urmu Gölü) ile Ferahkert arasında yani bugunkü Hemedan-Azerbaycan topraklarında baş vermiştir ve buna dayanarak da Hz. Zerdüşt'ün Azerbaycanlı olduğunu kolaylıkla söyleyebiliriz. Onun söylediği Gatlar, Manna-Med halkının eklemeli dilinden başka bir dilde olmuş olsaydı halk onu anlayamazdı. Ebu Reyhan Biruni'nin (973-1048) Hz. Zerdüşt'ün Azerbaycanlı olduğunu kanıtlamasına karşın İslam tarihçilerinin çoğu eski Rum ve Yunan yazarlarının tarihi eserlerinden habersiz olmuş ve yazılarında Sasanilerin Hudaynamek vs gerçek dışı eserlerine dayanmışlardır. Ancak Ebu Reyhan Biruni, Sasani dönemi eserlerinden başka eski Hint, Rum ve Yunan tarihi yapıtlarıyla da tanış olmuştur.

R.135)- Mug kurbanlık götürürken, İstahr resimlerinden, D.Ö.5. yy.

R.136)- Mug, gümüş heykel, D.Ö.4. yy.

R.137)- Mug kutsal içki kabıyla, İstahr resimlerinden, D.Ö.5. yy.

Elam, Kassi, Gutti-Lullubi ve Manna-Med toplumlarında, küçük ayrımlarına karşın, temelde aynı dini düşünceler ve inançlar bulunmuştur. Gutti-Lullubi ve Manna-Med toplumlarında olduğu gibi, Elam toplumunda da iyi ve kötü tanrılar, şeytan ve tanrı anlayışı ve inançları olmuştur.

Elamların ister yerli krallık sülaleleri, isterse genel Elam sülaleleri dönemlerinde yapılmış tapınaklarda daha çok kadın tanrı adıyla karşılaşıyoruz. Bu da en eski dönemlerden Türk ellerinde kadına ve anneye olan saygıyla ilgilidir.

Elam eyaletlerinin her birinin kendine özgü anne tanrıları vardı, hatta bunlar çıplak kadın şeklinde betimlenirlerdi. Bu çeşitli anne tanrıları Elamlar içinde giderek Nene adında tek bir anne tanrıya çevrildi. Lullubiler içinde de tanrıların en yücesi ve güçlüsü olan Nene'yi görmekteyiz. Anubanini'nin levhasında onu çıplak olarak değil de, uzun giysili bir kadın şeklinde, arkasında güç belirtisi olan silahları bulundurduğuna karşın, güç ve egemenlik simgesi olan halkayı sağ ve tutsakları sol eliyle Lullubi kralı Anubanini'ye sunarken görüyoruz. Demek ki, anne,

Elamlar ve Gutti-Lullubiler içinde ve onların vatanları ve ellerinde tanrı simgesi gibi olmuştur, üstelik Nene adlanmıştır.

Nevruz (Oğuz) bayramı ve onunla ilgili törenler

Bu bayram Azerbaycan ve Hemedan yerlerinde yüz yıllar boyu biçimlenen Zerdüşt dini ile birlikte ve hatta ondan önceki asırlarda yaratılmağa başlamıştır. Bu bayramın Zerdüşt diniyle bağlılığı Avesta kitabına da yansımıştır.

Bu bayramın Azerbaycan'da ve Azerbaycan halkıyla ilgili yaratıldığını aşağıdaki nedenlerle kanıtlayabiliriz:

1. Bugün bile Azerbaycan'ın her yerinde bu bayramla ilgili yalnız Azerbaycan'a özgü olan el kuralları ve törenleri vardır. Bu el törenlerinden biri Heyfana (hayıf ona) törenidir. Bu tören yılın dördüncü gününde yapılır. Aileler sabah erkenden öğle yemeği pişirmek ve oyun oynamak için gerekli olan malzemeleri alıp çöle, bağlara, pınar başlarına ve doğanın koynuna gider, orada yemek pişirir ve akşama değin yemek, eğlenmek, çalıp oynamak ve çeşitli oyunlar oynamakla zaman geçirir.

2. Klasik tarihi yapıtlarda bu bayramın Azerbaycan'da yaratıldığı belirtilmiştir. Örn. Harezmli bilgin Ebu Reyhan Biruni Asaru'l-bakiye Ani'l-kuruni'l-haliye adlı eserinde, efsane şeklinde olsa da, bu bayramın Azerbaycan'da yaratıldığını yazmıştır. İlk ünlü Fars sözlüğü olan Burhan-i Kati eserinin yazarı Muhammed Hüseyn Bin Halef Tebrizi de bu efsaneyi kendi sözleriyle aktarmıştır.[142]

3. Nadara: Bu bayramla ilgili Azerbaycanlılar içinde oldukça geniş yayılan görenek ve törenlerden biri de yılın son Çarşambasının akşamı yüksek yerde, damda, tepe üstünde ve ya kalabalık yerde alevli ateş yakmak törenidir. Bu tören bitmekte olan yılı coşkuyla uğurlamak ve yeni yılı mutlulukla karşılamak ve ona hazırlık yapmak gibidir. Örn. Güney Mahalı köylerinin birinde yılın son Çarşambasında akşamleyin herkesi Nadara'ya çağırırlar ve dama çıktıktan sonra orada kuru dikenden ateş yakarlar. Sonra çocuklar şöyle bir şarkı söylerler:

142 Rahim Reisniya, *Azerbaycan Der Seyr-i Tarih (tarih sürecinde Azerbaycan)*, C 2, S 725.

Nadara ha Nadara
Su geldi Kandahar'a
Şahım Şirvan içinde
Oynar meydan içinde
Kılıncı (kılıcı) kan içinde
Meydanın ağaçları
Bar getirmez başları
Ağa dayının kaşları
Hey (hep) döğüşer (dövüşür) koçları...
İki dana ha iki dana
İki dana (tane) bir kuş idi
Bağçaya (bahçeye) konmuş idi
Bey oğlu görmüş idi
Ok inen (ile) vurmuş idi
Ok menden (benden) bezar bezar (bezer, bezmiş)
Derin derin koy kazar
Derin koyda bir keçi
Hani be bunun kıçı? (bacağı)
Kıçı kazanda kaynar
Pişik (kedi) yanında oynar
Pişiğim hara (nereye) gedirsen? (gidiyorsun)
Gedirem (gidiyorum) baban evine
Baban evi yıkılsın
Kız gelin altta kalsın

Sonra genç oğlan ve kızlar birbiri ardınca alevin üzerinden bu yandan o yana bir kaç kez atlanarak şöyle derler:

Nadara ha Nadara
Şah geldi Kandahar'a...

Yeni yılın ilk gününde Azerbaycan milleti içinde eski zamanlardan özgün kurallar ve gelenek-görenekler olmuştur. Örn. bayram günü sabahleyin pınardan eve yeni soğuk su getirilir ve bu yeni yılda aydınlık belirtisi sayılır.

Nevruz (Oğuz) bayramı günlerinde halkın yeni giysiler giymesi, birbiriyle görüşmesi ve dolayısıyla da düşmanlık ve kırgınlıkların unutulması, birbirinin ziyaretine gidip karşılıklı kutlamaları, birbirine hediye vermesi, evlerde kutlamağa gelenlerin tatlı ile karşılanması ve bu bayramla ilgili Nadara (ateş yakıp üzerinden atlamak) töreni (ateşi kutsamak) vs Zerdüştlük dinin-

den kalma gelenek ve göreneklerdendir.

Atıl-Batıl töreni: Yılın son Çarşamba günü kadınlar, özellikle de evlenme eşiğinde olan kızlar aldıkları yeni su testileriyle su getirmek için pınar başına gider, kendileriyle birazcık yeşermiş olan buğday, makas, sürme ve ayna gütürür, orada aynaya ve ya suya bakıp gözlerine sürme çeker, tırnaklarını keser, saçlarını tarar, yeşillikleri makas ile suya doğrar ve su arkını bu yandan o yana bir kaç kez atlayarak şöyle söylerler:

Atıl-Batıl Çarşamba
Bahtım açıl Çarşamba
Suyun başı bizimdir
Çakmak taşı sizindir...

Cıdır: Yılın son Çarşamba günü köylerin belli meydanlarında gençler at yarışı yaparlar.

Son Çarşamba ve yedi levin: Bütün Azerbaycan köyleri ve şehirlerinde yılın son Çarşamba günü herkes yeni giysilerini giyer, yedi levin ve ya Çarşamba yemişi, oyuncak vs almak için pazara gider. Yedi çeşit kuru yemişten oluşan yedi levin Nevruz (Oğuz) bayramının önceki gecesi aile üyeleri, özellikle de çocuklar arasında bölüştürülür ve birazı da Nevruz (Oğuz) bayramı görüşmeye gelenler için kurulmuş olan bayram sofrasına konulur.

Yeşillik ve zeyrek: Nevruz (Oğuz) bayramına bir kaç gün kala biraz buğday ve mercimeği suda ıslatıp, yeşerdikten sonra onları çeşitli tepsilere ve tabaklara dökerler, her gün ona su verirler, yükselip yeşil olduğunda onun çevresine kırmızı bağ bağlarlar. Bundan başka Tüngü adlanan testiler içinde zeyrek yeşertip bayram günü Çarşamba yemişi, tatlı, meyve, kırmızı yumurta vs ile süslenmiş olan bayram sofrasının ortasına koyarlar. Bu buğday yeşilliklerinden bayramdan bir kaç gün sonra Semeni pişirirler.

Üzerliğe inanış: Bugün Azerbaycan'da belirli bitkiler ve onların tohumlarına kutsal gözle bakar, ondan şifa umar ve ya onu içer ya da yakarak dumanından yararlanırlar. Bu bitkilerden biri üzerlik ve ya üzerniktir. Üzerlikle ilgili köylerde çeşitli şiirler söylenmektedir. Örn. aşağıdaki şiir:

Üzerniksen, havasan (üzerliksin, havasın)
Her dertlere davasan (devasın)
Başı börklü üzernik
Dibi köklü üzernik
Çıktım dağa
Sesledim baba ağa
Dedi navar (ne var) benava (bi-neva, zavallı)
Dedim bu derde dava
Dedi get (git) üzernik sal ocağa
Bir, iki, üç, beş, altı, yeddi (yedi)
Kada bala (kaza bela) bu evden getti
Atlasın pırtlasın
Yaman gözler patlasın.

Azerbaycan'da bu sözler istikudus tohumu ve özellikle de üzerlik tohumu ateşe atıldığında denilir ve onun dumanı yüzlere tutulur.

Bozkurt: Türk halkları içinde kurt, ongun ve kutsal bir hayvan olmuştur. Bu da, bazı bilginlerce, bu hayvanın kendi gücüne dayanarak (bağımsız) yaşamasından ve Türklerin de bu özelliği benimsemesinden ileri gelmiştir. Dolayısıyla eski Türkler bu hayvanı kutsal sayıp ondan mutluluk dilerlermiş. Kurtla ilgili atasözleri de bunu onaylar niteliktedir. Örn. Kurdu görsen mübarek, görmesen daha mübarektir; Kurt yüzü uğurlu olur; gibi atasözlerini gösterebiliriz. Bugün Azerbaycan'ın bazı köylerinde tutucuların olması (yaşlı kadın tutucuları) ve onun kurt eliyle çocukların hastalığını (kaza belasını) götürmesi de bu gerçeği gözler önüne seriyor. Tutucuların kurt elinden şifa umması yalnız Türk ellerine özgüdür.

Büyük Med devletinin beceri ve sanatı

Zeve ve Marliktepe gibi yerlerin eserlerinin iç tabanlarındaki oldukça güzel ve matematik yöntemlerle bölümlere bölünerek resimlenen dairesel süs nakışları ve onların bazılarında oval biçiminde yapraklar oldukça ince ve düzgün betimlenmiştir. Bu oldukça düzgün geometrik resimler, onu yaratan sanatçının geometri bilimiyle tanış olduğunu ve büyük olasılıkla pergel kul-

landığını gösteriyor. Bunların hepsi Matematik bilimiyle yaratılan yaşam gereçlerinin Manna-Med halkları içinde yaygınlaştığını göstermektedir.

Zeve hazinesinden bulunan altın göğüs takısının geometrik resimleri ve düzgün bölümlerinden başka, onda kazınmış hayali hayvan ve insan-hayvan şekilleri becerikli sanatçı tahayyülünün ürünüdür. Bu sanal şekiller kendilerinden sonraki bölge halklarının uygarlığına, özellikle de Yunan, Rum ve Fars uygarlıkları ve sanatlarına derin etki yapmıştır.

Süleymaniye yakınlığında bulunan Kızkapan'daki sin, bazı bilginlerin kanısına göre Kiaksar'ın mezarıdır. Bunlardaki taşa kazınmış olan resimler sanat örneği olarak dikkate değer. Kiaksar'ın mezarında çizilmiş olan yay, güç simgesidir, aynı simge Lullubi kralı Anubanini ve Tarlunni'nin levhalarında da vardır. Diakonof şöyle diyor: "Medlerin tabutlarında kazınmış kabarık resimler ve bu mezarların mimarlık yönteminin kökü, kuşkusuz Gutti-Lullubilerin eski geleneklerine dayanıyor."[143]

Manna sanat örnekleri Med uygarlığına başlangıç olduğu için ona benzemektedir. Bu benzerlikten dolayı, bazıları Manna döneminin bazı eserlerini Med dönemi eserleri gibi göstermişlerdir. Ne yazık ki, Tahran'ın İran-i Bastan ve Rıza Abbasi Müzesi'nde bulunan Med eserleri şimdiye değin tanıtılmamıştır. Kaflantı-Zikertu'da bulunan ve Rıza Abbasi Müzesi'nde korunan altın kadeh, altın üzerinde işlemek, onu yontmak, kalıba dökmek ve arkadan döverek kabartmalı nakış yapmak yeteneğinin Manna-Med halkları içinde çok yüksek düzeyde olduğunu gösteriyor.

143 Diakonof, *Med Tarihi*, S 377.

R.138)- Manna, tunç kap, D.Ö.8. yy.

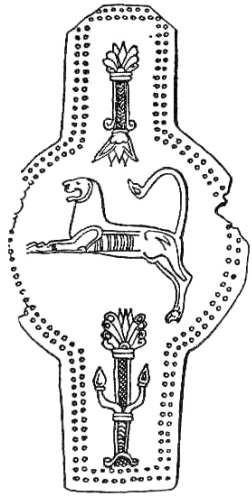

R.139)- Araba araçlarında gümüşten bezek. Zeve, D.Ö.9-8. yy.

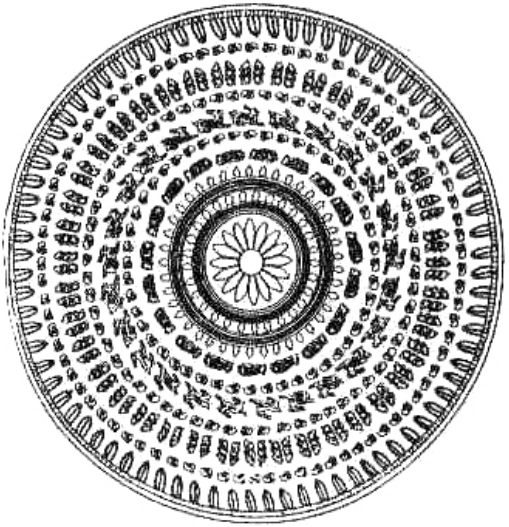

R.140)- Gümüş tabak. Manna, Zeve, D.Ö.8. yy.

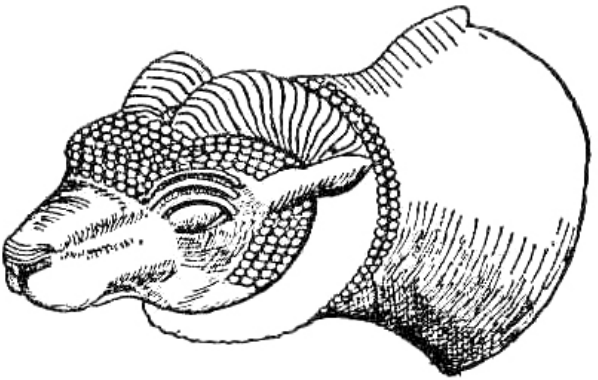

R.141)- Çömlek kadeh, Zeve, D.Ö.8. yy.

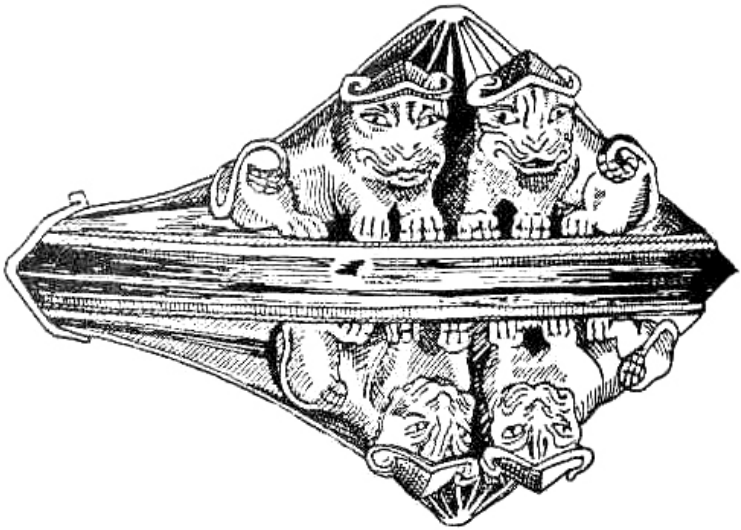

R.142)- Altın bilezik, Manna-Med işi, D.Ö.8. yy.

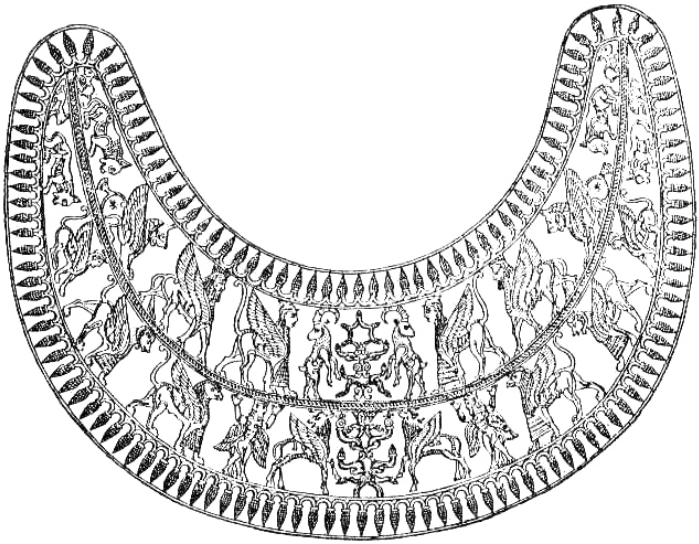

R.143)- Altın göğüs takısı, Zeve, Manna, D.Ö.8. yy.

R.144)- Elam, saz çalan ozan, Louvre Müzesi, D.Ö.18-17. yüz yıllıklar.

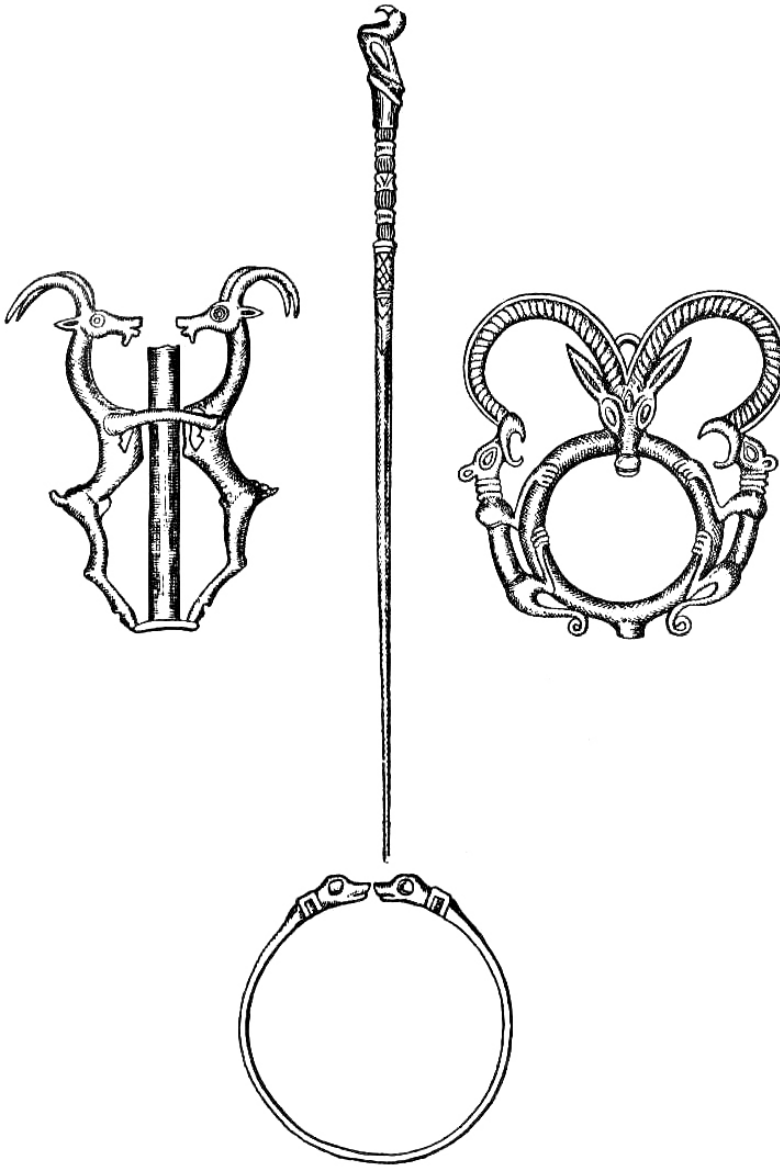

R.145)- Kassi tunç sanat örnekleri, D.Ö.2. bin yıllık, Ermitaj Müzesi.

D.Ö.2. bin yıllığa ait olan Kassilerin sanat örneklerinden biri, iki yandan bir direğe tırmanan iki keçi resmi olan ve Ermitaj Müzesi'nde bulunan eserdir. Zeve hazinesinden bulunan bazı eserlerde aynı bu sahneyi, yani iki hayvanın iki karşıt yönden yüz yüze bir ağaca tırmanmasını görüyoruz. Örn. altın bir sayfada sanal ve kanatlı iki aslan iki karşıt yönden kutsal ağaca tırmanmışlardır. Böyle hayali ve fantastik hayvan şekilleri Kassi uygarlığında olan yaygın bir özelliktir. Bu özellik Zeve, Hasanlı, Marlik, Giyan vs hazinelerin eserlerinde göze çarpıyor. Asuri eserlerinde de görünen böyle resimler Kassi sanatından ödünç alınmıştır. Kanatlı öküz resmi Asuri saraylarının taşlarına da kabarık olarak kazınmıştır. Elam, Kassi, Manna ve Medlerin tek bir sanat ortamının ürünü olan Marlik ve Hasanlı hazineleri eserlerindeki yüksek sanat, onun Asuri sanatından daha eski olduğunu gösteriyor. kuşkusuz talancı ve çapulcu Asuri kralları Manna-Med halklarını yağmalayıp götürdüğünde onların ustaları, taş yontucuları, sanatçıları ve yetenekli kişilerini de tutsak edip götürmüş ve Nineva'da onlara öküz şekillerini yaptırmıştır. Sümer, Elam, Kassi, Hurri, Gutti, Lullubi, Akkad, Asuri, Manna (Hasanlı, Zeve), Med (Marliktepe, Kelardeşt, Silk,...), Urartu vs halklarının ince sanat eserlerinde bu gibi hayali hayvan şekilleri çoktur. Koşa hayvandan oluşan resimler tek bir sanat ve beceri ortamına malik olan bugünkü İran'ın bütün batı ve merkezi elleri ve halkları uygarlıklarına özgü olan bir resim olmuştur. Koşa hayvan resmi eski dönemlerde Asya halklarında uzun asırlar süren bir sanat geleneği olmuştur.

Marliktepe'de bulunan altın kadehin betimlerinden olan leş yiyen kuzgunların resmi Elamların Şuş şehri yıkıntılarından da bulunmuştur.

Marliktepe eserlerinden olan bir kadehte, öküz nakışlarının başları içeriden dövme yöntemiyle kabarılarak dışarıya çıkarılmıştır. Şuş'tan bulunan ve D.Ö.1234-1227. yıllarda egemenlik yapan Elam kralı Untaş-kal zamanına ait olan bir tunç fincanda da hayvan başları kabarık ve dışarıya çıkıktır. Aynı durumda olan kapları ve resimleri sonralar Urartu uygarlığında da görebiliyoruz. Urartuların bu tunç kapları Türkiye'nin Erzincan şeh-

ri yakınlığındaki kazılarda bulunmuştur.[144] Bütün bunların hepsi Elam, Kassi, Manna ve Med sanatının ve genellikle uygarlıklarının arasında çok yakın ilgi olduğunu gösteriyor.

Marliktepe hazinesinden bulunan kaplardaki örülen ince çizgilerle yaratılmış olan şerit biçimindeki süs çizgileri Elam, Kassi, Manna ve Med sanatının bir üyesi gibi İran'ın batı ve merkezinde olan bölgelerinden bulunan eserlerde görülmektedir. Örülmüş olan bu çizgilerin her birisi de üç koşut çizgiden oluşmuştur. Aynı tasarımı Hitit, Hurri ve İskit uygarlığı eserlerinde de görebiliyoruz. Bunların hepsi Elam, Kassi, Gutti, Lullubi, Manna ve Med sanatçıları, ustaları, oymacıları, ressamlarının birbirinin beceri ve sanat yaratıcılığıyla yakından tanış olduklarını ve hatta eser yaratmada birbiriyle yarıştıklarını gösteriyor. böyle resimler içeren tabak, çanak, üstelik ayran içmek için kullanılan tahta kaşıklar ve çömçeler vs yaklaşık 50-60 yıl önceye değin Azerbaycan'ın her yerinde yayılmıştı, bugün de köylerde ve şehirli ailelerin bazılarında bunları bulmak olanaklı.

Marliktepe eserlerinden, altın kulplu gümüş çaydanlığın dış yüzeyindeki aslanların butlarında olan haça benzeyen belirti (+) dikkate değer, bu belirti bütün Orta Asya ve Yakındoğu eserlerinde göze çarpmaktadır. Bundan başka, ceylan ve geyik resimleri de tek bir sanat ortamına iye olan gösterdiğimiz yerlerden bulunmuş olan tarihi eserlerin bir takımında görünmektedir.

Marliktepe sanatı çağdaş İran'ın batı ve merkezinde yaratılmış olan tek bir sanat ortamının içinde bulunmakla birlikte ondan daha eski ve derin sanat ve gelişmiş metalürji ekolu olan, yani Erette metalürji, sanat ve mimarlık ekolunun devamı olmuştur. Bu ekol Hurri halkı aracılığıyla yaratılıp bütün Yakındoğu bölgesi ve hatta çevresine yayılmış ve onları kendi etkisi altına alarak, teknik, bilim, yaratıcılık, sanat, gelişme ve ilerleme yollarını göstermiştir.

Manna-Med halklarında, bütün Türk halklarında olduğu gibi, aşık sazına benzer ve onun gibi döşe basılarak çalınan musiki aygıtı bulunmuş ve bu musiki aygıtı ve onu çalan ozanın resmi kadehlerin üzerine çizilmiş ve ya kazınmıştır. Elamların taşa ka-

144 İzzetullah Nigehban, *Zuruf-i Felezzi-i Marlik (Marlik'in metal kapları)*, S 52-53.

zınmış resimlerinde de aynı Mannaların içinde olduğu gibi, sazını döşüne basarak çalan ozanın resmini görüyoruz (Louvre Müzesi). Kassiler, Hurriler, Guttiler, Lullubiler, Mannalar ve Medler içinde de aynı saz ve aşık, hem de aşığın ayrılmaz bir parçası olan zurna bulunmuştur. Bu iki müzik öğesinin bugün de Azerbaycan'da birlikte ve eşit çalındığını görüyoruz. Elamlar ve Kassiler içinde saz çalan aşık, toplantıları süslemiş, üstelik çenk, saz ve zurna eşliğinde orkestra ve ya toplu musiki, toplantılarda yaygın olarak kullanılmıştır.

R.146)- yeşil renkte olan bileği taşı ve onun altından olan kedi başına benzer sapı, Şuş Erki'nden, D.Ö.2. bin yıllığın sonları, Louvre Müzesi.

R.147)- Med giyimli olan savaşçı Yunanlı askeri yeniyor. D.Ö.5-4. yy.'lar.

R.148)- Hafif silahlı Med savaşçısı bir Yunanlı ile çarpışıyor. D.Ö.5. yy.

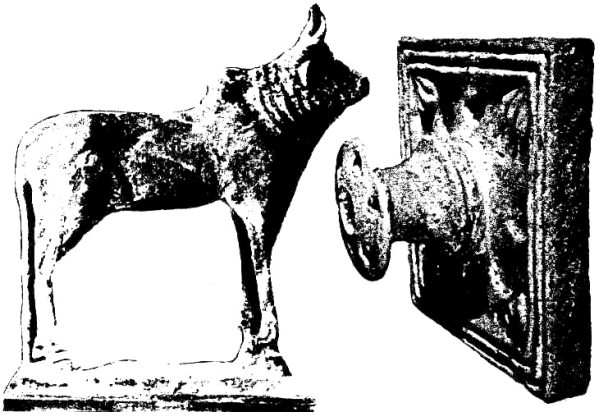

R.149)- Çoğazenbil merdivenlerinden, gözetici hörgüçlü öküz ve sırlı, kollu olan pişmiş kerpiç. D.Ö.13. yy.

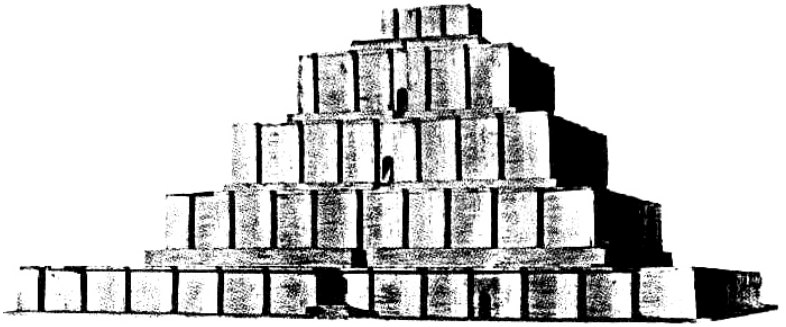

R.150)- Çoğazenbil Ziguratı'nın yapı taslağı, Louvre Müzesi.

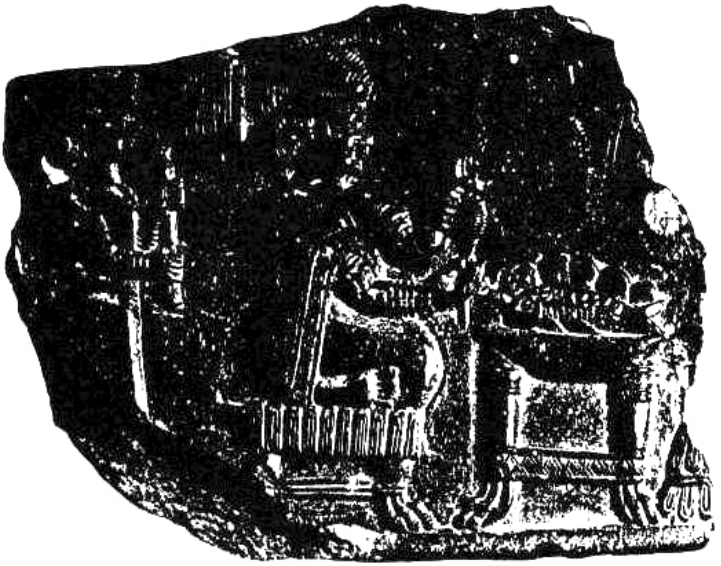

R.151)- Eğirmen ile yün eğiren kadın, Louvre Müzesi, D.Ö.8-7. yy.

R.152)- Şuş Erki, altın heykel, D.Ö.2. bin yıllığın sonları, Louvre Müzesi.

R.153)- Kadeh üzerinde çalgılı şölen. Londra ve Rum Müzesi.

R.154)- Elam, Külfere bölgesi, çalgıcılar takımı.

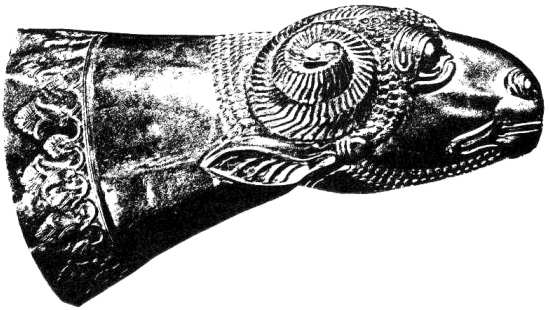

R.155)- Altın kadeh, Kaflantı, Tahran Rıza Abbasi Müzesi, D.Ö.8-7. yy.

R.156)- Marliktepe, bir dağ keçisinin yaşam destanı.

R.157)- Marliktepe, hayali boynuzlu at resimli altın kadeh.

R.158)- Marliktepe, iki kanatlı öküzün bir ağaca tırmanma resmini içeren altın kadeh.

R.159)- Marliktepe, dinlenmekte olan dağ keçisi resmini içeren altın kadeh.

Elamların merkezi olan Şuş şehrinin yakınlıklarında yerleşen Çoğazenbil şehrinde yapılmış olan Zigurat tapınaklarının aynısı Babil'de de yapılmıştır. Herodot, Babil Ziguratı'nın mimarlığını şöyle betimlemiştir: "Birbirinin üzerinde olan 8 kuleden oluşan bu tapınağın katlarına çıkmak, yılan gibi kulenin çevresini saran merdivenleri kullanmakla olanaklı. Bu kulenin en üst katında büyük tapınak yerleşir." Çoğazenbil'in merdivenleri üstü örtülü ve belirli aralıklarda üstü açıktı ve yolun iki tarafında çeşitli hayvan heykelleri, özellikle de hörgüçlü öküz heykeli koyulmuştu. Bu tapınağın belirli bölümleri sırlı ve kollu olan pişmiş kerpiçlerle süslenmişti.

Ayrıca Basra'ya yakın Tellü'l-makber adlı bir tepede büyük Sümer Ziguratı ortaya çıkmıştır. Bu Zigurat'ı Sümerler ay tanrısı olan Nana (Nene)'ya yapmışlardı. Sümer, Kassi, Gutti, Lullubi halklarında bu anne tanrının adı Nana=Nene olmuştur. Sümerler ay tanrısı Nana'dan başka, gökler, sular ve hava tanrıları için de çeşitli yerlerde Ziguratlar yapmışlardı. Sümerlerin dini anlayışına göre bu tanrılar aynı insan gibi yer, içer, giyer vs, dolayısıyla da Ziguratları çok görkemli yapar ve oraları çeşitli yaşam malzemeleriyle donatırlardı. Onlar tapınaklarını kat-kat ve çok yüksek yapmakla ruhların o katlarla göğe ulaşabilmesini sağlıyorlardı. Aynı inançtan dolayı Amerika'nın kırmızı derililerinden olan Maya eli kendi kutsal şehri olan Yukatan'da göğe yakın olmak için yüksek kuleler yaparlarmış.

Elam uygarlığında yontuculuk, oldukça güzel ve doğal yontmak bakımından, çok ileri düzeyde idi. Şuş Erki'nden bulunan Napir-asu'nun heykelini daha önce vermiştik. Çoğazenbil'den bulunan kadın heykelinin vücut üyelerinin uygunluğu, incelik, tatlılık ve güzelliği bugün bile sanatçıların ilgisini çekiyor. Bu heykelin giysilerinde bulunan metal plakalar bugün İran'ın batısında yaşayan kadın giysilerinde, özellikle de Azerbaycan'da gelinlerin giysilerinde bulunmaktadır.

Zeve hazinesinden elde edilmiş olan fil dişinden yontularak yapılmış olan heykel, incelik, doğallık ve güzellik açıdan bir şaheser sayılmaktadır. Çoğazenbil'in Pinikir tapınağından bulunan ve Louvre Müzesi'nde korunan küçük kadın heykelinin süsleri bugün bütün Azerbaycan'da kullanılmaktadır. Bu gerçeği, D.Ö.1. bin yıllığın başlarına ait mezarlardan bulunmuş birçok

süs ve bezek gereci açıkça gösteriyor.

Şuş'tan bulunan taş üzerindeki resimlerden biri de koltuk üstünde oturup eğirmenle yün eğiren bir kadının görüntüsüdür. D.Ö.8-7. yüz yıllıklara ait olan bu görüntü ve hatta eğirmenin biçimi bugün Azerbaycan'ın her yerinde görünmektedir.

Ekbatan

Med devletinin başkenti olan Ekbatan ve ya bugünkü Hemedan şehrinin ünü ve şöhreti şehrin içinde ve çevresinde bulunan doğal ve ya yapma olan şaşırtıcı ve ilginç yerler, yapılar, saraylar, köşkler, bağlar, bahçeler ve bu görkemli saraylar ve yapıların eşsiz mimarlık ve sanatından dolayı olmuştur.

Med hükümetinin kurulmasından önce Hemedan'ın adı Akessaya idi. Bu adı kassiler şehri tuttuktan sonra ona vermişlerdi.

D.Ö.673. yıl ayaklanmasına değin bu şehrin adı Karkaşşi=Karkassi yani Kassilerin yeri idi. Çeşitli Med eyaletlerinin başkanları, komutan ve liderleri bir araya gelip, ayaklanmayla ilgili gerekli olan konuşmaları yapmak için, Hiştiriti'nin evine, Karkassi'ye gelirlerdi. Bu görüşmeler sırasında Karkassi'nin adına Hengmetene yani toplantı yeri denildiği, Hengmetene kelimesi de zamanla Ekbatan ve sonunda da Hemedan biçimine dönüştüğü tahmin edilmektedir.

D.Ö.1100. yılda Asuri kralı Tiglet-pileser'in tabletinde bu şehir ve ya kalenin adı Emdane olarak belirtilmiştir. Akamenit krallarının yazıtlarında bu şehrin adı Hekmetan ve ya Hengmetan, Herodot'un eserlerinde ise Akbatan şeklinde verilmiştir.

Bazı bilginlerin kanısınca Hemedan'ın eski adı Elamca bir kelime olan Halmatan idi. Hal-mat-an kelimesinde Hal, vatan, yurt anlamında; Mat ise Med=Mad; -an ise eski Türkçede adların çoğul ekidir. Yani Ekbatan'ın anlamı Medlerin vatanı olmuştur.

Hemedan, Med topraklarının merkezinde olmasından başka, güzel, ılımlı iklimli, sulu ve nimetli bir şehirdir. İlgi çekici coğrafi konumu ve stratejik önemi olan bu şehir kadar Belki de dünyada bayındır kalan başka bir şehir olmamıştır. Bütün bu etkenler Hemedan'ı Med devletinin başkentine çevirmiştir. Hatta Akamenit döneminde de bu şehir ılımlı ikliminden do-

layı kralların dinlenme yeri olmuştur. Başkent olduğu dönem Hemedan'daki saraylar ve yapılar bölgemizde eşsiz ve çok görkemli idi. Doğumdan 200 yıl önce yaşamış olan Pulibi adlı bir Avrupalı tarihçi şöyle diyor: "Ekbatan nitelendirilemeyecek kadar görkemli ve güzeldi... Bu şehrin içinde direkleri altın sayfalarla kaplanmış olan bir saray vardı. Anahita tapınağının binası da böyleydi."[145]

Hemedan yalnız devlet ve siyaset merkezi değil, hem de o dönemin en önemli ticaret merkezlerinden biri olmuştur. Büyük Med hükümetinin Tamrakis (Tebriz) ve Reğe (Rey) gibi önemli ve büyük şehirleriyle birlikte, Hemedan o dönemde bölge ticaretinin merkezi ve kalbi idi, doğudan batıya ve kuzeyden güneye giden bütün ticaret yolları Hemedan'dan geçerdi. Asuri kralları kendi yazıtlarında Hemedan'ın bu özelliğini hep vurgulamışlardı.

145 Diakonof, *Med Tarihi*, S 379-380.